

Ба 27.005

Вальдэмар Остэрлёф і Язэп Шустэр.

СУСЬВЭТНАЯ ГІСТОРЫЯ

ЧАСЬЦЬ III-я:

ГІСТОРЫЯ НОВЫХ ЧАСОУ.

Пераклаў на беларускую мову
А. СМОЛІЧ.

ВЫДААНЬНЕ БЕЛАРУСКАГА НАВУКОВАГА Т-ВА.

Друкарня «Віленскага Выдавецтва»
Б. Клецкіна, Вільня, М.-Сьцяпанаўская, 23.

1922.

Бел. адзель
Бэаи 21115

Ба 27.005

Вальдэмар Остэрлёф і Язэп Шустэр.

СУСЬВЁТНАЯ ГІСТОРЫЯ

ЧАСЬЦЬ III-яя:

ГІСТОРЫЯ НОВЫХ ЧАСОЎ.

Пераклаў на беларускую мову **А. Смоліч.**

ВЫДАЊНЕ БЕЛАРУСКАГА НАВУКОВАГА Т-ВА.

Друкарня «Віленскага Выдавецтва»
Б. Клёцкіна, Вільня, М.-Сьцяпанаўская, 23.

1922.

Бэат Шустэр

Бел. аддзел
1994 г.

Handwritten marks and faint stamps at the top right corner.

EMBERTER TICTORINA

EMBERTER TICTORINA

25. 0 4. 2009

УСТУПЛЕНЬНЕ.

Пад канец сярэдніх вякоў сталіся вельмі важныя па сваім рэзультатам падзеі, якія зрабілі вялізарны пераварот у грамадзкім, навуковым і палітычным жыцці эўрапейскіх народаў. Да гэтых падзеяў трэба залічыць перадусім марскія адкрыцці Португальцаў і Гішпанцаў; гэныя адкрыцці пашырылі ўплывы эўрапейскае цывілізацыі на ўвесь сьвет. У жыцці разумовым новы кірунак, які распачаўся ў Італіі, а носіць назоў гуманізму, паклаў аснову для новае, больш вольнае, сьвэцкае эдукацыі, а пачатак друкарства даў магчымасьць пашыраць прасьвету ў усё шырэйшых і шырэйшых кругох грамадзянства. Найбольшы пераварот у грамадзкім і палітычным жыцці народаў зрабіла распачатая у Нямэччыне Лютарам рэформацыя; яна была прычынай падзелу суцэльнага дагэтуль заходняга хрысьціянства. Урэшце ў палітычным жыцці вялізарнае значэньне мела поўная зьмена вайсковае тэхнікі з прычыны адкрыцця пораху і аканчальная замена рыцарскіх васалаў наёмнымі войскамі.

§ 1. Адкрыцці.

Пасьля вынаходу кампасу (каля 1200 г.) мараплаваньне, якое да таго часу адбывалася толькі ўздоўж берагоў, зрабілася магчымым і на адкрытым акеане. Вынікам гэтага былі вялікія марскія падарожы Португальцаў і Гішпанцаў у XV веку. Мэтай іх было дабрацца марскім шляхам да Індыі, якая ў той час была найважнейшым краем для сьвэтнага гандлю.

1. Адкрыцце марское дарогі ў Індыю.

Португальцы ў часе сваіх падарожаў кіраваліся ўздоўж заходніх берагоў Афрыкі. Яны спадзяваліся, што, аб'ехаўшы гэтую часць сьвету, можна будзе дабрацца да Індыі. Горача падтрымоўваў гэныя падарожы князь Гэнрык Мараплавальнік (памёр у 1460 г.), португальскі інфант. Бартламей Дыаш (1486) шчасьліва даплыў да паўднёвага канца Афрыкі і назваў яго Лукою Добрае Надзеі, а Васко дэ Гама па вызначанай ужо дарозе першы даехаў морам да Індыі; ён зышоў на бэраг у Калікуце, на Малябарскім узьбярэжжы (1498).

Португальцы занялі месца магамэтанскіх народаў, якія датуль мелі ў сваіх руках увесь зыскоўны індыйскі гандаль:

яны здабылі і занялі шмат важных мясцовасцяў на ўзбярэжжах Індостану. З апошніх асабліва важнае Гоа, стаўшаеся цэнтрам португальскага гандлю ў Індыі, далей Малакка, галоўнае месца гандлю карэньнямі, урэшце пладоносныя Молюккі. Галоўным закладчыкам португальскага панавання ў Індыі быў Альфонс д'Альбукерк (каля 1510 г.). У пазьнейшыя часы португальцы прабавалі таксама завязаць гандлёвыя зносіны з Кітаем і з Японіяй.

У другой палове XVI в. пайшлі слядамі Португальцаў і другія гаспадарствы, як Голяндыя, Англія, ўрэшце Францыя; адгэтуль і пачаліся доўгія змаганьні аб калёніі і гандлёвыя інтарэсы.

2. Адкрыцце Амэрыкі.

а) Крыштоп Колюмб. Яшчэ важнейшымі па сваім рэзультатам, чым адкрыцце марское дарогі ў Індыю, былі адкрыцці Гішпанцаў. Ужо з даўных часоў некаторыя мараплавальнікі думалі, што з Гішпаніі магчыма было-б даехаць морам да Індыі, калі-б кіравацца ўвесь час на захад. Ідучы за гэтую думкаю, Крыштоп Колюмб адкрыў новы сьвет. Радзіўся Колюмб у 1447 г. ў Гэнуі. Як і шмат хто з яго землякоў, ён ужо ў раньняй моладасьці абабраў за сваю прафэсію мараплаваньне і шукаў шчасьця заганіцаю. У часе сваіх падарожжаў Колюмб быў на астравах Фароэр, Азорскіх і Канарскіх. Нывёдамыя датуль у Эўропе плады і вырабы, якія часамі выкідала на берагі гэтых астравоў марское цячэньне, давады тагачасных географоў, што азіяцкі контынэнт цягнецца далёка на ўсход (глэбус Марціна Бэгайма ў Нюрнбэргу з 1480 г.), а таксама навуковыя дасьледы флёрэнцакага астранома Фосканэльлі ўзмацавалі ў Колюмба надзею дабрацца да Індыі заходняю марскою дарогаю. Аднак, у Португаліі Колюмба і слухаць не хацелі. Тады ён падаў свой плян гішпанскаму ўраду і, пасыля доўгіх клопотаў, дабіўся ўрадовае помачы. Шчасьлівы канец вайны з Маўрамі прыхільна настроіў гішпанскі ўрад да заморскіх падарожжаў. Каралёва Ізабэльля загадала прыгатаваць для Колюмба 3 караблі. Назначылі яго вялікім адміралам і віцэ-каралём усіх краёў, якія адкрые, і абяцаліся даць яму $\frac{1}{10}$ частку спадзяваных даходаў.

б) Падарожы Колюмба. Колюмб выплыў з андалюзыйскага порту Палёс і скіраваўся да Канарскіх астравоў, а адтуль, дзякуючы спрыяючым пассатам, пасыля месячнае падарожы даплыў 12 кастрычніка 1492 году да берагоў аднаго з Багамскіх астравоў, Гвананані, і назваў яго Сан Сальвадор (Спас). Пусьціўшыся ў далейшую дарогу, адкрыў астравы Кубу і Гаіці. Жыхары гэтых астравоў

стаялі на нізкай ступені культурнага разьвіцьця і ваяўніцтвам не вызначаліся. Другую падарожу Колюмб адбыў (1493—1496) з вялікшым флётам, які павінен быў даць яму магчымасьць заваяваць адкрытыя краі. Гэтым разам Колюмб адкрыў Ямайку, Порторыко і некалькі спаміж Малых Антыльскіх астравоў. Тутака ўсюды жылі дзікія Караібы. З прычыны таго, што ў той час Гішпанцы страцілі ахвоту да далёкіх марскіх падарожжаў, гішпанскі ўрад для трэцяе падарожы (1495—1500) замест жаўнёраў даў Колюмбу злачынцаў, засуджаных на сьмерць. Колюмб гэтым разам адкрыў востраў Трынідад і вусьце ракі Орыноко. Вялікае багацьце вады ў гэтай рацэ даводзіла, што яна пывець з абшырнага контынэнту; аднак, Колюмб думаў іначай і даводзіў, што прычынаю моцнага цячэньня ракі ёсьць спад вады з вялікае вышыні.

З прычыны бунтаў, якія ўзьняліся паміж гішпанскімі каляністамі на Гаіці, урад скінуў Колюмба з яго становішча. Новы губэрнатар, Францішк Бобаділья, загадаў закаваць яго ў кайданы і выслаў у Гішпанію. Тамака па загаду караля Фэрдынанда і каралёвы Ізабэльлі яго ўраз-жа звольнілі, шчодро абдорылі і далі яму караблі для чацьвертае падарожы (1502—1504). Тады Колюмб адкрыў контынэнт Сярэдняе Амэрыкі. Вярнуўшыся ў Гішпанію, дарэмна даходзіў Колюмб абяцаных яму гішпанскім урадам дастаёнстваў і даходаў; ды ў хуткім часе памёр у Вальядолідзе (1506). Памёр ён, ня ведаючы, што адкрыў новую часць сьвету: ён быў перакананы, што даехаў толькі да ўсходняга узьбярэжжа Індыі. Адкрытыя ім астравы назвалі Заходняй Індыяй, я жыхараў — індыянамі.

Амэрыго Вэспучы з Флёрэнцыі аб'ездзіў і апісаў краі, адкрытыя Колюмам; ён адкрыў і новыя зямлі на паўднёвым контынэнце Новага Сьвету, і ад яго яны атрымалі агульны назоў Амэрыкі.

с) Адкрыцьці ў Амэрыцы. Новыя адкрыцьці хутка йшлі адно за адным. Вэнэцыянін Кабо з даручэньня англіскага караля Гэнрыка VII выплыў у Атлянтыцкі акеан і адкрыў контынэнт Паўночнае Амэрыкі, дайшоўшы да астравоў Ньюфаўнленд і Лябрадор (1497). Гэтыя часткі Амэрыкі фактычна былі ўжо адкрыты за 500 гадоў раней, бо яшчэ ў X веку Нарманы з Ісьляндыі, папаўшы ў Грэнляндыю, адтуль каля 1000 г. былі дабраліся да паўночна-заходняга узьбярэжжа Паўночнае Амэрыкі. У пазьнейшыя часы, аднак, усякія зносіны паміж Ісьляндыяй і Грэнляндыяй спыніліся.

Португалец Кабраль (у 1500 г.) выпадкова адкрыў Бразылію, якая і зрабілася португальскай калёніяй. Гішпанец Бальбоа, перабраўшыся праз Панамскую шыю, адкрыў (у

1513 г.) Вялікі, або Ціхі акеан. Адплыўшы з вострава Кубы, Фэрдынанд Кортэц адкрыў і здабыў Мэксыку (1519). Тут існавала пад уладаю Монтэзумы вельмі старое гаспадарства Ацтэкаў з сваёй самабытнай культурай, напамінаючай старавёчную ўсходнюю культуру. Той самы Кортэц адкрыў паўвостраў Каліфорнію. Францішк Піцарро, кіруючыся з Панамамы на паўдня, заваяваў Пэру, гаспадарства народу Інкаў (1532), дзе панавала культура, падобная да мэксыканскае. Свайго конкурэнта Альмагро, які здабыў Чылі, Піцарро забіў, а пасыла і сам быў забіты ў часе бунту. Кортэц і Піцарро былі авантурыстамі, вельмі прагавітымі на золата і ўладу, і не заслужылі тае векавое славы, якая ім выпала на долю за іх адкрыцьці.

Мэксыка і Пэру былі надзвычайна багатыя золатам; аб такім багацьці эўрапэйцы датуль ня мелі нават паняцця.

d) Пёршую падарожу навокал сьвэту зрабілі некалькі караблёў пад кіраўніцтвам португальца Магеляна, які, быўшы на службе ў гішпанскага караля Караля I (V), аб'ехаў навокал Паўднёвае Амэрыкі і дабраўся да Піліпінскіх астравоў; тамака быў ён забіты дзікунамі, але яго экіпаж, згодна з яго эагадам, аб'ехаўшы ўсю Афрыку, шчасьліва вярнуўся ў Эўропу.

3. Нявольніцтва.

У гішпанскіх калёніях у Амэрыцы (Мэксыка, Сярэдняя Амэрыка, яе паўночныя і заходнія ўзбярэжжы і край Ля Плята ў паўдн. Амэрыцы), хаця ў іх былі пасланы місіі, створана царкоўная арганізацыя, пабудаваны мэсты на эўрапэйскі лад, адным словам—заведзены ўсё „дабрадзэйствы цывілізацыі“, былі самым няміласэрным і нягодным спосабам прыціснуты заваяваныя народы. Гэтыя народы мелі ціхі, лагодны характар, здаваліся малым, былі слабыя, няздольныя да змаганьня. Гэтых добрых, слабых дарослых дзяцей каляністы прымушалі цяжка працаваць на полі і ў капальнях; для непрывычнага да такой цяжкой працы насяленьня гэта было чыстым катаваньнем; жорсткасьць эўрапэйскіх каляністаў рабіла яшчэ цяжэйшым палажэньне тузэмаў.

Зьлітаваўшыся над іхняй доляю, домініканін Ляс Казас парадзіў уладзе прывезці ў Амэрыку дужых чарнаскурых афрыканцаў, як рабочую сілу заместа кволых амэрыканцаў. Так і зрабілі. Доля тузэмаў шмат палягчэла; навет з часам розьніцы паміж пераможцамі і зваяванымі ў пэўнай мэры сьцёрліся; затое яшчэ цяжэйшаю зрабілася доля чорных людзей. Праз доўгія які ганэбнае рабства пляміла навачасную эўрапэйскую цывілізацыю.

4. Значэньне адкрыццяў.

а) З прычыны адкрыцця марское дарогі ў Індыю сусьветны гандаль з Усходам, які вялі шмат якія краі, ляжаўшыя пры Міжызёмным моры, асабліва Вэнэцыя, страціў сваё даўнейшае значэньне; праз гэта ізноў-жа вельмі падупалі шмат якія, цвёўшыя да таго часу, мэсты Сярэдняе Эўропы, якія былі пасрэдкамі ў гандлю Усходу з Паўночаю і Заходам.

б) Заходнія краі Эўропы, што ляжаць над Акеанам— найбліжэй да новаадкрытае часьці сьвету, зрабіліся вялікімі марскімі гаспадарствамі. Асабліва Гішпанія, дзякуючы аграмадным запасам дарагіх мэталюў, якія ёй дастаўляліся з Амэрыкі, ды яшчэ дзякуючы гандлёвай палітыцы, абапэртаў на прымушаньні калёніяў купляць вырабы прамысловасьці толькі ў сваёй мэтрополіі, без вялікага клопату сабрала вялікае багацьце і ў XVI веку сваёю магутнасьцю выперадзіла ўсё гаспадарствы Эўропы.

Аднак, Гішпанія і Португалія якраз з прычыны гэтак лёгка набытага багацьця ў канцы XVI і ў XVII веку пачалі слабець; наплыў дарагіх мэталюў ня зыходзіўся з мэрай вытворчасьці краю, і насяленьне яго падупадала матэрыяльна і моральна, усё сваё спадзяваньні ўскладаючы на лёгкае здабыцьцё багацьця.

І вось, побач з імі, у часьці занімаючы іх мэсца, вырастаюць другія вялікія гаспадарствы, заўладаўшыя марскім гандлем: Англія, Голяндыя і Францыя.

с) Багатыя капальні Мэксыкі і Пэру давалі гэтулькі золата і серабра, што вартасьць грошай у Эўропе значна памэншала. Пад той час, як даўней галоўным багацьцем была зямельная маемасьць, цяпер узрастае капіталізм, значныя запасы гатоўкі зьбіраюцца ў адных руках, расьце значэньне і ўплывы багатага купецтва.

д) З Амэрыкі былі прывезены ў Эўропу нявэдамыя там да таго часу прадукты, як цукер, тытун, бульба; у хуткім часе прадукты гэтыя сталіся прадмэтамі штадзэннага спажываньня.

е) Ураджайная зямля Новага Сьвету заахвочавала эўрапэйцаў да эміграцыі, а вальнейшыя гаспадарственыя адносіны ў калёніях уплывалі на жыцьцё Эўропы.

і) Для навукі, асабліва для навукі аб прыродзе, адкрыліся саўсім новыя абшары для дасьлёдаў.

§ 2. Гуманізм.

Пасьля Грэкаў хіба ніводзін народ не зрабіў такога вялікага ўплыву на сусьветную культуру, як італьянцы ў

XIV і XV вякох, і пэўна-ж ніводнае мэста, апроч Атэнаў, ня можа пахваліцца, што дало гэтулькі слаўных людзей, як тагачасная Флёрэнцыя.

Каля 1300 году тут жыў вялікі поэт Дантэ, які напісаў „Боскую Камэдыю“. Гэты паэтычны твор бязьмэрнае вартасьці паказуе ў узвышаных абразох тагасьветнае жыцьцё ў пэкле, чысцы і ў небе так, як сабэ выябражалі яго людзі таго часу; гэты твор выяўляе геніяльны дух, культуру і нацыянальны імкненьні італьянскага народу, а таксама і лепшыя бакі сярэднявэчнага каталіцтва. Дзеля таго справядліва называюць Данта „хрысьціянскім Гомэрам“.

Як Данта лічаць найвялікшым эпікам, гэтак сама Пэтрарку ўважаюць за аднаго з найвялікшых лірыкаў. Дзякуючы гэтым двум поэтам, флёрэнцкая гутарка, якой яны пісалі сваё творы, разьвілася ў нацыянальную літэратурную мову італьянцаў. Пэтрарка заняўся яшчэ больш цэннаю з культурнага боку дзейнасьцю, разам з другімі працуючы над уласнасьцю старавэчнае грэка-італьянскае культуры. Ён у значнай мэры прыкладаў сваю руку да пачатку кірунку мысьлі і руху, які творыць асобны пэрыяд у гісторыі культуры і называецца адраджэньнем мастацтва і навукі (рэнэсанс).

Можа да таго часу йшчэ ня зусім была загінула у італьянцаў памяць аб вялікай мінуўшчыне роднага краю, аб тых часох, калі Рым выдаваў законы ўсяму сьвету; ужо самы від пышных старадаўных руінаў даволі голасна і ярка павінен быў напамінаць ім даўнейшыя лепшыя часы. Аднак-жа, калі выключыць некалькі твораў, імённаў і здарэньнаў, аб мінуўшчыне ведалі фактычна вельмі мала.

На пачатку сярэднявэчча манастыры часта былі сялібаю навукі і мастацтва, дый усякае наагул культуры; былі яны таксама і разсаднікамі прасьветы. Аднак, з ходам часу духавенства ўсё мэнш і мэнш рупілася аб разьвіцьці вэды, усё больш паношылася сярод духоўных цемната і навет пагарда да сьвэцкае навукі. Надыйшоў час, калі даўнейшыя багатыя манастырскія бібліатэкі сталі перанасіць у скляпы без вакон, дзе цэнныя пэргамэнты, на якіх пасьпісаваны былі праўдзівыя скарбы чалавэчае думкі, гнілі або йшлі на пажыву мышам. Бывала і гэтак, што цёмны манах саскрабаў з гэных пэргамэнтаў старое пісьмо, каб выкарыстаць іх для запісу нейкіх лягэндаў аб сьвятых, або малітваў, кронік і г. п.

Пэтрарка стараўся сабраць нанова і ратаваць ад зьніштажэньня цэнныя памятки мінуўшчыны і шчыра захапіўся дасьлёдамі клясычнае літэратуры. Рабілі гэта ўпэрад і другія, але з працы іх было мала карысьці, бо не настаў яшчэ быў вялікі час Адраджэньня. Былі гэта звычайна адарваныя ад грамадзянства адзінкі, якіх праца і імкненьні мала каго ці-

кавілі. Цяпер ужо было іначай. Зямляк і вучань Пэтраркі, Бокаччо, гэтак сама паэт (новэліст), горача насьледаваў свайго вучыцеля працаю і імкненьнямі і навет выперадзіў яго ў гэтай справе, бо, навучыўшыся грэцкае мовы, пачаў чытаць грэцкіх пісьмэньнікаў у орыгінале, што на тыя часы было вялікаю рэдкасьцю: тады, калі хто і чытаў клясыкаў, дык толькі рымскіх, а калі ўжо грэцкіх—дык у лацінскім перакладзе.

Высілкі гэтых двух людзэй не прапалі дарэмна. Сьлёдам за імі шмат хто пачаў шукаць і зьбіраць з усё большай і большай цікавасьцю творы старавэчнае навукі і поэзіі і працаваць над пазнаньнем іх.

Стварыўся новы кірунак у навуцы, называны г у м а н і з м а м, бо ён ужо не займаўся пытаньнямі тэолёгічнымі, схолястыкаю, але ўзгадаваньнем духоўных сіл чалавэка, ўзіраючыся на творы грэка-італьяскае культуры. Папы, князі і рэспублікі стараліся адны адных выперадзіць, запрашаючы да сябе слаўных мужоў—„гуманістаў“, якія пашыралі новую навуку; па ўсіх мэстах закладаліся катэдры старавэчных моваў. Навет не ўважалі за эдукаванага чалавэка таго, хто апрача сапсаванае манастырскае лаціны ня ўмеў яшчэ і прыгожае мовы Цыцэрона; навет кабэты борзда і правільна гаварылі і пісалі па лаціне. Вучыліся таксама і па грэцку, асабліва тады, калі, пасля ўпадку Канстантынопаля, у Італію ўцякла многа Грэкаў. Флёрэнцыя йшла напéрадзе ўсіх у справе разьвіцьця новае навукі. Козімо і Лёрэнцо (Лаўрэн) Мэдычы лічылі справаю свайго гонару, каб іхняе роднае мэста было зборным пунктам для людзэй навукі і артыстаў. Вось-жа і называюць іх часы пэрыадам Мэдычы.

Гуманізм зусім зьмяніў культурны стан сярэднявэчча. Старасьвэцкае паганства ў вачох культурных людзэй засьвяцілася ізноў блэскам залатое зры, адбіваючыся ня толькі на мове і пісаньні, але і на жыцьці і на звычаях. Упадабаньне клясычных ідэалаў ніяк не магло пагадзіцца з панурым аскетызмам і фанатызмам сярэднявэчнага хрысьціянства. Пачалі прабіваць для сябе дарогу свабаднэйшыя пагляды на рэлігію. Царква ўсё болей губляла сваю абсалютную ўладу над чалавэчым розумам. Дагэтуль па унівэрсытэтах непадзельна панавала схолястыка. Адзіным заняцьцем профэсароў і вучняў былі бясплодныя, часта навет сьмэшныя дыскусіі на псэўдо-філэзофскія і тэолёгічныя тэмы. Цяпер з туману забыцьця ізноў выступаюць клясычныя навукі: гісторыя, географія, матэматыка і навукі аб прыродзе сьвяткуюць сваё ўваскрасэньне. Тое самае было і з мастацтвам. Дасьлёды над стара-рымскімі будоўлямі, мастацкімі калённамі і аркамі ды над магутнымі купаламі давялі да таго, што панавашую дагэтуль ўсюды готыцкую архітэктурю пачынаюць пакідаць,

а замест яé развѣваецца новы стыль — рэнэсансавы, абапэрты на клясычных узорах. З мѣсца свайго нараджэньня, Флёрэнцыі, гэты стыль пашырыўся ўсюды і ў канцы саўсім замяніў готыку. Спад руінаў Рыму і іншых мясцовасьцяў дыбывалі лепшыя творы старавѣчнага мастацтва — мармаравыя ды гіпсовыя фігуры, і гэта скіравала скульптуру на новыя шляхі. Малярства, што дагэтуль было застыгшы ў аскетызме, пышна закрасавала, шукаючы натхненьня ўжо ня толькі ў містычных марэх і офіцыяльных царкоўных узорах, але ў жыцці і прыродзе. Новы характар пачала прыймаць і музыка. Уваскрэсла клясычная Італія, даючы ўва ўсіх галінах доўгі рад артыстаў няўміручае ці, прынамся, не апошняе славы, натхнёных духам Адраджэньня. Распачатае ў XIV вѣку Адраджэньне дайшло поўні свайго развѣцьця і расцвѣту ў XVI-м сталѣцці.

§ 3. Расцвѣт мастацтва і навукі ў XVI сталѣцці.

1. Мастацтва.

„Навукі цвѣтуць, будзіцца розум; о, сталѣцце! якое шчасьце жыці з табою!“ Гэткімі славамі вітаў сваё сталѣцце адзін з вѣдамых нямецкіх грамадзка-рэлігійных дзеячоў (Ульрык фон-Гутэн); і гэта была праўда.

На тым полі, дзе папярэдняе сталѣцце засявала адкрыцці, параслі цяпэр пышныя, прыгожыя кветкі. Напэрадзі ўсяго руху, як і даўнэй, стаялі Італьянцы. У іх у палове XVI вѣку мастацтва дайшло такога расцвѣту, якога ад часоў Пэрыкла нідзѣ датуль ня было. Шмат архітэктароў, скульптароў і маляроў адзін пэрад адным узбагачаваюць тую нявычарпальную скарбніцу лепшых твораў мастацтва, якой з гэнага часу зрабілася Італія. Найхарашэйшыя будоўлі ў стылю рэнэсанс прыздобілі італьянскія мѣсты. Найбольш вѣдамай сталася царква сьв. Пётры ў Рыме з аграмадным, вялікапышным купалам, пазьнэй толькі крыху сапсаваным няўдатнымі дадаткамі. Збудаваў той купал слаўны флёрэнцыянін, Мікель Анджэлё Буонароті (1475—1564), вялікі мастак як у архітэктурцы, так і ў малярстве. З боку ўсестароннасьці яго яшчэ выперадзіў ягоны зямляк Леонардо да-Вінчы (1452—1519), аднолькава геніяльны маляр, скульптар, музыка, мэханік і інжынэр. У Рыме працаваў маляр Рафаэль Санці д'Урбіно (1480—1520), якога завуць — „Боскім“, бо яго абразы прадстаўляюць выяўленьне найдасканальшага характава, якое толькі нам вѣдама. У тым самым часе маляваў у Парме Корэджыо (1494—1534),

творы якога вызначаюцца непараўнаванай прынаднасьцю, а ў Вэнэцыі—Тыцыян (1477—1576), які ўславіўся найхарашэйшымі калёрамі. У асобах гэтых пяцёх мастакоў, між якімі кожны у сваёй галіне быў найгеніяльнейшы, малярства дайшло такое вышыні, як ніколі ані пэрад тым, ані пасля.

Нёмцы далі двух вялікіх маляроў: Альбрэхта Дюрэра з Нюрэнбэргу (1471—1582) і Ганса Гольбэйна (1497—1543), які доўга жыў у Базэлі, а пасля ў Англіі.

Замілаваньне ў характэве захоплівала ў тыя часы навет скромнага рамесьніка. Хатнія мэблі заможнага мешчаніна, ягонья сталы, крэслы, ложка, скрыні, шафы, сьцэнныя таліцы, прыгожа выразаныя з дрэва, пышныя каляровыя шыбы, маляваныя пэчы—ўсё гэта насіла на сабе сьляды рукі мастака.

Музыка ў XVI вэку знайшла таксама бязсьмэртнага мастака ў асобе італьянца Палестрына (1514—1594), які для набажэства ў папскай капліцы ўкладаў пышныя, мастацкія музыкальныя творы і гэтым больш славы дадаў каталіцкай Царквэ, чым можа шмат хто з папаў.

2. Літэратура.

У гэтак артыстычна настроеным часе павінны былі зьяўляцца і вялікія літэратурныя творы. Так яно і было, асабліва ў гэтай Італіі. Пісаў тамака тонкі мысьліцель Макіавэлі (1469—1527); яго палітычныя і грамадзкія творы, асабліва-ж гісторыю яго роднага мэста Флэрэнцыі можна прыраўнаваць, бадай, да лепшых твораў Тукідыда і Тацыта. Між іншым, найбольш вэдамы яго палітычны твор „Il Principe“ (монарх), у якім ён радзіць монарху карыстацца навет найгоршымі злачынствамі: вераломствам, забойствамі і г. п., калі гэта патрэбна дзеля утрыманьня і ўзмацаваньня ўлады. Адгэтуль палітыкаў, што не перабіраюць у спосабах, называюць макіявэлістамі, а іхнюю палітыку—макіявэлізмам. Аднак, Макіявэлі, з другога боку, вэдамы, як гарачы прыхільнік і абаронца грамадзкае волі і незалэжнасьці Італіі. З гэтае прычыны іншыя думаюць, быццам памэнены твор яго ёсьць проста сатыра на тыранію. Усё-ж, хутчэй за ўсё Макіявэлі пісаў шчыра, толькі згодна з паглядамі і звычаямі свайго часу і краю. Сам ён не належаў да людзей, якія не перабіраюць у спосабах; але яму, як гарачаму італьянскаму патрыоту, вельмі балэла раздрабленьне Італіі і вынікі апошняга: палітычная слабасьць і залэжнасьць ад сусэдыяў. Яго лятучэньнем было злучэньне Італіі пад адным моцным урадам. Усё спосабы, якія вялі да гэтае мэты, ён лічыў добрымі; яму хацэлася, відаць, улажыць сваё лятучэньні ў душу аднаго з малых тыранаў, каб той стаўся вялікім тыранам

усяе Італіі—дзеля большае яе славы і дзеля забяспэчання яе незалежнасці на вечныя часы.

У Флёрэнцыі таксама жылі яшчэ два поэты, якіх землякі іхныя ставяць побач з Дантам. Гэта былі: Арыосто (1474—1533), які напісаў поэму „Ролянд-шалёны“, і Торквато Тассо (1544—1594), які ў сваёй поэме „Вызвалены Ерусалім“ апяваў падзеі першага крыжавога паходу.

Закрасавала літэратура і ў другіх краях. Португалец Камоэнс (1524—1580) быў знамянітым пяўцом ведамае падарожы Васко дэ Гамы, якую апісаў у поэме „Люзьяда“. Гішпанец Сэрвантэс (1547—1616) стварыў слаўную повесць „Дон Кіхот“, поўную сатырычнае дасціпнасці, асьмяшаючую манію ідэалізавання рыцарскіх звычаяў, у той час ужо знікаючых, а таксама і агульна-людзкіх недахватаў; усё гэта асалоджана духам чыстае, вечна жывое поэзіі.

Францыя таго часу таксама мела некалькі выдатных пісьмёнікаў, спаміж якіх найбольш ведамы Раблё (1488—1553). У повесці аб двух волатах, Гаргантюа і Пантагрюэлю, ён бічуець злоўжыванні царквы і гаспадарства, дый іншыя балячкі і сьмешныя праявы свайго часу.

У Англіі ў канцы сталёцця пісаў сваё бязьмертныя творы геніяльны драматычны пісьмёнік Шэкспір, роўны вялікім тварцом грэцкае трагедыі, але бліжэйшы да нас часам і духам, чымся тыя. Урэшце расцвіла і разраслася літэратура і на ўсходзе *).

3. Н а в у к а.

У навуковай дзейнасці побач з Італьянцамі стаялі Нёмцы. Ужо гадоў сто назад нямецкія князі ды мэсты пачалі адкрываць адзін за адным унівэрсітэты. Найбольш вучонымі людзьмі свайго часу былі там: Эразм з Ротэрдаму (1466—1536) і Рэйхлін з Пфорцгайму (1455—1529). Эразм быў выдатны лацінскі стыліст, аўтар шмат якіх лацінскіх падручнікаў для навучання аб розных прадметах**); ён пераклаў шмат грэцкіх твораў на лацінскую мову; урэшце, ён ведамы, як сатырык, воража настроены да Царквы. Рэйхлін быў вялікі знаўца і прыхільнік грэцкае мовы, першы спэцыяліст у гэбрайскай мове сярод навачасных хрысьціянаў.

Аднак, заслугі гэтых нямецкіх філёлёгаў маюць шмат меншае значэнне, чым тое адкрыццё, якое зрабіў вялікі польскі астраном, Копэрнік з Торуня (1473—1543). Ён разьбіў сыстэму Птолёмэя, якая даводзіла, што зямля ёсьць асяродак усяго сьвету, і выкрыў запраўднае палажэнне нашае

*) У тым ліку і ў Беларусі (Перакл.).

**) У сваіх „Collorua“ стараўся датарнаваць лаціну да навачасных аносін.

плянэты сярод іншых нябэсных цэлаў. Адкрыцьці Копэрніка ня толькі стварылі навуковую астраномію, але грунтоўна зьмянілі самае паняцьце аб сьвэце і аб адносінах да яго чалавэка.

Сыстэму Копэрніка разьвілі далей Немец Кéплер (1571—1630), які выкрыў законы руху плянэтаў, і Італьянец Галілёй (1564—1642). Апошні сваімі сьмэлымі дасьлёдамі паклаў аснову навачаснае фізыкі, а карыстаючы з тэлескопу, які быў у гэтым часе зроблены ў Голяндыі і ім самім па-лёпшаны, адкрыў сьвёт зораў.

Ня толькі каталіцкая царква, але і протэстанцкая аб-весьцілі навуку Копэрніка за гэрэзію. Стары Галілёй папаў пад суд інквізыцыі, і толькі адрачэньне ад сваё навукі, якое вырвалі ў яго мукамі, выратавала яго жыцьцё (1633).

Затое заслугаю каталіцкае царквы было папраўлёньне Юліянскага календара на аснове астранамічных дасьлёдаў. У часы Юлія Цэзара вучоныя абмыліліся ў сваіх аблічэнь-нях на 11 мінут у год; праз гэта ў 1582 годзе календарны час адставаў ад праўдзівага ўжо на 10 дзён. Вось, папа Грыгор XIII загадаў, каб пасля 4 кастрычніка лічылі другі дзень 15 кастрычніка і каб у будучыне праз кожныя 400 гадоў тры пераступныя гады лічыліся за звычайныя. Ката-лікі прынялі новы календар адразу, протэстанты-ж, праз нэпрыязнь да Рыму, у Нямэччыне і Швайцарыі толькі ў 1700 г., а ў Англіі і іншых краёх—яшчэ пазьней. Усходнія Славяне і Грэкі і дагэтуль яшчэ трымаюцца Юліянскага ка-лендара.

ПЕРШЫ ПЕРЫАД.

РЭФОРМАЦЫЯ І РЭЛІГІЙНЫЯ ВОЙНЫ.

§ 4. Рэформацыя у Нямэччыне.

1. Рэйхлін і кельнскія профэсары (1510—1520). Сумны стан Царквы знаходзіўся ў рэзкім кантрасьце з характэрным для ўсяе эпохі юнацкім імкненьнем да дзела. Але, ня гледзячы на свой унутраны расклад, Царква ўсё-ж мела яшчэ сілы, каб задушыць бунтарскі дух новых часоў, які выступіў на змаганьне з старым ладам. Так, прыкладам, профэсары Кельнскага Унівэрсітэту, у большасьці дамінікане, дайшлі да дзікае думкі, што трэба спаліць усе гэбрайскія кнігі, як гэрэтыцкія, за выняткам толькі бібліі ў гэтай мове. Калі вялікі прыхільнік гэбрайшчыны, гуманіст Рэйхлін (гл. § 3) ад імя навукі горача запротэставаў проці такога барбарства, дамінікане абвесьцілі яго гэрэтыкам і спалілі ўсе яго творы. Рэйхлін падаў у суд на дамініканаў, але справу прайграў; папа прысудзіў яго да вечнага маўчаньня (г. зн. спыненьня літэратурнае дзейнасьці) і аплаты судовых коштаў. Інтэлігэнцыя ўсіх краёў стала на абарону Рэйхліна і выступіла проці кельнскіх інквізытараў. Гурток гуманістаў у гэтым самым месьце, якім кіраваў Ульрых фон-Гутэн, рыцар і вялікі прыхільнік гуманізму і волі, літэратар і полеміст, крыху мо' задзіра, апублікаваў уложаныя ім „Лісты цёмных людзей“ (*Epistolae obscurorum virorum*). Лісты гэтыя дужа спрытна наслідуюць барбарскую лаціну, выяўляюць някультурнасьць манахаў, высьмейваюць іхнюю бязьмэжную дурноту. Аж закіпела ў царкоўнай партыі! Але яшчэ не паспéлі супакоіцца думкі ад гэтае спрэчкі, як пачалася новая спрэчка, шмат важнейшая, вынікі якое ўскалыхнулі ўвесь сьвёт.

2. Юлі II і Лявон X. Найбліжэйшыя наступнікі папы Аляксандра VI былі людзі з выдатнымі здольнасьцямі, якія, праўда, можа больш адпавядалі-б сьвэцкім манархам, чым духоўным правадыром вялікае царквы. Разумны і магутны Юлі II то заклікае ў Рым Мікэль-Анджэлэ і Рафаэля, каб прыхарошыць „вэчнае мэста“ пышнымі будоўлямі і творамі мастацтва, то сам ідзе на вайну, аблягае і бурыць мэсты. Гэты папа браў учасьце ўва ўсіх эўрапэйскіх звадках. Яго наступнік Лявон X (1513—1521), сын Лаўрэна Мэдычы, так-

сама стаўся ведамым, як прыяцель мастацтва і навукі. Гэта па яго даручэнню Рафаэль намаляваў найлёпшыя свае творы, а нязлічоныя поэты і вучоныя шанавалі яго, як свайго вялікадушнага пратэктара.

3. Тэзы Лютара проці адпустаў (31 кастрычніка 1517 г.). Каб пакрыць кошты будавання касцёлу Сьв. Пётры ў Рыме, ўжо папа Юлі II ўстанавіў спецыяльны водпуст, а Лявон X загадаў абвесьціць яго ў Нямеччыне. Нічога ня было новага ў тым, што, даючы водпуст, зьбіралі ахвяры на хрысьціянскія мэты: якраз незадоўга перад тым для атрымання водпustu трэ́ было плаціць ахвяру на вайну з туркамі.

Водпуст „за ахвяру“ з даўных часоў меў шмат праціўнікаў навет паміж духавенствам: бо было ведама, што на гэткае водпуст народ углядаўся, як на адпушчэнне грахоў за грошы—без усялякае скрухі і пакуты, якіх вымагае Царква. Царкоўная ўлада разсылала па краю, дзе быў абвешчаны водпуст, манахаў, звычайна з жабрацкіх ордэраў, якія ўмелі прамаўляць да народу. Манахі гэныя гаварылі казаньні, заклікаючы да складання ахвяраў на тую ці другую мэту. Дзін з такіх манахаў, Ян Тэцэль, зьявіўся ў гэтым часе ў Вітэнбэрг. Быў ён лішне ўжо рупны і, каб больш сабраць ахвяраў, не паўстыдаўся іграць ролю кірмашовага шарлятана, які выхваляе свой тавар. Гэта выклікала ў месьце агульнае абурэнне. Магчыма, што не адзін Тэцэль рабіў гэтак сама; рабілі гэтак і другія і тады, і даўней. Але ў той час тлелі ўжо іскры рэлігійнага бунту, ды ўжо ня толькі сярод аднае інтэлігэнцыі. Чым для інтэлігэнцыі быў гуманізм, тым для народных масаў былі яшчэ не затухшыя гусіцкія ўплывы. Ня гледзячы на агульнае абурэнне, гэты факт астаўся б без рэзультатаў у Вітэнбэргу, як аставаўся ў іншых мясцох, калі б не знайшоўся там адважны чалавек, які публічна запратэставаў проці злоўжывання.

У той час быў звычай у профэсароў унівэрсітэту, што, хочучы нешта публічна выказаць,—прыкл. сумляваньні ў якой-небудзь навуковай справе,—выклікалі сваіх вучоных сябраў на дыспуту, прыбіваючы да царкоўных дзвярэй адпаведную абвэстку з паказаньнем сваіх паглядаў. Гэтак зрабіў у Вітэнбэргу і профэсар тамтэйшага унівэрсітэту, манах-аўгустыньянін, Марцін Лютар. Ён прыбіў да царкоўных дзвярэй папэру з 95-ма тэзісамі, у якіх пісаў, што адпушчэнне грахоў залэжыць толькі ад Бога, што ў даным выпадку водпуст можа аднасіцца толькі да царкоўных караў, і што папа, калі б ведаў аб ганэбным злоўжываньні ягонага імя, хутчэй разбурыў-бы ўвесь гмах, пасьвячоны сьв. Пётры, чым дазволіў на гэткую агіду.

У хуткім часе 95 тэзісаў, перапісаныя і надрукаваныя, абляцелі ўсю Нямэччыну, будзячы ўсюды зацікаўленьне аўтарам і паднятай ім справай.

4. Марцін Лютар (1483—1546). Марцін Лютар радзіўся ў мястэчку Эйслэбен і быў сынам селяніна, які працаваў у капальні. Бацька, хоць і быў бедны, пасылаў яго да школы ў Эйсзнаху і Магдэбургу; вучыўся там ён ледзь жывы ад голаду. Крыху пазьней матэрыяльнае палажэньне бацькі палепшала, і Лютар змог паступіць студэнтам у вышэйшую школу ў Эрфурце. Але неспадзяваная сьмерць прыцеля і ўдар пяруна, які ледзь-ледзь не пазбавіў яго жыцьця, падбілі Лютара зрабіцца манахам, і ён паступіў у аўгустынянскі манастыр у Эрфурце, Тамака яму давялося перажыць цяжкое духоўнае змаганьне. Цяжкія пакутныя практыкаваньні, якія ён адбываў, не здавалівалі яго; ён пачуваў сябе засуджаным праз Бога грэшнікам, ажно пакуль не знайшоў сабе пацехі ў бібліі. Пад уплывам чытаньня бібліі ў яго стварылася перакананьне, што толькі вера можа збавіць, а пасты, пакута ды іншыя добрыя ўчынкі ня маюць ніякага значэньня. Назначаны профэсарам філэзофіі і тэолёгіі ў Вітэнбэргу (1508 г.), ён у сваіх лекцыях і казаньнях даводзіў, што чалавэк нічога сам ня можа зрабіць для свайго збаўленьня, што толькі вера можа збавіць чалавэка.

Дык выступленьне Лютара проці адпустаў было натуральным вынікам яго паглядаў.

У Вітэнбэргу Лютар быў асобаю вельмі ўплывоваю і популярнаю. Да яго прыхільна адносіўся курфюрст Саксонскі; сярод профэсараў займаў ён найважнейшае становішча, а яго казаньні прыцягавалі масы слухачоў. Як сын свайго народу, умёў Лютар прамаўляць да яго моцна, ясна і вобразна. Умёў ён нягорш і пісаць.

Выступаючы проці адпустаў, Лютар зусім ня думаў аб далёка йдучых рэформах у Царкве. У той час, як дамінікане ўжо вінавацілі яго ў гэрэзіі, а пад'юджаны імі папа грозна клікаў яго ў Рым, Лютар стаяў яшчэ на прававерным становішчы. Але не сьпяшаўся ён выбірацца ў дарогу да „вэчнага мэста“, бо было ведама, што маглі значыць такія запросіны Апостальскае Сталіцы: сьмерць на агні, або ў найлёпшым прыпадку дажывотня вязьніца ў скляпох якога-небудзь манастыра чакалі манаха, западозранага ў гэрэзіі. Дзякуючы заступніцтву саксонскага курфюрста Фрыдрыка Разумнага, царкоўная ўлада дазволіла Лютару вытлумачыцца на месцы пэрад кардыналам Каетанам, легатам папскае сталіцы, які жыў у Аўгсбургу. Гэтаму італьянцу здавалася, што ён лёгка дасьць раду з „бзікаватым манахам“ сваім грозным выглядам і рэзкім прыказам: „адракайся“. Але ён па-

мыліўся. Лютар не адрокся, а толькі ўцёк у Вітэнбэрг, дзе пачуваў сябе бесплячнэй. Легат патрэбаваў, каб яму выдалі непакорнага манаха. Цьвёрдая адмова саксонскага курфюрста прымусіла апостальскую сталіцу пайсьці на ўступкі: ад Лютара патрэбавалі толькі маўчаньня, што ён і абяцаўся, — аднак, з тэй умовай, што змоўкнуць таксама і ягоныя праціўнікі.

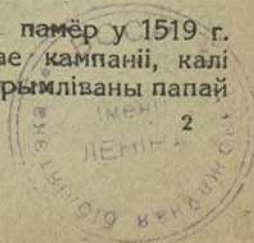
Вось-жа, калі доктар Эк, адзін з найвялікшых вучоных тэолёгічна-схолястычнага тыпу і найвыдатнэйшы дыалэктык свайго часу, напаў на яго навуку, стаўляючы свае тэзісы, Лютар гэты вызав прыняў і абяцаўся пайсьці на дыспуту, як гэта было ў звычай паміж тагачаснымі вучонымі. Дыскусія адбылася ў Лейпцыгу ў прысутнасьці вялікага ліку слухачоў. Доктар Эк даводзіў, што папства ўстанавіў сам Хрыстус; Лютар-жа казаў, што яно паўстала шмат пазьнэй. На такі адказ Лютара д-р Эк прыпомніў, што за гэтакую навуку Гуса прысудзілі на сьмерць. Лютар адказаў, што Гус навучаў шмат чаго зусім слушнага, і што праўда Сьв. Пісаньня стаіць вышэй за пастановы папаў і сабораў.

Такой заявай Лютар ужо адкрыта ўдарыў Царкву, бо калі ўжо ня папы, дык прынамся саборы лічыліся непамыльнымі. Тэмпэрамент Лютара завёў яго далей, чым ён упэрад маніўся йсьці; а д-р Эк дайшоў мэты сваёй дыспуты.

5. Спалённе папскае бульлі (1520). Узрадаваны гэткаю ўдачай д-р Эк паехаў у Рым і дабіўся праклёну для „новага гусыта“. Тады Лютар, спадзяючыся на пратэцыю курфюрста і здабытую ўжо шырокую папулярнасьць у народзе, выступіў зусім адкрыта жывым словам і пісаннем проці ўсіх грахоў Царквы. Добра яму дапамагаў Ульрык фон-Гутэн (гл. вышэй), разсылаючы па ўсёй Нямэччыне лятучыя лісты, якія абвідалі балотам папства і заклікалі нямецкі народ да паўстаньня проці Царквы. Прыяцель Гутэна, магутны рыцар Зікінген, і іншыя баяры (шляхта) прапанавалі вітэнбэрскаму манаху абарону ў сваіх замках. Лютар-жа разаслаў па сьвэце лятучы ліст пад назовам „Ліст да нямецкае шляхты“, ў якім заклікаў князёў, баяраў і месны да барацьбы з „антыхрыстам“, як ён называў папу за праціўленьне грунтоўным рэформам ў царкве. Саксонскі Курфюрст усё яшчэ апекаваўся мілым сэргу яго збунтаваным манахам. Гэтая апека ўрэшце памагла Лютару наважыцца спаліць бульлю, у якой напісаны быў на яго праклён папы; зробіў ён гэта публічна, у прысутнасьці многіх профэсароў і студэнтаў.

6. Кароль V. Імпэратар Максыміліян памёр у 1519 г. Пасьля колькігадовае ажыўлёнае выбарнае кампаніі, калі ўжо здавалася, што імпэратарам будзе падтрымліваны папай

Бартос

Лявонам X французскі кароль Францішк I, курфюрсты выбралі ўрэшце наймагутнейшага манарха таго часу, унука Максыміліянавага—Караля V. Кароль V (радзіўся ў 1500 г.) дастаў у спадчыне па сваім дзеду, Фэрдынандзе Каталіцкім, Гішпанію з вялізарнымі прыслухоўчымі ёй абшарамі за морам, а таксама і ў Эўропе (каралеўства Абедзьвюх Сыцылій). Па дзеду-ж Максыміліяне ён валадзёў краямі Габсбургаў: Аўстрыяй, Нідэрляндамі і Франш-Контэ.

Кароль V, з прыроды і ўзгадаваньня прыхільнік монархічнага абсалютызму і рэлігійнае прававэрнасьці, мог у Гішпаніі даваць волю сваім імкненьням, але ў Нямэччыне гэта было шмат цяжэй.

У 1521 г. Кароль V абвесьціў свой першы нямецкі сойм у Вормсе. На гэтым сойме Кароль аддаў кіраваньне нямецкімі габсбургскімі зямлямі свайму брату Фэрдынанду.

Найважнейшай і найпільнейшай справаю была справа царкоўная, а ў ёй на першы плян высунулася гэрэтыцкае выступленьне Лютара.

7. Лютар на сойме ў Вормсе (1521 г.). Лічучыся з магутнай протэкцыяй, якая бараніла асобу Лютара, рымская курья пачувалася бязсільнаю ў адносінах да галавы рэлігійнага бунту, дык аддала справу гэрэзіі Лютара ў рукі імператара. Маладому імператару, прызвычайнаму да гішпанскіх звычайў, можа і ўсьмяхалася думка ілюмінаваньня дня прыняцьця ўлады ў Нямэччыне спаленьнем гэрэтыка; але пагражаўшая яму вайна з Францішкам I і нарастаўшая з кожным днём сіла прыхільнікаў Лютара прымушала яго быць умярканым, ня глядзячы на дамаганьні папы, каб яўны гэрэтык быў адданы на сьмёрць бяз суда, на моцы вэрдыкту царквы. Князі, настроеныя прыхільна да Лютара, былі вельмі незадаволены цяжкімі абавязкамі, якія накладала на іх залёжнасьць ад Рыму, адносіліся няпрыхільна да імператарскае ўлады, ды мелі нейкую туманную надзёю, што на справе Лютара нешта можна будзе выйграць. Вось, яны і запротэставалі проці прысуду, пакуль ня выслухоўць абвінавачанага. Згодна з іх дамаганьнямі, імператар выдаў Лютару „зялезны ліст“, каб той мог, не баючыся, зьявіцца на сойм. Некаторыя прыяцелі Лютара прабавалі адгаварыць яго ад небясьпэчнае падарожы, прыпамінаючы яму долю Гуса; але адважнага рэфарматара гэтыя страхі не спалохалі. Ён верыў у сваю праўду, а такжа ў тых людзёй, якія яго баранілі.

Прыехаўшы на сойм, Лютар першы дзень ня меў яшчэ досіць адвагі і самапэўнасьці; ён навет прасіў, каб яму далі час для развагі. Але на другі дзень ягоная нясьмеласьць ужо саўсім счээла; адважна і спрытна бараніў ён сваё паглядзі. Аднак, яго прамову спынілі і запатрабавалі кароткага адказу

на пытаньне: ці адракаецца ён ад гэрэзіі, якую выявіў словам і пісаньнем, ці не? Адказ Лютара быў нязвычайна сьмэлы і канчаўся славамі: „Не хачу і не магу ад нічога адрачыся. Інакш не магу, стаю на гэтым, і няхай мне Бог дапамагае“.

Уражэньне ад прамовы Лютара было разнароднае. Фрыдрык Разумны і гэсэнскі ляндграф Піліп былі захоплены яго адвагаю; Кароль жа сказаў, што гэты чалавек не патрапіў-бы зрабіць з яго гэрэтыка. Аднак, абяцаньне сваё не пасягаць на свабоду Лютара імператар споўніў, хаця шмат хто быў проці гэтага. Толькі пасля выезду Лютара быў выданы эдыкт, які абвяшчаў яго гэрэтыкам і загадаваў лавіць яго, каб аддаць у рукі суда; тое самае датычылася і прыхільнікаў навукі Лютара; апроч таго было забаронена друкаваць кніжкі без царкоўнае цэнзуры. Але Лютар ужо быў у бясьпэчнасьці. У дарозе, як ён вяртаўся з Вормсу, яго схпілі пераапанутыя і замаскаваныя коньнікі і завэзьлі ў самотны замак Вартбург. Зроблена гэта было па загаду саксонскага курфюрста, які хацеў абараніць Лютара, ды баяўся адкрыта выступіць проці імператара.

У адзіноцтве, у старасьвэцкім замку, пабудаваным на пакрытай лэсам гары, распачаў Лютар вялікую справу—пераклад Бібліі на нямецкую мову. Ніхто ня ведаў, дзе знаходзіцца Лютар; думалі-б, што ён памёр, калі-б не агністыя яго лісты, якія час ад часу абягалі сьвёт, пашыраючы ўсюдых пажар царкоўнага бунту.

8. Зьніштажэньне абразоў у Вітэнбэргу (1522). Рух, распачаты Лютарам, у часе яго украваньня пайшоў шмат далей, чым таго хацеў і спадзяваўся галава нямецкае рэформацыі. Гэтак, прыкл., у Вітэнбэргу прыхільнікі новае навукі, на чале якіх стаяў проф. Карльштадт, чалавек дужа гарачы, бурылі цэрквы, выганялі духаўнікоў, адпраўляўшых набажэнства, і зьніштажалі сьвятыя абразы, алтары і конфэсіяналы.

У той самы час зьявіліся дзіўныя лятуцэньнікі, ткачы з горнага мястэчка Цьвікаў, якія хваліліся, быццам чулі голас Божы і быццам голас гэты кажа пазабіваць усіх духаўнікоў і бязбожнікаў. Між іншым, яны адкідалі хрышчэньне дзяцэй, прапавэдуючы хрышчэньне дарослых (як дарослага Хрыста хрысьціў сьв. Ян). За гэта іх называлі анабаптыстамі. Гэтыя сэктанты лічылі, што яны выбраны Богам, каб стварыць Царства Божае на зямлі, каб ня было больш бэдных багатых, духаўнікоў, валадароў, вучоных і навет школаў, бо сам дух прасьвячае веручых. Гарачнасьць Карльштадта і недарэчнасьці цьвікаўскіх сэктантаў, якія ўжо пачалі зачыняць школы, будзілі сумляваньне навет у найбольшых прыхільнікаў Лютара. Давэдаўшыся аб усім гэтым, Лютар, ня

гледзячы на перасьцярогі курфюрста, пакінуў свой бясьпэчны прытулак і пасьпяшыў у Вітэнбэрг. Тамака сілаю свайго слова і характару ён ізноў зрабіў парадак і йзноў узяў у свае рукі кіраўніцтва рухам.

9. Зікінген і Гутэн (1523). Тое, што выкляты манах мог адважыцца на публічнае выступленьне ў Вітэнбэргу, ды бязкарна быць вучыцелем і прапаведнікам, найляпэй паказуе, якую сілу і пашыранасьць мелі яго ідэі. Здавалася, што ўвесь народ з нэнавільскай адварочуецца ад Рыму. „Там, дзе зьбяруцца трое, ёсьць прынамся двое лютаран“, — казаў адзін з нямецкіх пралатаў. Усюдых выступалі духаўнікі ды і сьвэцкія людзі, якія абвясчалі народу новую веру; куды-ж не дайшлі прапаведнікі, там іх работу рабіла друкаванае слова, сіла якога тады выявілася першы раз. Манахі ды манашкі кідалі манастыры, духаўнікі жаніліся, ўсякі паслух папе і біскупам счэз. Частка князёў, усьлед за Фрыдрыкам Разумным, не рабіла перашкод руху. Іншыя-ж, асабліва духоўныя князі, рабілі па прыкладу імператара, які ў сваіх краях агнём і мячом зніштажаў непажаданы рух. Але гвалты толькі будзілі ў супраціўнай стараны жаданьне помсты. Нязмораны Ульрык фон-Гутэн плянаваў агульны пераварот, які расчысьціў-бы дарогу „эвангэлю“ ды разам з тым скасаваў-бы абсалютнае панаваньне князёў, незалежнае ад імператарскае ўлады, і вярнуў-бы Нямэччыне адзінства, — праўда, ў духу фэодальным. У сваіх плянах ён разьлічаў на ніжэйшую шляхту (баярства), якая ня любіла князёў. Ня любіла, праўда, за тое, што князі жорстка каралі яе за разбоі на гасьцінцах ды за канчаньне спрэчак між сабою ўзаёмнымі нападамі і забойствамі, што яны называлі „баярскай вольнасьцяй“. За адпаведнага правадыра для ўсіх незадаволеных Ульрык лічыў свайго прыяцеля Францішка фон-Зікінгена, які, будучы ваяводаю наёмных войскаў, меў гэткую сілу, багацьце і павагу, што яго лічылі за наймагутнейшага чалавэка ў Нямэччыне.

І праўда, Зікінген распачаў змаганьне, нападаючы на Трырскага духоўнага курфюрста. Але суседнія князі далі апошняму помач. Зікінген быў прымушаны ўступіць перад сілаю і памёр, баронячы свае замкі, якія не маглі ўтрымацца супраць варожых гарматаў. Ульрык, знайшоўшы сабе прытулак у Швайцарыі, таксама хутка памёр.

10. Сялянская вайна (1525) і анабаптысты ў Мюнстэры (1534). Баярскае паўстаньне было толькі забаўкай, раўнуючы да паўстаньня сялянскага люду, які ў той час быў немагчыма прыгнёчаны арыстократыяй і духавенствам. Сяляне былі пераважна людзьмі нявольнымі, былі ўласьнасьцю, якую можна было прадаваць разам з зямлёю. Падданы разам з сваімі дзяцьмі заўсёды мусіў быць на ўслугах у свайго пана, як

толькі той гэтага жахае. Селянін працаваў пры будове панскага замку, хаця-б яго ўласная хата развалівалася; упрярод вырабляў панскую зямлю, а тады толькі мог думаць аб працы на сваім загоне. Палову тыдня, калі ня больш, аддаваў ён на „паншчыну“. Паводле тагачасных законаў, пасля сьмерці селяніна спадчына па ім даставалася не яго сям'і, але пану. Звычайна-ж бывала так, што пан адбіраў ад удавы і сірот памёршага падданага толькі адну, найлёпшую штуку з скаціны.

Мала што ляпэй жылося тым сялянам, якія мелі асабістую волю. Іхняя маётнасць была абложана немагчымымі падаткамі і абавязкамі. Усё наложаныя на іх рыцарамі ў часы фэодальныя падаткі яны плацілі і далей, ды навет пры новых парадках падаткі яшчэ пабольшалі. Апрача таго, селянін павінен быў плаціць духавенству „вялікую дзесяціну“ ад збожжа і „малую дзесяціну“ ад рэшты зямных пладоў і штук жывога інвэнтару. Далей, ён плаціў пануючаму удзельнаму князю ўзрастаўшыя што раз болей падаткі на утрыманьне яго двара і на войны, якія князь вёў. Селянін павінен быў цярпліва глядзець, як зьявіна глуміць яго засэвы, а паляваць ня мог, бо на гэта мелі права толькі пань; калі селянін забіваў алёня, дзіка, ці сарну, дык яго каралі блізка так сама, як за забойства чалавэка. У судзе селянін бадай ніколі ня бачыў праўды. Амаль не штадня здаралася, што баяры гвалтам рабілі вольных сялян сваімі падданымі. Войны і рыцарскія звадкі, якія бязупынна пустошылі нямецкія краі, найбольш крывава адбіваліся на згорбленых сялянскіх сьпінах. У нормальныя гады большасьць сялян мела гэтулькі дабра, колькі трэба было, каб толькі не памёрць з голаду; у часе войнаў і неўраджаяў выміралі цэлыя сялянскія грамады. Дык нічога дзіўнага, што прадстаўнікі клясы, гэтак страшэнна прыгнечанае, разумелі хрысьціянскую вольнасьць, аб якой казаў Лютар, ня толькі ў рэлігійным значэньні; што яны ў перакладзенай Лютарам на нямецкую мову бібліі шукалі мэсцаў, якія сулілі зьмену іхняга цяжкага палажэньня.

Ужо і раней у некаторых ваколіцах здараліся сялянскія бунты, называныя „Bundschuh“ (саюз чаравікаў) ад сымбальнага чаравіка; бо селянін хадзіў у чаравіках, а рыцар у ботах. Цяпер „Bundschuh“ пашырыўся усюдых. У канцы 1524 г. узгарэлася адкрытае паўстаньне ў Шварцвальдзе і каля Бодэнскага возера. Правадыры руху вылажылі мэты паўстаньня ў 12 артыкулах, у якіх былі зьмешчаны дамаганьні вольнае пропаведзі эвангэлья і вольнага выбару духаўнікоў, скасаваньня прыгону, законаў аб спадчыне і „малое дзесяціны“, зьменшаньня падаткаў і абмежаваньня паншчыны, вольнага паляваньня, рыбалоўства і карыстаньня з лясоў. Як маланка пашырыліся „артыкулы“ па нямецкіх

краёх: у Швабіі, Франконіі, Тюрингіі і Саксоніі, над Рэйнам і ў Альпах збіраліся сяляне і вымагалі ад паноў прыняцця гэтых „артыкулаў“.

Здавалася ўжо, што паўстаньне будзе ўдачным для сялянства. Ужо навет мэсты далучыліся да руху, навет некаторыя рыцары прыймалі ў ім учасьце, абыймаючы каманду над сялянскімі дружинамі. Такім сялянскім правадыром быў адважны Гец ф. Бэрліхінген „з жалезнаю рукою“, швагра Зікінгена. Ён арганізаваў у Гэйльброне новы ўрад; тамака-ж, пад кіраўніцтвам Вэндля Гіпля, чалавёка асьвэчанага, былі апрацаваны новыя законы для Нямэччыны, і каліб гэныя законы ўмацаваліся, дык Нямэчына мела-б трывалыя і пэўныя асновы для расцвэту.

Нажаль, большасьць паўстанцаў не паслухала сваіх лепшых правадыроў, якія радзілі ім памяркоўнасьць. Тут, то там лютасьць, зразумелая ў нявольнікаў, якія рвуць вязаўшыя іх вякамі пугы, выявілася ў крываваых падзёях. Асабліва шалёла паўстаньне ў Тюрингіі, дзе на чале разыюшаных народных масаў стаяў анабаптыст Тамаш Мюнцэр; ён прарочыў, што „царства божае“ настане тады, як згінучь усе магутныя грэшнікі гэтага сьвету.

І вось Лютар, ядыны чалавек, які мог-бы стрымаць узварушаныя элемэнтны, кіруючы рух на спакойнейшыя шляхі, падтрымліваючы ў ім добрыя зачаткі соцыяльнае рэарганізацыі, а выкідаючы анархічныя дамешкі,—аказаўся ў гэтым страшным, але нязвычайна важным мамэнце чалавёкам маладушным, абаронцам магутных і здраднікам справы тых самых народных масаў, якіх дагэтуль быў прадстаўніком і якія гэтак яму верылі. Праўда, на пачатку паўстаньня ён прызнаў жаданьні паўстанцаў справядлівымі і навет намаўляў князёў, каб гэныя жаданьні прынялі. Але, калі агонь, распалены яго-ж уласнай навукаю, разгараўся ў усё большы і большы пажар, асабліва, калі яму сталі закідаць віну ў крываваых падзёях, ён, замест таго, каб супакойваць і паступаць разважна, даў вопю свайму раздражнёньню і закранутаму самалюбству. У лесьце „Проці разбояў і душагубаў“ ён радзіў уладзе „забіваць бунтаўнікоў, як шалёных сабак“. Гэты ўчынак Лютара будзе вэчнай плямай на яго дзэйнасьці. Рады лютара ахвотна паслухаліся тыя, для каго былі напісаны. Ян Саксонскі, наступнік Фрыдрыка Разумнага, і гэсэнскі ляндрграф Піліп вырушылі з вялікім, добра вымуштраваным войскам проці бязладна сабраных натоўпаў, далі генэральную бітву пад Франкенгаўзэнам і пэўне-ж „дайшлі бліскачае перамогі“. Мюнцэра захапілі ў палон і аддалі на лютую сьмёрць; наагул, здзэкваліся над пабітымі ворагамі, не зважаючы на законы божыя і людзкія.

Адначасна паўстанцы былі разьбіты і ў іншых мясцох. У Альзасе Лётарынгскі князь хітрасьцю ўзяў у палон і выразаў да аднаго 1700 паўстанцаў, ламаючы зробленую з імі ўмову, якой сам забясьпэчваў ім жыцьцё. У Швабіі і ў Франконіі войскі швабскага саюзу перамаглі паўстанцаў і зьнішчылі іх да званьня. Цэлымі тысячамі сьляпілі, вёшалі, садзілі на кол, калесавалі, палілі; доля-ж рэшты сялянства ня толькі не палёпшала, а навет шмат дзе і шмат у чым пагоршала.

Праз дзевяць гадоў пасля гэтых выпадкаў анабаптысты ізноў паднялі бунт. Гэта было ў Вэстфаліі, у Мюнстэры. Правадыром тамака быў кравец Ян з Лейдэну, які сьледам за Мюнцэрам абвяшчаў прыход „Царства Божага“ на зямлю і пацягнуў за сабою большасьць насяленьня мэста. Ён абвесьціў сябе каралём і ўстанавіў для „сваіх падданных“ новую грамадзянскую арганізацыю, ў якой галоўнае месца займала супольная ўласнасьць і многажэнства.

Імпэратарскае войска аблягло мэста. Грамадзяне распачліва бараніліся, але ў канцы былі прымушаны пакарыцца. Ізноў паліліся рэкі крыві, пачаліся страшэнныя гвалты.

Такі сумны канец мелі спробы прыгнэчанага люду разам з царкоўнай рэформай дабіцца і паляпшэньня свайго зямнога быту.

II. Арганізацыя і пашырэнне рэформацыі. Здавалася на мамэнт, што лютарскі царкоўны рух, які ўважалі за прычыну разрухаў, утоне ў хвалях сялянскае вайны. У Паўднёвай Нямэччыне жаўнёры швабскага саюзу рабілі формальныя аблавы на прыхільнікаў Лютара і вёшалі іх гуртам на прыдарожных дрэвах. Але курфюрст Ян астаўся верным прыхільнікам і протэктарам рэформацкага руху. Пад яго апекаю Лютар шчасьліва правёў царкоўную рэформу ў Саксоніі. Ягоным верным памоцнікам у гэтай справе быў Піліп Мэлянхтон, вітэнбэрскі профэсар. Гэты сур'ёзны вучоны-гуманіст быў чалавёкам зраўнаважаным і спакойным, з крытычным рэзумам,—адным словам, меў усё тыя рысы, якіх не хватала Лютару, а якія былі канэчна патрэбныя для закладзінаў новае рэлігіі і новае царкоўнае арганізацыі. Вось-жа гэтыя два чалавекі, як самі яны казалі, „рэформавалі царкву“, значыцца, аднавілі ў ёй быццам той парадак, які, на іх думку, існаваў у пёршыя вякі хрысьціянства. Апіраючыся на эвангэлье і сьв. Паўлу, яны лічылі міласэрдзе Божае за адзіны варунак збаўленьня і адкідалі багамольныя падарожы, пасты, манаства, не прызнавалі нябэснага заступніцтва Дзевы Марыі і сьвятых. Імшу, якую царква ўважала за паўтарэнне ахвяры Хрыста, яны замянілі толькі комуніяй (прычасьцем), завялі ў набажэнстве родную мову

замѣст лаціны і асаблівае значэнне далі казанью, як навучанню народу, і царкоўным сьпéвам. Скасавалі манастыры, іх маётнасьці ўжылі дзеля заснаваньня вясковых парахвіяў, школ і дабрачынных установаў; духавэнству дазволілі жаніцца. Сам Лютар, скінуўшы манашскую вопратку, ажаніўся з быўшай манашкаю Кацярынаю Бора і жыў прыкладным сямейным жыцьцём. Разам з панаваньнем папы скончылася і ўлада біскупаў: яна перайшла да пануючага галавы гаспадарства.

Навуку сваю рэформатары грунтавалі, ці прынамся ім здавалася, што яны грунтуюць, выключна на Сьв. Письме. Вось-жа зроблены Лютарам пераклад Бібліі, папраўдзе дужа добры, стаўся галоўнаю асноваю рэформацыі, пашыраючы новую навуку сярод найшырэйшых масаў грамадзянства. Біблію аб'яснялі і практычна дапаўнялі чысьленыя рэлігійныя і пэдагогічныя творы Лютара. Мэляхтон пісаў навуковыя творы, у якіх бараніў справу рэформацыі.

Царкоўная рэформа не абмежылася Саксоніяй, але пашыралася і прыймалася ўва ўсёй Нямэччыне. Найляпэй прыймалася новая вэра там, дзе мела значэнне воля насяленьня, як, прыкл., у вольных мястох; нямала, аднак, і князёў прыймала яе спагадна, хаця тут вялікую роль іграла магчымасьць захапіць царкоўныя маётнасьці і атрымаць галоўную духоўную ўладу ў гаспадарстве. Найвыдатнейшым спаміж князёў, прыхільных да рэформацыі, быў малады гэсэнскі ляндграф Піліп. Як прыняцьце новае вэры злучалася часамі з асабістымі інтарэсамі, паказуе ўчынак вялікага містра ордэру нямецкіх рыцараў у Прусах, Альбрэхта Гогэнцолерна. Ён скасаваў свой ордэр і, выявіўшы пакорнасьць польскаму каралю, захапіў зямлі ордэру і зрабіў з іх спадчыннае князьства сваёй дынастыі пад найвышнюю ўладаю польскае кароны (1525).

12. Французы і Швайцарцы ў Італіі (1494—1515). З прычыны палітычнага раздрабленьня і ўзаемнае нязгоды паміж малёнькімі гаспадарствамі, а такжа з прычыны ўнутраных сварак і звадак, Італія з сваёй бязьмёрна высокай культуры прадстаўляла ласы кусок для сусэдных народаў і гаспадарстваў, ды сталася прычынай нязгоды паміж імі.

Ужо францускі кароль Кароль VIII, сын Людвіка XI, захапіў Нэапаль; яго наступнік, Людвік XII, быў прымушаны аддаць гэты край каралю гішпанскаму Фэрдынанду Каталіцкаму, але затое прысабэчыў Мілян, тлумачучы, што праз сваю бабку, з дому Вісконці, ён зьяўляецца праўным насьледнікам гэтага роду. Пышная Вэнэцыя чуць не сталася ахвяраю магутнага саюзу, завязанага ў Камбрэ між імператарам Максыміліянам, Людвікам XII, гішпанскім Фэрдынандам і па-

пай Юліем II дзеля зніштажэння гэтае рэспублікі. Але папа хутка пашкадаваў свайго ўчынку, выйшаў з саюзу і ўсёй сваёй далейшай дзейнасцю стараўся выперці з Італіі „барбараў“, як ён называў Французаў. Дзеля гэтае мэты ён прыцягнуў сабе да помачы найлёпшых ваякаў таго часу, Швайцарцаў, якіх многа заклікаў у Італію і сфармаваў з іх наёмныя войскі. Швайцарцы разьбілі Французаў пад Навараю і выперлі іх з Лёмбардыі. Аднак-жа наступнік Людвіка, малады, прагавіты на рыцарскую славу, Францішк I праз два гады ізноў перайшоў з магутным войскам цераз Альпы. Частку Швайцарцаў, што стаялі ў Лёмбардыі, ён абяцанкамі падбіў кінучь службу, а рэшту, дзякуючы перавазе сваіх сілаў і помачы вэнэцыянцаў, разьбіў у двухдзённай бітве пад Марыньяно (1515). Уладаньне Мілянам, здавалася, было ўжо для Французаў забяспэчана, бо грошы і пачэсныя варункі міру зусім здаволілі Швайцарцаў, якія хутка забыліся аб няўдачы пад Марыньяно і прысталі на мір і саюз з Францыяй.

13. Францішк I і Кароль V. Туркі пад Вэнай. Але Францішк I знайшоў вельмі небяспэчнага конкурэнта ў асобе Караля V, пры якім імперыя яшчэ раз уваскросла ў даўнейшым блёску. Ад часоў Караля Вялікага сьвёт ня бачыў гэткага абшырнага і магутнага гаспадарства, як гаспадарства Караля V; гаварылі, што сонца ў гэтым гаспадарстве ніколі не заходзіць, бо, схіляючыся да захаду ў Эўропе, яно ўсходзіла ў Амэрыцы. Але Каралю V не здавалі владаньне ўсімі гэтымі вялізарнымі абшарамі. Захацеў ён вярнуць нямецка-рымскай імператарскай кароне яе даўнейшую, прызабытую славу. Дзеля гэтае мэты ён, наслядуючы Гогэнштаўфаў, стараўся пашырыць і ўзмацаваць сваё панаваньне ў Італіі. Ён выступіў з дамаганьнем Лёмбардыі, якая ўваходзіла даўней у склад нямецка-рымскае імперыі. Францішк I, аднак, не хацеў зрачыся заваяванае зямлі, і з гэтае прычыны закіпела вайна, якая трывала 23 гады з трыма кароткімі перарывамі, сёючы ў Італіі сьмёрць і зніштажэнне.

Францішк I ў бітве пад Павіяй (1525) папаў у палон. Прывезены ў Мадрыт, ён быў прымушаны ня толькі зрачыся Лёмбардыі, але яшчэ і аддаць Каралю V князьства Бургундзкае, якога той дамагаўся, як патомак Каралю Адважнага. Аднак, як толькі Францішк I апынуўся на волі, ён ізноў распачаў вайну, знайшоўшы саюзніка ў асобе папы. Дзеля гэтага нямецкія і гішпанскія войскі Каралю V рушылі на Рым, абляглі яго і здабылі штурмам. Папа Клемэнс VII схавався ў замку Сьв. Анёла; адтуль ён бачыў, як лілася кроў бязьвінных людзей і як чужынцы рабавалі „вэчнае места“, сам цёрпучы пры гэтым наруганьні і ад сваіх наёмных

жаўнёраў, пранікнутых протэстанцкім духам. Наагул, Нёмцы і Гішпанцы адзначыліся ў Рыме не ляпэй і ня горай, як некалісь Вандалы і Готы. Наступленьнем на Рым кіраваў Коннэтабль дэ-Бурбон, француз, васаль і сваяк французскае дынастыі; ён, аднак, быў забіты першымі стрэламі пры здабыцці мэста.

У прававэрна-каталіцкай Гішпаніі абрабаваньне Апостальскае Сталіцы і адносіны войскаў да намесьніка Хрыста зрабілі гэткае цяжкое ўражаньне, што Кароль V быў прымушаны адпірацца ад таго, што зроблена было па яго загаду. Імпэратарскае наёмнае войска, астаўшыся без энэргічнага ваяводы, здэморалізаванае рабункамі ў Рыме, значна аслабэла. Папа патаёмна перабраўся да ворагаў імпэратара, а Францішк I ізноў выслаў у Італію вялікія сілы, якія без перашкоды дайшлі аж да Нэаполю (1528); аднак, з прычыны пашырыўшае сярод іх пошасьці яны павінны былі вярнуцца дамоў, нічога не зрабіўшы. Папа Клемэнс VII скарыўся перад Каралём V на даволі мягкіх умовах. У хуткім часе імпэратар і Францішк I зрабілі ў Камбрэ г. зв. дамскі мір (уложаны маткаю французскага караля і цёткага імпэратара, зьехаўшыміся асабіста). Францішк I ізноў зрокся Італіі, а Кароль V — Бургундыі. Нэкалькі гадоў у Італіі панаваў мір пры поўнай перавазе імпэратара.

Пасьля канца вайны Кароль V прыехаў у Італію, дзе яго Клемэнс VII урачыста ўкаранаваў. Гэта была апошняя імпэратарская каранаваньне ў Італіі.

Каля таго часу Габсбургі значна пашырылі сваё ўладаньне на ўсходзе. У 1526 г., змагаючыся з Туркамі, быў забіты ў бітве пад Магачом кароль Вэнгрыі і Чэхіі, Людвік II Ягелён, пасьля чаго абодвы гэтыя краі абабралі за караля Фэрдынанда, брата Караля V. У Чэхіі Фэрдынанда выбралі бяз супярэчак, як мужа Ганны Ягелёнкі; у Вэнгрыі-ж толькі адна партыя галасавала за яго, а большасьць абвесьціла каралём Яна Заполія. Выгнаны з Вэнгрыі, Заполія скіраваўся ў Турэччыну, якая ў той час, пад панаваньнем Солімана Вялікапышнага, дайшла найвялікшае магутнасьці. Паслухаўшы намовы Заполія, Соліман заняў Вэнгрыю, спустошыў спадчыныя аўстрыйскія зямлі і аблэг Вэну (1529). З прычыны цвёрдага адпору Соліман быў прымушаны адыйсьці спад Вэны, нічога не дайшоўшы. Але Фэрдынанду дасталася толькі невялікая частка Вэнгрыі: ў большай часьці панаваў, як кароль, Ян Заполія, саюзнік Туркаў. Гэтыя справы на нейкі час адцягнулі ўвагу Караля V ад унутраных спраў у Нямэччыне.

14. Шпэйерскі протэст. Аўгсбургская заява. Шмалькальдэнскі саюз і рэлігійны мір у Нюрнбэргу (1529—1532).

На сойме ў Шпэйеры, пры адсутнасці імператара, каталіцкія князі, на чале якіх стаяў брат імператара Фэрдынанд, ізноў засудзілі Лютара на баніцыю, забараняючы далейшае шырэнне рэформацыі. Але за гэтыя некалькі гадоў зрабіліся ўжо вялікія змяны. Вызнаўцы і прыхільнікі навукі Лютара з курфюрстам Янам і гэсэнскім ляндграфам на чале выступілі з урачыстым пратэстам проці соймавых пастановаў, пры чым не прызнавалі права сойму развязаваць рэлігійныя справы большасцю галасоў. Ад часу гэтага пратэсту прадстаўнікоў новага вызнання называюць пратэстантамі. На чарговым сойме ў Аўгсбургу, які адбываўся ў прысутнасці імператара, пратэстанты падалі заяву, зрэдагаваную Мэлянхтонам як мага лагодна і ясна, думаючы гэтак дайсьці ўзаемнае згоды. Заява гэта называецца аўгсбургскай. Але імператар саўсім не разумёў магутнасці пратэстанцкага руху: ён бачыў у ім толькі сэкту адшчапэнцаў і пагражаў самымі жорсткімі карамі. Тады галоўныя прадстаўнікі пратэстанцтва сабраліся ў мястэчку Шмалькальдэн, у Тюрынгіі, і, чакаючы вайны, завязалі зачэпна-адпорны саюз дзеля абароны сваё веры. Дзеля таго, аднак, што турэцкая небяспэка рабілася ўсё гразнёўшаю, Кароль V згадзіўся на замірэньне з пратэстантамі і абяцаўся, што, пакуль не зьбярэцца сабо, нікога ня будзе прасьлёдаваць за веру.

15. **Войны Караля V.** а) У Вэнгрыі. Туркі, умацаваўшыся ў Вэнгрыі, былі немалою пагрозаю для Аўстрыі. Затым-жа Кароль V, атрымаўшы за рэлігійнае замірэньне дазвол імперыі на вайну з Туркамі, пасьпяшыўся з войскам у Вэнгрыю. Гэроічная абарона малага замку Кешэн дала імператару час сыцягнуць вялікія вайсковыя сілы, і султан быў прымушаны адступіцца. Але імператарскія войскі не даганялі Туркаў, бо Кароль сьпяшаўся ў Гішпанію, дзе Туркі ўжо моцна білі Гішпанцаў.

б) У Альгэрыі і Тунісе. Адважны турэцкі корсар Хайрэдын, пабудаваўшы вялізарны флёт, перахопліваў хрысьціянскія караблі і рабаваў гішпанскія ўзьбярэжжы. Галоўным прыпынкам яго быў Альгэр, але корсары стараліся ўмацавацца і ў іншых выгодных мясцовасьцях на паўночна-афрыканскіх узьбярэжжах. Вось-жа, калі яны такім парадкам захапілі Туніс, Кароль V вырушыў проці іх з вялікім флётам, разьбіў іх на моры, звольніў тысячы нявольнікаў, завёў новую ўладу ў Тунісе і пасадзіў там сталы гішпанскі гарнізон (1535).

с) Трэцяя вайна з Францішкам I. Ледзь Кароль V закончыў афрыканскую справу, а ўжо мусіў вёсьці двухгадовую вайну з заўзятым сваім ворагам, Францішкам I (1536—1538), які зьнячэўку ўварваўся ў Сабаўдыю. Гэтым

разам Кароль V вёў вайну ў самай Францыі; аднак, з прычыны нястачы ёжы ён быў прымушаны адступіць назад, бо французскія войскі адыходзячы пустошылі свой уласны край. А Францішк I тымчасам зрабіў адкрыты саюз з султанам і злучыў свой флёт з турэцкім. Барацьба двух супраціўнікаў ішла далей у Італіі, Нідэрляндах і пад Пірэнеямі і закончылася замірэньнем у Ніццы на 10 гадоў; абедзьве староны аставаліся кожная пры сваім, і між імі навет устанавіліся даволі добрыя адносіны.

d) Барацьба з Туркамі. У 1541 г. ў Вэнгрыі пасьля сьмерці Заполія ўзьняліся новыя труднасьці. Уся сярэдняя Вэнгрыя папала пад турэцкае панаваньне і аставалася пад ім паўтара веку. У тым самым годзе Каралю V вельмі не пашэнціла ў Альгэры: бура зьніштожыла ўвесь ягоны флёт, з якім ён вырушыў проці турэцкіх корсараў.

e) Апошняя вайна Францішка I з Каралём V (1542—1544). Францішк I ўвесь час вёў перагаворы з нямецкімі лютаранскімі князямі і з Туркамі. Злучаны французскі і турэцкі флёт захапіў Ніццу. Змаганьне йшло ў Нідэрляндах і ў Вэнгрыі, дзе Соліман заняў Острыгом і іншыя крэпасьці. А Кароль V, дайшоўшы згоды з часткаю протэстантаў і зрабіўшы ізноў саюз з Гэнрыкам VIII англійскім, адначасна з ім увайшоў у Францыю і пранік да глыбіні Шампані. Вайна закончылася мірам у Крэспі, які быў апошнім у гісторыі барацьбы двух валадароў Захаду. Таксама, як і ў Камбрэ, Кароль V зрокся Бургундыі, а Францішк I—сваіх дамаганьняў Нэаполя і Міляна. Апроч таго, абодва дакляравалі адзін аднаму ўзаёмную помач у змаганьні з гэрэтыкамі і з раздваеньнем хрысьціянства; у гэтым асаблівыя надзеі ўскладаліся на сабор, які ўжо склікаў папа. Французскія паслы адначасна дабіліся ад султана новага замірэньня для Фэрдынанда, які ўсё-ж павінен быў пад відам падарункаў плаціць султану дань з сваё часткі Вэнгрыі.

16. Шмалькальдзкая вайна (1546—1548). Войны з Францыяй і Турэччынай гэтак занялі ўвагу Каралю V, што ён ня мог і думаць аб энэргічнай дзейнасьці ў унутраных справах Нямэччыны. З протэстантамі ён абхадзіўся вельмі асьцярожна і разважна.

Рэформэцыя моцна йшла ўпэрад. Спаміж выдатнейшых сьвэцкіх валадароў астаўся вэрны каталіцкай веры толькі імператарскі брат Фэрдынанд; навет некаторыя духоўныя валадары прынялі протэстанцтва. Але мір у Крэспі і замірэньне з Турэччынай развязаўлі імператару рукі для дзейнасьці ў Нямэччыне. Навет ён лічыў, што царкоўная рэформа патрэбна; толькі ён хацеў, каб гэтую рэформаю заняўся сабор, якім ён спадзяваўся кіраваць па сваёй волі разам з папаю.

На жаданьне імператара папа склікаў царкоўны сабор у Трыдэнце (1545—1563). Імператар запатрабаваў, каб протэстанты прынялі ўчасьце ў працы сабору і напярод прызналі пастановы, якія сабор зробіць. Але было ўжо позна. Рэформацыя ўжо залішне глыбака загняздылася ў сэрцах, каб яе прадстаўнікі маглі згадзіцца на пастановы такога сабору, аб якім напэрад было ведама, што ён будзе паслухмяны папе і імператару, які ў сваіх спадчынных краях неміласэрна прасьлёдаваў усякае адступніцтва ад каталіцтва. Протэстанты зажадалі, каб Кароль V забяспэчыў ім мір, незалежна ад таго, якія пастановы будуць прыняты ў Трыдэнце. Ані адна, ані другая старана ня йшлі на ўступкі: абедзьве былі гатовы да вайны. У канцы імператар аб'явіў вайну протэстантам, накладаючы баніцыю на Яна Фрыдрыка Саксонскага і Піліпа Гэсэнскага, як на вераломных бунтаўнікоў. Протэстанты, аднак, хутчэй сабраліся на бой, чым імператар, якому трэба было сьцягаваць войскі з Італіі і Нідэрляндаў. Протэстанцкія войскі напалі на Ратызбону, дзе якраз знаходзіўся імператар. Кароль V апынуўся-б ў трудным палажэньні, калі-б сярод протэстантаў была згода. Гэтага якраз ня было; дарагі час, калі трэба было зрабіць, марнавалі яны на непатрэбныя нарады і споркі. Раптам разыйшлася вестка, што малады саксонскі князь Морыц *) уварваўся ў край свайго сваяка Яна Фрыдрыха Саксонскага. Морыц, хоць быў протэстантам, але патаёмна змовіўся з імператарам, каб коштам Яна Фрыдрыка павялічыць сваё валаданьні. Войскі протэстантаў разсыпаліся, бо князі сьпяшаліся дамоў бараніць сваё маётнасьці; пэўне-ж не адзін з іх успомніў аб якім-небудзь сваяку, які мог-бы зрабіць таксама, як зрабіў Морыц. З рэштаю протэстанцкага войска імператар лёгка даў сабе раду. Наўпэрад пайшоў ён на паўднёвыя вольныя мэсты, але тыя без барацьбы аддаліся на ягоную ласку і няласку. Тады ён рушыў проці Саксоніі, войска курфюрста разьбіў, а яго самога ўзяў у палон пад Мюльбэргам, над Эльбаю, і, як пераможца, увайшоў у Вітэнбэрг. Там загадаў ён, каб паказалі яму магілу Лютара, які памёр якраз на пачатку шмалькальдзкае вайны (1546). Калі галоўны ваявода яго войскаў, фанатычны гішпанец, парадзіў яму спаліць косьці вялікага гэрэтыка, ён, аднак, адказаў: „Вяду вайну з жывымі, а не з нябожчыкамі“.

З курфюрстам-жа, згодна з сваёй абяцанкаю, паступіў якнайсражэй. Даўгі час гразіў яму карай сьмэрці, прысудзіў урэшце дажывотні вастрог і аддаў большую частку ягоных

*) Саксонскі дом дзяліўся на дзьве лініі: старэйшую, элэктарскую, ці эрнэстынскую, якая рэзыдала ў Вітэнбэргу, і малодшую, альбэртынскую—у Лейпцыгу.

зямель разам з тытулам курфюрста здрадніку Моруцу. Гэсэнскі ляндрграф ня бачыў іншага выхаду, як, слухаючыся рады Моруца (той быў яго зяцем), кінуцца ў ногі імператару, просячы выбачэння. Валаданьні свае ён выратаваў, але сам разам з Янам Фрыдрыкам Саксонскім мусіў, як нявольнік, ёздзіць з імператарам усюды, куды-б той ні выбіраўся; пасья-ж няўдачнае спробы ўцячы, з ім абходзіліся блізка так, як з звычайным злачынцам.

17. Кароль V ў адносінах да папства і імперыі. Аўгсбургскае *interim*. Расправіўшыся з протэстантамі, Кароль V пачуў сябе гэкім дужым, што надумаўся ўзяць царкоўную рэформу ў свае рукі, каб развязаць яе згодна з сваімі паглядамі і інтарэсамі сваёй дынастыі. Тагачасны папа Паўла III пачаў баяцца, каб лішні ўзрост імператарскае ўлады ня зьменшыў значэння і ўплываў папства. Дзеля таго ён даручыў перанесці сабор з Трыдэнту ў Болёнію, што вельмі абурала імператара, бо значна аслабляла яго ўплывы. Восьжа Кароль V забараніў гішпанскім, нямецкім і нэаполітанскім біскупам выяжджаць з Трыдэнту. А калі апроч таго паўсталі споркі з папай аб італьянскія справы, імператар пастанавіў сваёй уладай завясьці часова лад у царкоўных адносінах у Нямеччыне. На сойме ў Аўгсбургу (1548) ён абвёсьціў г. зв. *interim*, значыцца, часовае ўладжаньне рэлігійных адносін, якое ўлажылі назначаныя Каралём V каталікі і протэстанцыя тэолёгі, і загадаў выпаўняць яго ў-ва ўсіх прыслухоўчых імперыі гаспадарствах. Пастановы, зробленыя соймам пад прынукай, выклікалі абурэньне сярод протэстантаў, ды не здаволілі і каталікоў. Але ніхто не адважаўся голасна запротэставаць, а тым больш выступіць аружна: усё дрыжэла перад магутнасьцяй імператара.

Улада Караля V ў Нямеччыне апіралася галоўным чынам на гішпанскіх ды італьянскіх войсках. Злачынствы гэных войскаў былі немалою бядою для нямецкага насялёньня. Спадзяючыся на сваю сілу, ды ня лічучыся з магчымым протэстам народу, Кароль V думаў толькі аб тым, каб неяк на будучыну ўтрымаць саюз Нямеччыны з Гішпаніяй. Дзеля гэтае мэты ён мяркаваў, каб пасья Фердынанда забяспечыць імператарскую карону свайму сыну, інфанту Піліпу, заместа Фердынандавага сына Максіміліяна, які быў ужо каранаваны на рымскага караля. Праэкт гэты выклікаў вялікае абурэньне другою лінію Габсбургаў і агульны рух у Нямеччыне. Ня толькі протэстанты, але і каталікі не хацелі назаўсёды быць зьвязанымі з Гішпанцамі. Да таго-ж усе ненавідзелі і баяліся дэспотычнага, саманадзэйнага і фанатычнага Гішпанца, інфанта Піліпа. Найбольш непакоіліся імперскія князі, як протэстанты, так і каталікі, бо сын мог зьдзей-

сьніць тое, да чаго кіраваўся ўжо яго бацька: завясыці абсолютную ўладу. Якраз тыя з князёў, якія дагэтуль найстаранней падтрымлівалі імператарскія загады, цяпер найбольш трывожыліся, бачучы ў павялічэньні імператарскае ўлады загубу для сябе. Да такіх князёў належаў і Моруц Саксонскі.

18. Змова князёў і пассаўскае замірэньне 1552. Рэлігійны мір у Нямэччыне 1555. Ня стрымаўся Моруц Саксонскі перад тым, каб і другі раз выступіць у ролі здрадніка. Патаёмна зрабіў ён новы саюз протэстанцкіх князёў і звязаўся з французскім каралём Гэнрыкам II, наступнікам Францішка I, якому ў нагароду за помач суліў біскупствы Мэц, Туль і Вэрдэн. Як майстар на ашуканства, умёў Моруц да апошняга мамэнту ўдзёржыць на сабе маску лёяльнасьці да імператара. Ён сабраў войска нібы-то на тое, каб прымусіць бунтаўніцкі Магдэбург прыняць Interim, а тады раптоўна выступіў проці імператара, які знаходзіўся пад той час у Інсбруку. Імператар доўга не хацеў верыць гэткай здрадзе і ў канцы лёдзьве пасьпеў уцячы за Альпы. Адначасна пачаў вайну і французскі кароль, які заняў пасуленьня яму біскупствы. Выступілі таксама і Туркі.

Акружаны гэтак з усіх бакоў, імператар быў прымушаны зрабіць з Моруцам часовы мір у Пассаў; цераз тры гады, на сойме ў Аўгсбургу, гэтае замірэньне было замянена на аканчальны рэлігійны мір. На моцы гэтага міру прыхільнікам аўгсбурскага вызнаньня былі забяспэчаны роўныя правы з каталікамі. Аднак, гэтая рэлігійная свабода давалася не паасобным людзям, а толькі князём, якія маглі прымушаць насялёньне прымаць тую ці другую веру. Адгэтуль і пайшла прыказка: *Cuius regio, eius religio* (чыя ўлада, таго і рэлігія). Да таго-ж протэстанты, не налёжаўшыя да аўгсбурскага вызнаньня, былі выключаны з эдыкту аб толеранцыі.

Толькі ў аднэй справе не маглі дайсьці згоды супраціўнікі: гэта ў справе аб тым, што рабіць з біскупамі ды іншымі духоўнымі князямі, якія перайшлі на лютаранства? Каталікі дамагаліся пазбаўленьня іх дастаёнстваў і адабраньня царкоўных маётнасьцей; протэстанты-ж на гэта не згаджаліся, і ў канцы справа асталася наразьвязанаю, як зачатая пазьнейшых спарак.

Кароль V надарэмна стараўся вырваць у Французаў іхнюю здабычу. Аблягаючы Мэц, траціна ягоных войск згінула ад марозу, і ён, нічога не зрабіўшы, быў прымушаны адступіцца.

19. Зрачэньне кароны Каралём V. Падзёл монархіі Габсбургаў. Няўдачы ды падупаўшае здароўе прымусілі імператара зрачыся пасаду (1556). Нідэрлянды і Гішпанію

разам з валаданыямі ў Італіі ён адказаў свайму сыну Піліпу II, рэшту-ж зямель разам з імператарскай каронай—Фэрдынанду. Сам-жа Кароль V пасяліўся ля манастыра Сьв. Юста ў Гішпаніі і цераз два гады тамака памёр (1558).

Кароль V ў часе свайго панавання меў дзвё галоўныя мэты: аднаўленьне сусьветнае імперыі і разьвіцьцё магутнасьці сваё дынастыі. Паміж адным і другім імкненьнямі стаяла жаданьне вярнуць адзінасьць Царквы; з гэтае прычыны часта вынікалі konflikты, але ў учынках Караля V заўсёды пераважалі інтарэсы Габсбургаў. Дзеля таго ён не вярнуў часоў Гогэнштаўфаў і ня здушыў рэформацыі, але затое на даўгі час зьвязаў у адну суцэльнасьць разнародныя зямлі, з якіх складалася яго спадчына, ды і гэтую спадчыну значна павялічыў. Яго твораў была тая вялікая гішпанская монархія, якую дастаў па ім Піліп II, наймагутнейшы з хрысьціянскіх валадароў.

20. Лютар і рэформацыя ў Нямэччыне. Лютар стаўся цэнтральнаю асобаю ў рэформацыі зусім ня дзеля яго надзвычайнага розуму ці надзвычайнае адвагі. Прычыну гістарычнае ролі яго трэба шукаць у другіх рысах яго асобы. Гэтак, ён быў агітатарам больш можа, чым мысьліцелем, або геніяльным рэформатарам. Будучы доктарам і профэсарам тэолёгіі, ён заўсёды аставаўся сялянскім сынам. Будучы сам вучоным, ён усё-ж разумёў патрэбы, пачуцьці і спосабы мышленьня ніжэйшых клясаў, умёў прамаўляць да іх іхняй-жа мовай, як ніхто з сучасьнікаў яго, ды мала хто пасяля яго. Будучы мастаком у полеміцы, меў ён рэдкую здольнасьць захопліваць масы і адначасна будзіць да сябе пашану пануючых клясаў. У пазьнейшыя часы, праўда, стаў ён выслугоўвацца паном ды неўважаць на масы.

Ягоная вучонасьць ня была лішне глыбокаю, а прынамся ня вельмі шырокаю. Вялікіх духоўных шуканьняў гуманістаў ён не разумёў, ды навет іх ганіў; у пэўнай мэры ён астаўся назаўсёды манахам, узгадаваным на абмежанай манастырскай мудрасьці. Быў ён вельмі забабонны; прынамся, што да чорта (такога з рагамі і капытамі!), дык верыў у яго істнаваньне гэтак сама цьвёрда, як і ў Бога. Адню з важнейшых рысаў у характары Лютара была яго проста нячуваная ўпорлівасьць, якая ў справах рэлігійных робіла яго фанатыкам і абсалютна нетолерантным чалавэкам. Лёдзьве яны з Мэлянхтонам устанавілі галоўныя пункты новага вызнаньня, як ужо Лютар заядла іх бароніць проці ўсякіх спроб разьвіваць і рэформаваць іх далей. Вялікі гэрэтык рабіўся вялікім інквізытарам, як толькі пачыналася гутарка аб іншым разумьні рэформы, ці толькі што пры-

нятых догматаў, ці навет аб рэлігійных практыкаваньнях—іншых, чым тыя, якія ён прызнаў патрэбнымі *).

У прыватным жыцьці быў гэта чалавек звычайна вельмі просты, людзкі, шчыры, практычны, з пэдагогічнымі здольнасьцямі.

Рэформацыя ў Нямэччыне, як і ўсюдых, ня была і не магла быць рэзультатам дзейнасьці аднаго чалавэка. Выклікаў яе цэлы ланцуг прычын і акалічнасьцей, існаваўшых яшчэ ад пачаткаў арганізаваньня Царквы; апошнімі толькі колцамі гэтага ланцуга былі: навука Гуса, гуманізм, агульнае незадаваленьне існуючым ладам, прагавітасьць валадароў, жаданьне сьвэцкага жыцьця ў манахаў ды манашак, эканамічны ўціск з боку Рыму, ды адпорнасьць таго-ж Рыму проці праектаваных з усіх бакоў, канечна патрэбных рэформаў. Лютар толькі скрануў з мэсца тую кулю, якой была рэформацыя, а далей яна ўжо сама пакацілася сваёю ўласнаю сілаю.

§ 5. Рэформацыя ў Швайцарыі, Швэ-дзіі і Англіі.

1. Ульрык Цьвінглі ў Цюрыху (ад 1519 г.). Адначасна з Лютарам зьявіўся другі рэформатар у Швайцарыі, які саўсім незалежна ад яго разьвіў падобную да ягонае дзейнасьць і дабіўся падобных-жа рэзультатаў. Быў гэта Ульрык Цьвінглі, катэдральны пробашч у Цюрыху (радз. ў 1484 г.). Як добрага сына свае Бацькаўшчыны, яго ў роўнай мэры абходзілі як сьвэцкія справы, так і царкоўныя, і гэтым ён вельмі моцна розніўся ад Лютара ў сваёй рэформатарскай дзейнасьці.

Саюзы з чужымі ўрадамі, якія грунтаваліся на тым, што швайцарскія рэспублікі прадавалі гэным урадам права вярбоўкі тут наёмных жаўнёраў, Цьвінглі ўважаў за ганьбу і няшчасьце Швайцарыі. Як вайсковы прапаведнік, пазнаўшы ў часе мілянскіх паходаў распуснае і нягоднае жаўнёрскае жыцьцё, ён быў перакананы, што разбэшчаныя забойствамі, рабункамі і руйнаваньнем жаўнёры, вярнуўшыся да родных хат, могуць толькі сэяць распуству і ніколі ня будуць добрымі грамадзянамі краю. Будучы пасьля прапаведнікам у Цюрыху, распачаў ён гарачую барацьбу проці падвойнае грамадзкае заганы: проці рэспубліканскіх вяльможаў, што гандлявалі людзкім мясам, і проці тых, якія прадавалі на загубу сваё цэла і душу. З гэтае барацьбы выйшаў ён пераможцам, нагэтулькі прынамся, што Цюрых перастаў займацца гэным ганэбным торгам.

*) § 5. Рэформацыя ў Швайцарыі (Лютар і Цьвінглі ў Марбургу).

З гэткаю самаю ўпорлівасьцяй выступіў Цьвінглі проці злоўжываньняў у Царквэ. Яшчэ перад тым, як дачуўся аб Лютары, ён дайшоў да перакананьня, што біблія ёсьць адзіным жаралом хрысьціянскае веры, і адразу-ж, як распачаў сваю прапаведніцкую дзейнасьць у Цюрыху (1519), заявіў, што будзе тлумачыць слова Божае паводле сьв. пісаньня, а не паводле людзкіх мяржаваньняў. Прыгатаваўшы, як трэба, грамадскую думку, ён у 1522 г. распачаў царкоўную рэформу і, дзякуючы таму, што яму спагадала рада мэста і народ, рэформу гэтую яму ўдалося правесці хутка і без перашкодаў. Праз некалькі гадоў царква ў Цюрыху вызвалілася ад біскупаў і папы, скасавана была імша, абразы, чэсьць сьвятых і навет споведзь, якую пакінуў быў яшчэ Лютар; набажэнству быў дадзены выгляд па магчымасьці скромны і народны, манастыры скасаваны, і духоўнікам дазволена жаніцца. Побач з гэтымі рэформамі закладаліся школы, бальніцы, прытулкі для ўбогіх, і заведзена было шмат іншых навін. Усё гэта рабілася пад кіраўніцтвам Цьвінглі, які, як гаварылі аб ім жартам яго супраціўнікі, быў у Цюрыху пробашчам, бурмістрам і пісарам.

Блізка ўва ўсіх швайцарскіх краёх знайшліся прыхільнікі і насьледавальнікі Цьвінглі. У 1528 г. Цьвінглі на трохдзённай дыспуце ў Бэрне перамог супраціўнікаў і адбараніў сваё думкі, пасыла чаго за ім пайшоў і гэты магутны швайцарскі кантон; сьлёдам за Бэрнам пайшлі Базэль, Шафгаўзэн і іншыя, так што перавага рэформацыі ў Швайцарыі была поўная.

2. Лютар і Цьвінглі ў Марбургу (1529). Здавалася-б, што Лютар павінен быў-бы радасна прывітаць швайцарскага рэформатара, як сябру па дзейнасьці. Сталася, аднак, саўсім іначай. Лютар глядзёў на Цьвінглі з зайздрасьцяй і нэнавісьцяй. Нядаўна сам гэрэтык, Лютар лічыў ужо Цьвінглі за гэрэтыка—за тое, што той не прызнаваў ўсяё да апошняга слова навукі Лютара. Папраўдзе, была толькі адна значэйшая розьніца паміж паглядамі гэтых двух рэформатараў. Цьвінглі, як чалавék з шырэйшым і больш сьвэтным розумам, хаця і шанававу павагу сьв. пісаньня, усё-ж тлумачыў некаторыя яго мэсцы і сымболічныя выражэньні не даслоўна, а пераносна. Лютар-жа, маючы розум шмат вузэйшы, угразшы ў манастырскім догматызьме, прыймаў усё даслоўна. Цьвінглі казаў, што сьв. комунію (прычасьце) трэба ўважаць толькі за ўспамін ахвярнае сьмёрці Хрыста. Лютар-жа ўпорна даводзіў, што хлеб і віно ў комуніі зьмяняюцца на праўдзівыя цэла і кроў Спаса. Пад той час, як Цьвінглі дужа паважна і дастойна выкладаў у сваіх творах сваё перакананьні, Лютар абсыпаў яго градам зьяняваючых лісткаў, называючы

яго „душою, праданаю чорту“.*) Ня ўсё прыхільнікі Лютара хвалілі яго за гэткае выступленні, асабліва Піліп Гэсэнскі.

Калі пастановы Шпэйерскага сойму пачалі пагражаць бяспэчнасьці нямецкіх протэстантаў, Піліп пачаў гарача дабівацца саюзу з ваяўнічымі Швайцарцамі дзеля барацьбы за супольную справу. Дзеля гэтага ён зьвёў у сябе ў Марбургу абодвух рэфарматараў, спадзяючыся, што, спаткаўшыся, яны хутчэй між сабою згаворацца. Цьвінглі адважыўся на небяспэчную падарожу і са сьлязьмі расчуленьня на вачох працягнуў руку, каб прывітаць сябра па ідэі. Але асьлёплены Лютар рукі не падаў, заяўляючы: „вы маеце іншага духа, чым мы, і калі я павінен любіць вас, то хіба толькі гэтак, як хрысьціянін ворага“.

Пасьля няўдачнага спатканьня, прыхільнікі Цьвінглі, ня шукаючы ўжо саюзу з лютаранамі, стварылі сваю ўласную Царкву, якую называюць рэфармаванаю.

Швайцарскае вызнаньне пачало пранікаць у Нямэччыну і павялічыла там рэлігійны хаос.

3. Сьмёрць Цьвінглі (1531). Як у Нямэччыне, гэтак сама і ў Швайцарыі рэформацыя стварыла дзвё варожыя адна аднэй партыі. Пастухі лясістых кантонаў, дзе панавалі патрыярхальныя звычаі, хаця і забаранілі ў сябе таргаваць адпустамі, але аб другіх навінах у Царкве і слухаць не хацелі; да іх далучыліся спаміж большых мэстаў Люцэрна і Фрыбург. З роўнаю шчырасьцю адны змагаліся за рэформацыю, другія проці яе, і вельмі мала было гэтых безстаронных людзей, як Валент Чуді, пробашч з Гляруса, які ў аднэй царкве зраньня адпраўляў імшу каталіком, а ў паўдня гаварыў казаньне ў рэформацкім духу, каб здаволіць протэстантаў. Навет Цьвінглі ўважаў, што хатняе вайны абмінуць ня ўдасца. Аднак, замест таго, каб, як гэта радзіў Цьвінглі, хутка і старанна прыгатаваўшыся да вайны, зрабіць ворагу рашучы ўдар пёрш, чым той агледзіцца, рэфарматары здаволіліся толькі тым, што недапускалі збожжа ў каталіцкія мясцовасьці і гэтым выклікалі там голад.

Даведзеныя да распачы каталікі схапіліся за аружжа, напалі на Цюрых і разьбілі невялічкае войска, якое гэтае мэста магло выставіць. У бітве (пад Капэль) згінуў сам Цьвінглі, які, як вайсковы капэлян, быў пры войску. Другое паражэньне (пад Губэль) гэтак перапалохала рэфарматаў і выклікала ў іх гэткае ўпадак духу, што яны, ня гледзячы на сваю лічбавую перавагу, прынялі цяжкія варункі міру, заглушыўшага рэформацыю і даўшага повад для дамовых звадак у Швайцарыі ў працягу 300 гадоў.

*) § 4. Рэформацыя ў Нямэччыне (Лютар і рэформацыя).

Гэтыя звадкі, ўласьціва бяручы, былі змаганьнем мястовага насяленьня з вясковым і гэта ня толькі на грунце рэлігійным, але і на грамадзка-эканамічным.

4. Кальвін у Жэневе (1536—64). Рэлігійную дзейнасьць Цьвінглія разьвіваў далей яго наступнік Булінгер. Але яго зацьміў дух больш магутны, які распачатуе Цьвінгліем рэформацыю скіраваў на новыя дарогі і даў ёй сусьветнае значэньне. Пад уплывам Бэрна, Жэнева, якая ў тым часе далучылася да швайцарскага саюзу, таксама прыняла царкоўную рэформу. У гэтым, ужо зрэформаваным, месьце зьявіўся прасьлёдаваны за веру францускі вучоны Ян Кальвін (Jean Calvin, радз. 1509, ў Нуайён, у Пікардыі; пам. у 1564 г.). Ён выклікаў сэнсацыю ўжо творам, апублікаваным у Базэлі, пад назовам: „Навука хрысьціянскае веры“. Гэты твор сваёю вучонасьцю і надзвычайнаю жывасьцю думкі перавысіў усё, што Лютар і Цьвінглі напісалі аб справах веры. Атрымаўшы месьца прапаведніка і вучыцеля, Кальвін астаўся ў Жэневе і, разьвіваючы там старанную рэформацыйную дзейнасьць, давёў працу сваіх папярэднікаў да апошніх граніцаў. Прастату абрадаў ён давёў да таго, што навет хрысьціянскія ў царкве ўважаў за пакусу, не дапушчаў навет у драбніцах прыхарошаваньня царквы і т. п. За алтар служыў просты звычайны стол, на якім знаходзіліся толькі біблія і крыж (пазьней кальвіністы і аб крыжы сумляваліся, ці ён патрэбен тут). Увёў ён таксама новы догмат прэдэстынацыі (прадвызначэньня). Асноваю гэтага догмату было, што Бог ужо пры нараджэньні кожнага чалавэка напэрад дарыць яму збаўленьне, або прысуджае на вечную кару па сьмерці. Кальвін выходзіў пры гэтым з прынцыпу ўсёвяданьня Стварыцеля, але ня браў пад увагу Яго міласэрдыя.

Кальвін датарнаваў сваю рэформу ня толькі да царкоўных абрадаў, але і да ўсяго жыцьця, да самых нявінных праяваў яго. Ня толькі п'янства, шулерства, распусту, але і ўборы, урачыстыя народныя сьвяты, тэатр, сьвэцкія сьпэвы, танцы ён лічыў за грэх. Кальвін прыняў за прынцып кантроль прыватнага жыцьця кожнага сябра грамады; гэты кантроль выпайняла консысторыя, зложаная з г. зв. старэйшых, у палавіне з духоўных і ў палавіне з сьвэцкіх прадстаўнікоў грамады. Наглядалі ня толькі за неморальнымі ўчынкамі, але і за ўсякімі адхіленьнямі ад устаноўленага Кальвінам офіцыяльнага кодэксу веры.

Кальвінізм хутка пашыраўся, як у Швайцарыі, таксама і за яе мэжамі. Некаторыя нямецкія князі, прыкл. элэктар Палятынату, адпалі ад лютаранства і прынялі кальвінізм. У Беларусі, Польшчы і Вэнгрыі таксама знайшлося многа

прыхільнікаў кальвінізму. З усіх бакоў прыяжджалі да гасьціннага месца над Леманам людзі, якіх прасьлёдавалі за веру, і ўсе яны варачаліся назад шчырымі прыхільнікамі кальвінізму. Такім прыхільнікам быў вагісты і фанатычны Нокс, Шкот, які, згодна з прынцыпамі жэнэўскага рэформатара, зрэформававу царкву ў Шкоцыі (Шкотлянды). У Англіі таксама стварылася магутная партыя пурытанаў, якія йшлі да тых самых мэтаў. Кальвінскія апосталы заходзілі і ў Нідэрлянды, адцягаючы народ у роўнай мэры як ад Рыму, так і ад Вітэнбэргу.

Але найбольшую ўвагу звараचाў Кальвін на сваю бацькаўшчыну, Францыю; лятучэньнем усяго яго жыцьця было наварнуць на сваю веру Францыю. У заложанай ім у Жэневе духоўнай акадэміі вучыліся маладыя Французы і жэнэўцы, каб пасля пашыраць новае вызнаньне ў Францыі і, ня гледзячы на крываваы прасьлёдаваньні, закладаць там трывалыя асновы новае царквы.

З Жэневы кальвінская царква даставала законы і наказы, а жэнэўскі партыйны назоў „гугеноты“ *) зрабіўся агульна прынятым назовам французскіх рэформатаў. Жэнева зрабілася цэнтрам вялікае эўрапейскае рэлігійнае партыі; яе лічылі „протэстанцкім Рымам“, а яе кіраўніка называлі „протэстанцкім папай“.

Жэнева ня толькі магутнасьцю сваіх уплываў старалася зраўнавацца з Рымам, але таксама і ненасытнай прагавітасьцю на ўладу і фанатызмам прававернасьці. Кальвін ня меў лагоднасьці Цьвінглія, быў упарты і нязломны, як Лютар, ды навет ня меў таё паблажлівасьці да людзкае слабасьці, якую можна было спаткаць у Лютара ў тых прыпадках, калі ня йшло аб справы веры. Кальвін быў чалавэкам панурым, замкнёным у сабе, нячулым на радасьці і беды жыцьця. Таксама, як і Лютар, ён уважаў сябе за Богага выбранца і ня зносіў супраціўнае думкі. Хто хоць крыху не згаджаўся з яго паглядамі, мусіў пакінуць месца, а як не, дык рызыкаваў жыцьцём. Гішпанца Сэрвэта, які не хацеў прызнаваць сьв. Тройцы, лічучы гэта за многабожнасьць, Кальвін спаліў на агні, як гэрэтыка. Хвалілі яго за гэта Мэлянхтон і Булінгер, але ня мала было галасоў, якія бязумоўна ганілі гэтую інквізытарскую дзейнасьць рэформатара.

Якраз у гэты мамэнт і дзеля гэтае прычыны шмат хто прыйшоў да перакананьня, што вэліч рэформацыі ня ў тым,

*) Huguenot, Eugentot, Hugenot — гэта былі розныя ступені перакручваньня швайцарска-нямецкага слова „Eidgenoss“ (саюзнік, прысяжны таварыш), якое адносілася да тых жэнэўцаў, што хацелі далучэньня да Швайцарскага Саюзу, тады як супраціўная партыя хацела злучыцца з блізкаю па крыві Сабаўдэяй.

каб адну прымуковую веру замяніць другою, гэтак сама прымуковаю, але ў тым, каб дапусьціць дух вольнага шуканьня праўды.

Адзнакаю кальвінскае царкоўнае арганізацыі была яе поўная дэмакратычнасьць. Апрача таго, кальвінізм адзначаўся ваяўнічым духам, бо Кальвін наўчаў, што прасьледавець бязбожнасьць і ўводзіць рэформацыю ёсьць абавязак улады. Гэты дэмакратычна-ваяўнічы настрой пры самаўладстве выбарнае галоўнае ўлады кальвінскіх грамадаў і пры догмаце аб прэдэстынацыі ў значнай меры ўплываў на ролю, якую пасьля іграў кальвінізм у гісторыі чалавечтва. Толькі шмат пазьней кальвінізм пазбыўся свае вострасьці ды панурасьці ў жыцьцёвых справах.

У Швайцарыі кальвінізм злучыўся з цьвінгліянствам у адно рэформаванае вызнаньне.

5. Рэформа ў Скандынавіі. Разьвязаньне Кальмарскае уніі. Густаў Ваза. У той час, як кальвінізм захопліваў паўднёвы захад, лютаранства займала паўночны ўсход.

Увядзеньне рэформацыі адбылося тут у лучнасьці з вялікімі гістарычнымі пераваротамі.

Швэдзія, Данія і Норвэгія ад 1397 году, на моцы ўмовы ў Кальмары, аб якую старалася данская каралёва Маргарыта, былі злучаны пад панаваньнем аднаго караля. Гэтае аб'яднаньне, ці унія, спачатку мела мэтай вызваленьне трох паўночных каралёўстваў ад эканамічнае залэжнасьці ад Ганзы; аднак, гэтае мэты яно не дасягнула. Ва ўсіх трох краях каралёўская ўлада значыла мала; фактычна ўлада была ў руках магнатаў і біскупаў, якія валадзелі вялікімі абшарамі і прыціскалі мястовае і вясковае насяленье, дзеля таго знаходзіўшаея ў цяжкім эканамічным палажэньні. Дзеля гэтага не разьвівалася і свая прамысловасьць, якая толькі хіба і магла-б вызваліць гэтыя краі ад эканамічнага панаваньня Ганзы.

З прычыны таго, што дынастыя была данская і кароль рэзыдаваў у Копэнгаге, Швэды ад самага пачатку няпрыхільна глядзелі на унію. Праз увесь 15 век Швэды, кіраваныя намесьнікамі-землякамі, увесь час дабіваліся большае самастойнасьці і поўнае незалэжнасьці, здабывалі ўсё большыя прывілеі і дабіліся ўрэшце таго, што унія зрабілася фікцыяй, а залэжнасьць ад Даніі блізка саўсім счэзла.

Гэтае палажэньне зьмянілася ў 1520 годзе, калі данскі кароль Крыштын II ўварваўся ў Швэдзію і сілай дабіўся ад Швэдаў, каб яго ўкаранавалі. Як толькі гэта сталася, ён загадаў пакараць сьмерцю 90 сябраў швэдзкае Дзяржаўнае Рады — баяраў, біскупаў і мяшчан. Загадаў гэтак сама рабіць і ўва ўсім краі, спадзяючыся, што гэтым згняць дух

народнае незалежнасьці. Як гэта звычайна бывае, уцёск даў рэзультаты, саўсім процілежныя спадзяваньням.

Супакоіўшы, як яму здавалася, бунтаўніцкую Швэдзію, Крыштын II вярнуўся ў Данію, каб там завесьці абсалютную ўладу. У Швэдзіі асталіся толькі параскіданыя па краі данскія гарнізоны. У гэтым часе сын баярына, забітага ў часе разьні ў Штокгольме, Густаў Эрыксэн, называны пасья ад свайго гэрбу Ваза, уцёкшы з данскага палону, знайшоў сабе бяспэчны прытулак у ваяўнічых жыхараў Далекарскіх гораў і падняў сярод іх паўстаньне, каб вызваліць родны край ад данскага ўладарства. Абвешчаны рэгентам, ён два гады аблягаў Штокгольм, якога заядла бараніла данскае войска. Толькі дастаўшы вестку, што Крыштына II скінулі з данскага пасаду, Штокгольм здаўся; швэдзкі-ж сойм выбраў Густава за караля (1523). Густаў Ваза (1523-1560), услаўлены, як народны гэрой, заняў швэдзкі пасады; сам ён быў бедны, Швэдзія, спустошаная прасьлэдаваньнямі, конфіскацыямі, а пасья паўстаньнем, ня мела ўласнага гандлю і прамысловасьці і ня суліла каралю даходаў. Баярства (шляхта) вельмі зьбяднела, значнае-ж багацьце ў зямлях і грашоа аставалася толькі ў руках духавэнства. Аб духавэнстве-ж наагул гаварылі, слушна ці няслушна, што яно спагадала данскай уладзе і няпрыхільна глядзела на паўстаньне. З гэтага скарыстаў Густаў і пачаў распараджацца царкоўнымі маэтнасьцямі, дапамагаць прыхільнікам лютаранства, а ў канцы правёў на Сойме (1527) пастанову, па якой карона забрала ўсёнькую царкоўную маемасьць, вызначаючы духавэнству ўжо ад сябе толькі невялічкія даходы. Далей былі зьмэнены догматы і царкоўны лад у лютаранскім духу; захаваліся толькі гэрархічныя тытулы каталіцкага духавэнства (протэстанцкія супэр'інтэндэнты там і дагэтуль называюцца біскупамі, хаця бываюць жанатыя), а таксама і некаторыя вонкавыя каталіцкія абрады; зроблена было гэта дзеля заспакаеньня народу, які няпрыхільна глядзёў на ўсякія навiны і няраз яшчэ бунтаваўся. Аднак, Густаў паволі прызвычаў народ да новага вызнаньня, энэргічна тушчы паўстаньні, ажно ў канцы сойм забараніў публічнае вызнаваньне каталіцтва.

Наагул, Густаў Ваза гаспадарыў энэргічна і разважна. Ён павялічыў заможнасьць краю, асабліва-ж падняў горную прамысловасьць, якая для Швэдзіі пры яе мiнэральных багацьцях мае вельмі важнае значэньне. Мала-памалу ён вызваліў свой край ад гандлёвае залежнасьці ад Ганзы, даючы доступ у Швэдзію Нідэрляндцам. Добра наладзіў ён збройныя сілы і флёт. Урэшце, здабыў гэткую популярнасьць у народзе, што сойм пастанавіў, каб швэдзкая карона была спадчыннай у ягоным родзе.

На месца Крыштына II ў Даніі выбралі за караля яго-нага дзядзьку Фрыдрыка I, кн. Гольштынскага. Новы кароль нейкі час мусіў вёсьці барацьбу з партыяй, якая вёрна стаяла за Крыштына II; між іншым, Крыштына любіў вяскowy і мястовы народ, які ў крывавым ворагу шляхты бачыў свайго абаронцу. Аканчальная перамога Фрыдрыка I была галоўным чынам перамогаю баярства; данскі-ж народ трапіў пад яшчэ горшы ўціск, чым быў упэрад. Фрыдрык I прызнаў Густава швэдзкім каралём і падпісаў з ім саюз. Норвэгія асталася ў Уніі з Даніяй.

Фрыдрык I данскі быў лютаранінам і дзеля таго правёў у сойме пастанову, якою давалася вольнасьць вызнаньня прадстаўніком новае царквы. Баючыся рэформацыі, каталіцкае духавэнства і паны пасьля сьмерці Фрыдрыка I не хацелі выбіраць ягонага сына Крыштына. Настала даўгое безкаралёўе, у часе якога узгарэлася паўстаньне мяшчан у Копэнгаге, а таксама вясковага люду; паўстаньні гэтыя падтрымлівала Ганза. З прычыны грознага палажэньня паны згодзіліся, каб каралём быў Крыштын III (1524—1539). Крыштын даўгі час аблягаў Копэнгагу і ўрэшце яе здабыў. Вайна скончылася мірам у Любэку, паводле якога Ганза страціла ўвесь свой палітычны ўплыў на скандынаўскія гаспадарствы.

Надыйшоў час рэформацыі і ў Даніі. На сойме (1536) была прынята пастанова, што толькі навука Лютара ёсьць пануючай у Даніі. Царкоўныя маётнасьці падзялілі папалове між сабой карона і баярства. Гэтак сама была правэдзена рэформацыя і ў Норвэгіі, а пасьля даўгога адпору—і ў Ісландыі. Як у Швэдзіі, гэтак сама і ў іншых краёх забаронена вызнаваць каталіцтва.

Эканамічная і гандлёвая сувязь з Ганзаю адгэтуль замянілася рэлігійнаю лучнасьцяй скандынаўскіх гаспадарстваў з протэстанцкаю Нямэччынаю.

б. Пачатак рэформацыі ў Англіі (1534) за часоў Гэнрыка VIII (1509—1547) і Эдварда VI (1547—1553).

Бацькаўшчына Віклефа, як і Швэдзія, адарвалася ад Рыму ня гэтулькі з перакананьня, сколькі дзеля вытварыўшыхся абставінаў і волі монархаў.

Наступнікам закладчыка дынастыі Тюдораў, Гэнрыка VII, быў ягоны сын Гэнрык VIII (1509—1547). Быў гэта монарх дэспотычны, жорсткі, а ў хатніх справах—проста Сінябароды з казак. Каб здаволіць сваё капрысы, ён заўсёды быў гатоў ахвяраваць самыя важныя інтарэсы народу, над якім панаваў; наймэншае супраціўленьне яго волі лічыў найвялікшым злачынствам, за якое ня было даволі цяжкае кары. Здавалася яму, што ён вялікі тэолёг, і затым у часе пёршых вы-

ступаў Лютара ён выдаў свой ліст проці рэформацыі, за што дастаў ад папы тытул „абаронцы веры“.

Але гэтая прыязнь з папай трывала нядоўга. Жаніўшыся 20 гадоў назад з Кацярынаю Арагонскаю, сястрою маткі Караля V, ён упадабаў сабе маладую прыдворную даму Ганну Боляйн (Boleyn) і патаёмна з ёю ажаніўся; аднак, ён хацеў, каб яго шлюб быў офіцыяльна прызнаны, бо ад першае жаны меў толькі дачку, а ад другое спадзяваўся мець наступніка кароны. Вёрным слугою Гэнрыка VIII быў арцыбіскуп Йорку, Тамаш Уольсэй (Wolsey), які, будучы ад самага пачатку ягонага панавання дагэтуль канцлерам, вельмі добра кіраваў усім гаспадарствам. Вось-жа Уольсэю кароль даручыў дабіцца для яго ў Рыме разводу з Кацярынаю, апіраючыся на тым, што шлюб з ёю, як удавою па браце, быў адразу-ж няважны, хаця тады і быў дазвол папы на гэта. Ня гледзячы на ўсё старанні, Уольсэй нічога не дабіўся, бо Клёмэнс VII ня мог прызнаць дазволу свайго папярэдніка за няважны. Ашуканы ў надзеях, Гэнрык VIII ўвесь свой гнёў выліў на Уольсэя: скінуў яго з канцлерскага становішча і пасадзіў у вастрог, дзе той, прыгнечаны гэтаю каралёўскаю няласкаю, у хуткім часе памёр. Гэнрык-жа пастанавіў ня толькі паставіць на сваім, але і памсьціцца на Рыме.

Крывавыя войны „дзвюх рожаў“ давялі да руіны цмат якія панскія роды. Сьмяротныя кары, бітвы і конфіскацыі маётнасьцей працярэбілі рады магутнае арыстократыі. Зьбяднела і мяшчанства. Адзіным станам, які за той час узбагацеў яшчэ больш, было вышэйшае духавэнства, чаго вельмі зайздросьцілі яму прадстаўнікі іншых станаў. Пасьля крывавых змаганьняў, усё жадалі міру; гэты мір забяспэчавала моцная каралёўская ўлада. Дзеля гэтага, пры Гэнрыках VI і VIII парлямэнт іграў пасыўную ролю і быў гэтым здаволены. Уольсэй зьбіраў парлямэнт дужа рэдка. Цяпер-жа Гэнрык VIII, узяўшы ўладу ў сваё ўласныя рукі, пачаў яго склікаць што год і пры яго помачы „ўладзіў“ царкоўную справу.

Перад усім парлямэнт абвесьціў Гэнрыка VIII галавою Царквы ў Англіі і даў яму права разьвязаваць усе царкоўныя справы ў краі, ня зносячыся з Рымам. Навет вышэйшае духавэнства ня вельмі ўпіралася проці гэтае рэформы, бо баялася ўтраціць свае маётнасьці. Далей парлямэнт пастанавіў скасаваць усялякія выплаты Рыму. Пасьля гэтага новы прымас, Тамаш Кранмэр, на жаданьне караля, згодзіўся разглядзець на сваім судзе справу шлюбу караля з Кацярынаю і прызнаў гэны шлюб няважным. Гэнрык-жа публічна абвесьціў свой шлюб з Ганнаю Боляйн. Калі папа ўсёж прызнаў першы шлюб за важны, парлямэнт пастанавіў, што

кароль ёсьць адзінным на зямлі, найвышэйшым галавою англійскае царквы, і загадаў, каб усё, пад страхам цяжкае кары, давалі прысягу, што прызнаюць гэтую ўладу караля над царквой (1534). Клемэнсу VII нічога больш не аставалася, як праклясьці Гэнрыка VIII; ён гэта і зрабіў.

Разыходзячыся з Рымам, Гэнрык VIII меў на мэце толькі ўласныя інтарэсы і жаданьне памсьціцца. Дабіўшыся свайго, ён ані думаў праводзіць рэформу царквы ў пратэстанцкім духу. Англійская царква мелася быць саўсім незалежнаю ад Рыму, а паза гэтым у-ва ўсім аставалася каталіцкай. Нялёгка было ўтрымацца на гэтым сярэднім становішчы паміж каталіцтвам і пратэстанцтвам, тым больш, што з аднаго боку пашыралася перанэсенае з контынэнту пратэстанцтва, з другога—рымска-каталіцкая партыя была яшчэ даволі дужая.

Дзеля гэтага Гэнрых VIII роўна прасьлёдаваў як пратэстантаў, так і рымскіх каталікоў, ды гэтым яшчэ больш узмацняў абедзьве гэтыя партыі. Ад часу да часу Гэнрык VIII перахіляўся то ў адзін, то ў другі бок, а бывала гэта звычайна тады, калі гэты кароль — Сінябароды надумаваўся ўзяць сабе новую жонку.

Калі ў Ганны Боляйн радзілася дачка—Альжбэта, парламент, на жаданьне караля, прызнаў яе права на наступніцтва пасаду, хаця такое-ж права адняў у дачкі Кацярынінае, Марыі. На гэта не згаджаліся рымскія каталікі, і гэтага было даволі, каб іх прасьлёдаваць; тады пагіб і вядомы англійскі пісьмённік, Морус, аўтар „Утопіі“. Аднак, Ганна Гэнрыку хутка надакучыла. Вось, ён сьведама фальшыва абвінаваціў яе ў вераломстве і загадаў адсячы ёй галаву. Зара пасья гэтага ён жэніцца з прыдворнаю дамаю Ганны—Іоаннаю Сэймур. У апошнія радзіўся гэтак жаданы Гэнрыкам сын; але Іоанна памёрла.

Згодна з радаю Тамаша Кромвэля, галоўнага кіраўніка царкоўных справаў, Гэнрык скасаваў манастыры і захапіў вялізарныя іх маётнасьці. З гэтага фондушу ён шчодро абдарыў сваіх улюбэнцаў, даючы ім вялікія двары ды назначаючы лёрдамі. Для баярства, ведама, гэта было вялікаю прынадаю, каб падтрымліваць „рэформацыю“. Вось-жа і ў Англіі пачалі зьніштажаць абразы і рэліквіі, уводзіць навіны ў царкоўнай навуцы і ў абрадах; стаў пашырацца англійскі пераклад бібліі.

Не згаджаўся з гэтым, аднак, вясковы народ. Масавыя разрухі ў паўночнай Англіі кароль, праўда, здушыў, аднак пры гэтым заявіў, што ня хоча ніякае гэрэзіі, і загадаў парламенту прыняць 6 артыкулаў, названых „крыжавымі“, бо кожны выступ проці іх караўся сьмерцю. Гэтымі артыкуламі былі: трансубстанцыя, імша, споведзь, комунія ў аднэй пастаці, важнасьць манаства, цэлібат духоўных.

Кромвэль, прыхільнік протэстантаў, стрывожаны „артыкуламі“, высватаў Гэнрыку клівійскую князёўну Ганну, каб гэтым зблізіць яго з нямецкімі протэстантамі. Але каралю новая жонка не спадабалася, і ён разьвёўся з ёю; Кромвэль-ж загадаў пакараць сьмёрцай. Пасьля гэтага ён ажаніўся з Кацярынаю Говард, з каталіцкае сям'і, ваража настроенай да ўсякіх далейшых рэформаў. Аднак, цэраз год ён і яё абвінаваціў у нявэрнасьці і загадаў забіць; новая-ж жонка Гэнрыка Парр ізноў спагадала протэстантам. Праз усё гэтыя жаніцьбы Гэнрык увесь час хіліўся то ў адзін бок, то ў другі, крывава прасьледуючы то адну, то другую веру. І вельмі дзіўна выглядае, што гэты люты і самавольны тыран заўсёды меў падтрыманьне ў парлямэнце, ды навет быў популярным у краі!

Гэнрык VIII тэстамэнтам адпісаў карону ўсім сваім дзецьмі: і сыну, і Марыі, і ўрэшце Альжбэце.

Эдвард VI меў тады дзэсяць гадоў; gasпадарствам кірвала рэгенцыя, на чале якое стаялі лёрды, ня цікавіўшыся рэлігійнымі справамі, але лася на царкоўныя маётнасьці. Малады-ж кароль, без пары дасьпэлы, быў з перакананьня прыхільнікам протэстанцтва; дзеля таго ў інтарэсе „апякуноў“, увесь час змагаўшыся між сабой і засуджаўшы адзін аднаго на сьмёрць, было падтрымліваць пагляды караля, злучаючы гэта, ведама, з уласнай карысьцяй. Дык касаваліся манастыры, брацтвы і царкоўныя таварыствы, а іхнія маётнасьці дзялілі паміж сабой лёрды; у цэрквах замест імшы завэдзена было набажэнства ў англійскай мове, падобнае да протэстанцкага.

Эдвард VI быў вельмі кволы і памёр ужо на 16-м годзе жыцьця. Дзеля сваё протэстанцкае шчырасьці, ён не хацеў пакідаць пасьля сябе карону гэткай выразнай каталічцы, якою была ягоная сястра Марыя. Вось-жа, паслухаўшы намовы свайго апошняга радніка, князя Нортумбэрленд, ён перад сьмёрцай сам без парлямэнту адказаў карону гарачай протэстантцы, Іоанне Грэі, сваячцы Тюдораў*), якая была

*) Дом Тюдораў.

Гэнрык VII — † 1509

Гэнрык VIII † 1547			Маргарыта, жонка Якуба IV, караля Шкотляндзі	Марыя, жонка кн. Су- фольк
1. Марыя, дачка Каця- рыны, кн. Арагонскае, † 1558	2. Альжбэта, дачка Ганны Боляйн, † 1603	3. Эдвард VI, сын Іоанны Сэймур † 1553	Якуб V	Францішка, жонка Гэн- рыка Грэя
			Марыя Стюарт	Іоанна Грэі.
			Якуб I (VI), кароль Вялі- кае Брытаніі † 1625	

замужам за сынам Нортумбэрлэнда. Але ледзь толькі Эдвард VI памёр, як блізу ўвесь народ пайшоў за Марыяю проці зьненавіджанага баярска-протэстанцкага гаспадаранья.

7. Паварот да каталіцтва; узмацаваньне рэформацыі ў Англіі і англіканская царква. Кн. Нортумбэрленд быў змушаны ў уласным лагера абвэсьціць каралёваю Марыю Тюдор, але, ня гледзячы на гэта, быў арыштаваны і пакараны сьмёрцай. Таксама былі пазбаўлены жыцьця няшчасная прэтэндэнтка Іоанна Грэй і яе муж. Марыя ўзяла ўладу, абяцуючы, што захаве рэлігійную толеранцыю. Аднак, свайго абяцанья яна не дадзержыла. Узгадаваная ў нэнависьці да протэстанцтва, яна гарэла жаданьнем помсты за ўцісканае ў Англіі каталіцтва і павароту для даўнэйшага блэску панаванья. Плянны яе сталі для ўсіх яснымі, калі яна, толькі што прызнаная за каралёву, ужо выйшла замуж за найгоршага ворага рэформацыі, Піліпа II, караля Гішпаніі, валадара Нідэрляндаў, Нэаполю, Амэрыкі і інш. Адразу пачаліся крываваыя прасьлэдаваньні прыхільнікаў і вызнаўцаў рэформацыі. Узгарэліся нязлічаныя вогнішчы, на якіх палілі супраціўнікаў каталіцтва; у тым ліку быў спалены і Тамаш Кранмэр.

Але якраз гэтак крывавае хрышчэньне найбольш дапамагло разьвіцьцю рэформацыі, а нэнависьць да „кывавае каралёвы“ дайшла найбольшае сілы тады, калі яна самавольна ўблутала Англію ў вайну, якую Піліп II веў проці Францыі, і калі ў рэзультате яе Англія страціла апошняе сваё валаданьне на контынэнце—Калé. Толькі сьмёрць каралёвы стрымала агульнае паўстаньне.

Сястра Марыі, Альжбэта (1558—1603), дагэтуль трыманая як-бы ў вязьніцы, узяўшы ўладу, аднавіла рэформацыю. Яна прыняла протэстанцкія догматы, але пакінула каталіцкую царкоўную гіэрархію і шмат даўнэйшых абрадаў; зрабіла яна гэта, каб прыхіліць да сябе каталікоў, учасьці-ж затым, што сама любіла пышнасьць рымскага набажэнства. Гэтак паўстала англіканскае вызнаньне.

Але шмат протэстантаў не згаджалася на ўвэдзены Альжбэтаю царкоўны лад, асабліва тыя, што, уцякаючы ад прасьлэдаваньняў за часоў Марыі, былі ў Жэневе і там праняліся кальвінствам. Залэжнасьць англіканскага духавэнства ад біскупаў, якія даставалі загады ад кароны, а таксама цэрэмоніял у абрадах, абразы і г. д.—усё гэта яны лічылі грэшнаю аставаю „папізму“, ад якога стараліся ачысьціць царкву; за тое іх назвалі „пурытанамі“. Дзеля таго-ж, што яны, згодна з дэмакратычнымі прынцыпамі, хацелі, каб духоўная ўлада была ў руках прэзьбітэраў,—значыцца, выбар-

ных старэйшых сябраў царкоўнае грамады,—дык іх называлі прэзьбітэрыянамі.

Альжбэта прымушала ўсіх духоўных, каб сыцісла пільнаваліся яе наказаў, і з пурытанамі абходзілася шмат сражэй, чым з каталікамі. Пурытане-ж адпраўлялі свой кальвінскі культ, хаваючыся ў лясох ды іншых сховах, а крапчэўшае прасьлёдаваньне (Альжбэта навет зорганізавала царкоўную інквізыцыю) толькі дапамагала разьвіцьцю кальвінства *).

§ 6. Кatalіцкі рух у пэрыядзе рэформацыі.

1. Папа Павал IV Карафа (1559). Увесь хрысьціянскі сьвет быў падзелены на часткі, і чым далей, тым менш аставалася надзеі, што хоць калі-небудзь удасца аб'яднаць яго. У каталіцкай царкве ўзяла верх партыя, якая навет найменьшую ўступку протэстантам уважала за злачынства, якая хацела захаваць адзінства Царквы ня згодаю з супраціўнай стараною, а яе поўным зьніштажэньнем. Лёзунгам гэтае партыі было: здушыць гэрэзыю ўсёроўна якімі спосабамі—„дзеля большае славы Божае“. Асабліва-ж гострую барацьбу проці адшчапэнцаў распачаў фанатычны нэаполітанец Карафа, які быў выбраны за папу пад імёньнем Паўла IV. Яшчэ будучы кардыналам, ён дабіўся таго, што ў Рыме быў устаноўлены інквізыцыйны суд кшталтам гішпанскага, і ў Італіі пачалося прасьлёдаваньне ўсіх тых, на каго падаў хоць-бы самы слабенькі цень падазрэньня ў неправавернасьці. Старанна вылаўліваў ён „небясьпэчную“ літэратуру і залажыў бюро дзеля ўкладаньня сьпісу „шкадлівых“ (забароненых, або выклятых духоўнай уладаю) кніжок. Гэта быў пачатак існуючага да сёньняшняга дня папскага індэксу (*index librorum prohibitorum*).

2. Закладзіны ордэру езуітаў (1540). Аднак, дзеля таго, што протэстанцтва мела дужа вялікі ўплыў на людзкія думкі і ўвесь час пашырала гэты ўплыў далей і глыбей, адных гвалтоўных спосабаў было помала. Тады на помач папству, якое апынулася ў небясьпэцы, прыйшлі рэлігійныя ордэры, якія і павялі барацьбу з вялікім запалам, часта навет супярэчна з сваімі асноўнымі мэтамі, у імя каталіцкае справы. Да гэтых ордэраў належалі капуцыны, якія зьявіліся ў Італіі, выдзяліўшыся спаміж францішканаў, і хутка здабылі дужа вялікія ўплывы на ніжэйшыя клясы грама-

*) § 7 Піліп II; Нідэрляндцы і Альжбэта Англіійская.

дзянства, а перад усім сябры „Компаніі Езусовае“, або—езуіты.

Гішпанскі шляхціц і ахвіцэр, Ігнат Лёйоля, адзначыўшыся ў часы Караля V сваёй адвагаю, ляжаў у бальніцы з разьбітаю нагою. Маючы шмат вольнага часу, Лёйоля заняўся чытаньнем „Жыцьцяў сьвятых“. Пад уплывам гэтага чытаньня гарачы і адначасна здольны да дзеяньня чалавек нарысаваў сабе плян сваё будучае дзейнасьці. Гэты плян ён і споўніў.

Як толькі яму вярнулася здароўе, Лёйоля адбыў—пры самых цяжкіх пакутных варунках—падарожу да Сьвятога Зямлі, а вярнуўшыся і навучыўшыся лаціны на 33-м годзе жыцьця, ён студыяваў у парыжскім унівэрсітэце тэолёгію—адначасна з Кальвінам, які таксама там вучыўся. Разам з яшчэ некалькімі блізкімі яму па духу таварышамі, найбольш родзічамі-гішпанцамі, зганізаваў ён часовае рэлігійнае таварыства, якое, апроч звычайнае манашкае прысягі на ўбожства, бязжэнства і пошлук, устанавіла йшчэ адну: спаўняць загады Сьв. Айца ў кожным часе і выпадку.

Скончыўшы навуку, Лёйоля перайшоў праз Францыю, Гішпанію і Італію, у вагністых казаньнях прапаведуючы словы веры і нясучы помач хворым. Урэшце прыбыў ён у Рым, дзе папа зацьвэрдзіў закладзены ім ордэр і назначыў Лёйолю першым кіраўніком гэтага ордэру.

3. Організацыя і дзейнасьць езуітаў. У хуткім часе папская ўлада пераканалася ў вялікай вартасьці новага ордэру. А прычынаю гэтае вартасьці былі наказы, устаноўленыя Лёйоляй і яго наступнікамі. Статут гэтага ордэру меў шмат супольнага з вайсковымі парадкамі. Толькі прайшоўшы даўгі рад ніжэйшых ступеняў можна было зрабіцца праўдзівым езуітам; паміж гэтых апошніх выбіраліся кіраўнікі, з якіх кожны падлягаў уладзе вышэйшага ад сябе аж да генэрала, які знаходзіўся ў Рыме, каб там прыймаць загады папы, ці, як гэта бывала ў пазьнейшыя часы, каб самому рабіць уплыў на папу. Цэмэнтам арганізацыі была субордынацыя (паслухмянасьць). Сьляпы пошлук быў першым абавязкам езуіта. Подлуг слоў Лёйолі, езуіт павінен быць у адносінах да свайго кіраўніка, „як труп бяз чуцьця і волі, як посах у руках старца“. Нікога ня прыймалі да таго часу, пакуль „духоўнымі практыкаваньнямі“ ён ня здушыў у сабе ўсю сваю ўласную волю. За тое езуіты былі звольнены ад усякіх манашскіх абавязкаў. Бо заданьнем ордэру было не жыцьцё, пасьвячонае пасту і малітве, замкнёнае ад сьвету ў манастырскіх мурах, але, наадварот, уплываньне на сьвет, барацьба на кожным месцы і ўсімі спосабамі проці недаверства і гэрэзыі.

Перадусім трэба было пахіснуўшыся ў веры народы затрымаць пры рымскай царкве і зніштожыць протэстанцтва сярод тых народаў, якія галоўным чынам вызнавалі каталіцтва, ці прынамся аставаліся пад каталіцкаю ўладаю. Каб споўніць гэтыя заданні, ордэр разьвіў нячуванана энэргічную дзейнасьць. Найспрытнейшых і найбольш сьвэцкіх сябраў езуіты высылалі, як спавядальнікаў і ўзгадавальнікаў, да монаршых двароў і такім чынам здабывалі вялізарны ўплыў на ўрады. Сымпатыі народных масаў езуіты здабывалі, пасылаючы да іх найлёпшых прапаведнікаў, якія да тагож усё духоўныя паслугі спаўнялі бязплатна. Каб выбіць з рук протэстанцтва яго наймацнёйшае аружжа, якім была яго перавага ў асьвэце, ордэр даваў сваім сябрам самую шырокую асьвэту, царкоўную і сьвэцкую, а найбольш здольным памагаў у навуковай і літэратурнай працы, адпаведнай прынцыпiallyным мэтам ордэру. Узброеныя ведаю і сьвэдамыя сваіх мэтаў, езуіты ўзялі ў свае рукі эдукацыю моладзі, добра разумёючы вялізарнае значэньне ўплываў школы. Усюдых твораць яны школы — ад самых ніжэйшых да найвышэйшых ступеняў. Езуіцкія школы стараліся паліпшаць мэтоды навучаньня і добра прыгатаўляць сваіх гадунцоў да жыцьця; дзеля гэтага ў працягу цэлага сталёцця яны славіліся, як найлёпшыя. Навет протэстанты пасылалі сваіх дзяцей у езуіцкія школы.

Адначасна з гэтым езуіты стараліся пашырыць каталіцкія абшары, наварочуючы паганцаў. Ксавэры, адзін з пёршых таварышаў Лэйолі, паехаў у Індыю і Японію; па дарозе ў Кітай ён памёр, але ўсюдых, дзе ён праехаў, пакаставаліся хрысьціянскія грамады, як сьляды яго дзейнасьці. Ані пустыні Монголіі, ані лютасьць Нэграў унутранае Афрыкі, ані дзікуны Новага Сьвету не маглі спалохаць адважных, нязмораных байцоў за ідэю. Ім удалося навет у адвэчных лясох Паўднёвае Амэрыкі заснаваць гаспадарства Індыянаў, Парагвай, дзе дзікуноў ня толькі наварнулі на хрысьціянства, але таксама зрабілі іх працавітымі земляробамі, рамёсьнікамі і вэрнымі грамадзянамі краю. З гэтымі місыямі езуіты злучалі дужа зыскоўны гандаль, дзякуючы якому, а таксама розным ахвярам і спадчынам, езуіцкі ордэр меў у сваіх руках нязьлічоныя скарбы.

Мы бачым, што праца езуітаў ня рэдка была культурнаю і карыснаю для грамадзянства. Але ў іх дзейнасьці было шмат і цёмных бакоў. Перад усім трэба адзначыць іхнюю барацьбу з усякаю вольнаю думкаю, пры чым яны карысталіся ўсякімі спосабамі—і добрымі, і блгімі. Хаця гэта і няпраўда, быццам галоўным дэвізам езуіцкіх статутаў была думка: „мэта бязьвініць спосабы“, аднак, у практыцы

яны якраз кіраваліся гэтым прынцыпам. Звычайны моральны кодэкс не існаваў для іх, калі трэба было дабіцца „святое“, на іх пагляд, мэты. Яны ня спыняліся перад найгоршым злачынствам, калі гэтага вымагалі іхнія пляны; забойства і фальшывая прысяга часамі дазвалялася і навет пахвалялася езуіцкімі спавядальнікамі. Дык-жа навет сярод прававерных каталікоў езуіты ня мелі вялікае прыхільнасці. Так, прыкл., Паскаль, вучоны ды пабожны каталік, у сваіх вядомых лістох*) вельмі гостра ганіць ды кляйміць дзейнасць езуітаў.

4. Трыдэнцкі Сабор (1545—1563). Уплывы Карафы і Лейоли панавалі над доўга жданым Трыдэнцкім Саборам. Баючыся, каб гэты сабор не пайшоў сьлёдам за папярэднім, што быў у Базэлі, папы адкладалі яго, як мага, ды некалькі разоў перарывалі на даўгі час яго працу. Ды гэты страх аказаўся дарэмным. Сабор прызнаў толькі патрэбу ўзмацнення царкоўнае дысцыпліны, ды большае дбаласці аб едукацыю духавэнства, але катэгорычна адмовіўся ад якіх-небудзь уступак протэстанцкаму руху. Аднак, трэба заўважыць, што цэлібат духавэнства (каб не жаніліся) і комунію пад адной пастаяй сабор ня прызнаў догматам (гэта зрабіла магчымай унію царквы русінска-грэцкае з рымскаю), але затое зганіў дамаганьне, каб гэтыя звычайі скасаваць, і жагадаў, каб іх пільнаваліся, як царкоўных наказаў. Прыпыцова цэлібат духавэнства ня толькі быў пакінуты (папа мог ад гэтага наказу звальняць), але навет узмоцнены, ня гледзячы на тое, што проці яго рашуча выступалі імператар Фэрдынанд I і Францыя. Таксама былі адкінуты і ўсё іншыя жаданьні протэстантаў, навет жаданьне скасаваньня гандлю адпустамі. Калі не догматычна, дык у кожным разе фактычна Трыдэнцкі Сабор прызнаў непамыльнасць папы ў справах веры, і гэтакім спосабам зьменшыў значэньне сабораў. Наагул, здавалася, што мэтай сабору было сабраць і ўмацаваць усё сярэднявечныя перажыткі, якія пааставаліся ў Царкве; сабор вымагаў сляпое веры ўва ўсё, што хоць калі было ў гэтых справах сказана ці жагадана, а на ўсіх недаверкаў кінуў страшное пракляццё.

Гэткую „рэформу“ правяла рымская царква; далейшым яе разьвіццём была жахлівая дзейнасць інквізыцыі, рэзультатам-жа—страшныя рэлігійныя войны, якія на Заходзе каля ста гадоў зьніштажалі насялёньне і затрымлівалі культурнае разьвіццё народаў.

*) Lettres à un provincial.

§ 7. Піліп II, Нідэрлянды і Альжбэта Англійская.

1. Піліп II (1558—1598). Прыкладам рымска-каталіцкага гаспадарства была Гішпанія, калыска інквізіцыі і езуітызму. Хаця і там рэформацыя знайшла сабе прыхільнікаў, але яна не зачэпіла народных масаў. Аўто-да-фэ, палёньне на вогнішчы ўсялякіх гэрэтыкоў, як прыкл. протэстантаў, Жыдоў, Маўраў і г. д., было самай прыёмнай і популярнай забавай для гішпанскага народу.

Фанатызм народнаму праняліся і ягоныя валадары. Кароль V, які дзеля палітычных прычын іграў ў Нямеччыне ролю чалавека памяркоўнага, у сваіх спадчынных краях выдаў гэтакія жорсткія законы проці гэрэтыкоў, што, як кажуць, за час ягонага панаваньня ў адных толькі Нідэрляндах сьцяты, спалены і пахаваны жыўцом 50.000 чалавек. Ягоны сын, Піліп II, быў якбы уасабленьнем гішпанскага рэлігійнага фанатызму. Гэта быў пануры, замкнёны ў сабе дэспот, як здавалася, пазбаўлены ўсякіх людзкіх пачуцьцяў; навет адзінага свайго сына, Дон-Карлеса, хаця той, праўда, быў калёкім і фізычна і моральна, Піліп II кінуў у вострог, дзе той і загінуў. Ён пагарджаў правамі народаў, ад яго залёжных, і кіраваў імі з сваіх палацаў у Мадрыце і ваколіцах яго жалёзнай сілай сваёй волі. Нямілых сабе грамадзян, на якіх ня было правамоцнага прысуду, ён зьніштажаў патаёмнымі забойствамі. Бязупыннымі войнамі ён марнаваў кроў і дабро сваіх падданных; але, ня гледзячы на ўсё, Гішпанцы славілі яго, як другога Салямона. Славілі за тое, што вельмі шанавалі Царкву, хаця часамі ўмеў спыняць залішне вялікія яе дамаганьні, і за тое, што недаверкаў прасьлёдаваў з заядлай лютасьцяй. Увесь час падганяў ён інквізіцыю да больш энэргічнае дзейнасьці—і свайго дабіўся: у некалькі гадоў зьнішчаны былі на Пірэнэйскім паўвостраве ўсё сьляды протэстанцтва.

Побач з рэлігійным фанатызмам Піліпа II ішла яго бязмежная амбіцыя. Заваяваць увесь сьвет сваімі войскамі і флётамі, на ўсю Эўропу узьдзець ярмо Рыму і Гішпаніі,— вось што было мэтай усяе яго дзейнасьці. Аднак, нельга сьпірацца, што рабіў ён гэта ўсё з перакананьнем, што, як яму здавалася, рабіў дзеля добра залежных ад яго народаў, дзеля славы дынастыі, вёлічы Гішпаніі і большае славы Божае. Як усё крывавае дэспоты, ён быў падазрэнны і ня верыў нікому, а каб спаўняць свой абавязак—на яго пагляд— сумлённа, ён сам усюдых даглядаў і, будучы чалавекам досіць марудным, хістаючымся, нерашучым, адкладаў сваё пастановы на доўга, а без пастановаў гэтых нічога нельга было

пачынаць. Ня маючы размаху і адважнае ініцыятывы, ён сваёй маруднасьцяй няраз шкодзіў самым памысным рэзультатам сваіх уласных пачынаньняў. Яго-ж дэспатызм і няздольнасьць лічыцца з выпадкамі ўціскалі ўсё яго краі і сталіся прычынаю іх упадку.

Піліп II быў самым магутным монархам сваёй эпохі *). Ад часу войнаў паміж Францішкам I і Каралём V гішпанскія войскі славіліся, як неперажытыя; марская-ж магутнасьць Піліпа выявілася ў бліскучай перамозе, якую меў ягоны брат Дон-Хуан д' Аўстрыя над туркамі пад Лепанто (1571).

Апроч усяго гэтага, шчасьлівая доля аддала ў рукі Піліпа адзінае гаспадарства, якое-б магло конкураваць з Гішпаніяй, як марская і колёніяльная сіла: Португалію. Малады кароль гэтае стараны, Сэбастьян, гадунец езуітаў, поўны рэлігійнага запалу, пайшоў крыжавым паходам на Мароко, прайграў генэральную бітву і згінуў бяз вёсьці. Бліжэйшых наступнікаў па ім не асталося, і дзеля таго Піліп II, які праз матку быў сваяком португальскага дому, абвёсьціў сваё прэтэнсіі на Португалію. Аднак, Португалцы не хацелі аб гэтым і слухаць. Тады ён выслаў у Португалію войскі пад камандаю кн. Альбы, які гэты край заваяваў (1580).

Ад гэтага часу яшчэ большыя заморскія абшары падлягалі яго ўладзе. Як Усходняя, так і Заходняя Індыя засыпалі яго сваімі скарбамі. Нейкі час ён, як муж Марыі, дадаваў сабе ўжо і тытул караля Англіі. Пасьля-ж яе сьмерці ён стараўся ўмацаваць сваю ўладу на Брытанскіх астравах, сьпяргаючы рукі Альжбэты, а калі тая яго адкінула, дык дамагаючыся яе аружнай сілай. Вабіла яго і валаданьне Францыяй, якую руйнавала гострая хатняя вайна; наймацнейшая партыя тамака перахілялася на яго бок. Але ні адно з гэтых прыгожых лятучэньняў ня споўнілася. Замэста таго, каб панаваць над сьвэтам, дажыўся Піліп таё часіны, калі ўласнае ягонае гаспадарства пачало развалівацца, калі адзін з найлепшых краёў гішпанскае кароны, даведзены да адчаю ягонай тыраніяй, аружна здабыў сабе незалежнасьць.

2. Нідэрляндцы. Першыя ўзварушэньні. Кароль V зьвязаў у палітычную суцэльнасьць 17 слаба між сабою зьвязаных бургундзкіх правінцый, г. зв. Бургундзкі востраў. Гэта былі цяперашнія Голяндцы і Бэльгія. Паўночныя прыморскія правінцыі былі гандлёвыя і прамысловыя. Насялёныя, што там жыло, Фляманды, Голэндры і Фрызцы, належаў да германскага плямёня. Паўднёвыя сухазёмныя правінцыі былі найбольш земляробскія; жылі там Валёны, народ гальска-романскага плямёня.

*) § 4. Рэфармацыя ў Нямэччыне (Кароль V).

Апрача Італіі больш нідзе ня было гэтак густа разложаных, людных і цвітурых мѣстаў, як у Нідэрляндах. Нідэрляндскія порты мелі вялікае значэньне, бо, дзякуючы свайму палажэньню, былі пасрэднікамі ў гандлю Паўночы з Паўднём і Усходу з Захадам. У Антвэрпэн прыбывалі з таварамі з усіх часьцін сьвѣту Португальцы, Гішпанцы, Італьянцы, Французы, Англійцы, Нёмцы, Данцы і Швэды. Гаварылі, што там за адзін месяц рабілася больш інтарэсаў, чым у Вэнэцыі за два гады. Сухазёмныя мѣсты цвілі дзякуючы высока разьвітай прамысловасьці, асабліва-ж дзякуючы такім вырабам, як сукны, артыстычна робленыя абіцьці і г. д.; а ўсюдых пышныя цэрквы, ратушы і іншыя будоўлі казалі аб заможнасьці нідэрляндзкага мяшчанства. Кожная правінцыя, кожнае мѣста мелі асобныя правы і вольнасьці. Кожнай правінцыяй кіравалі г. зв. правінцыяльныя штаты, зложаныя з прадстаўнікоў розных мясцовасьцяў. А над усімі правінцыямі стаялі генэральныя штаты, зложаныя з прадстаўнікоў правінцый, але залежныя ад найвышняе ўлады монарха. Пры Каралю V монаршую ўладу прадстаўляла яго сястра, Марыя, угорская каралёва; апроч таго, над правінцыямі стаялі намѣсьнікі, якіх назначаў імператар, пры рэгентцы-ж была рада, гэтак сама назначальная, незалежная ад Рады Гаспадарства, у каторай засядалі нідэрляндскія паны.

Кароль V, які радзіўся ў Гандаве, лічыў сабе Нідэрляндцам, ды гэтак сама думалі аб ім і ў Нідэрляндах. Хаця-ж ён і ціснуў усё праявы рэформацыі і, як толькі мог, абмежаваў вольнасьці ды прывілеі, быў ён, аднак, вельмі популярным сярод Нідэрляндаў. З другога боку, разважны Кароль V, калі ня йшло аб рэлігійныя справы, сьцярогся выяўляць сваё абсалютыстычныя пляны ў адносінах да Нідэрляндаў, бо з гэтага краю ён меў вялікія даходы.

Нідэрляндцы былі вельмі нездаволены, калі, пасья зрачэньня пасаду Каралю V, іхні край перайшоў пад уладу Піліпа II, якога яны ўжо напэрад зьненавідзелі, як Гішпанца. Становішча рэгенткі ў Нідэрляндах заняла сястра Піліпа II, Маргарыта, кн. Пармская, па матцы—Нідэрляндка; гаспадарыла яна памяркоўна і разумна. Піліп II, бяручы ўладу, урачыста прысягнуўся, што правы Нідэрляндаў будзь забясьпечаны; але ад самага пачатку ён ужо мяркаваў, каб як іх здушыць, каб Нідэрлянды, як і ягоныя гішпанскія ды італьянскія землі, слухаліся яго самаўладства. Апрача таго, ён з гнёвам заўважыў, што сярод гэтага інтэлігентнага і рухавага народу, ня глэдзячы на законы проці гэрэтыкоў, устаноўленыя ягоным бацькам, кальвінская рэформацыя пашыраецца і ўсё больш узмацоўваецца. Вось ён і дамагаўся, каб рэгентка самымі жорсткімі спосабамі зьніштажала гэрэзыю.

Але на кривавыя наказы абураліся навет каталікі. Найвышэйшыя-ж урадоўцы краю спаміж Нідэрляндаў, як Вільгэльм Насаў, прынц Оранскі, граф Горн і Лямораль гр. Эгмонт, якія, будучы дзяржаўнымі раднікамі і нямеснікамі ў найважнейшых правінцыях, дапамагалі Маргарыце ў кіраванні краем, прасілі Піліпа II мець літасць для народу і перасьцерагалі, што рэпрэсіі могуць мець вельмі непажаданыя рэзультаты. У адказ на гэта Піліп загадаў сястры, каб дзейнасьць інквізіцыі была яшчэ больш узмоцнена і каб кожнага ўрадоўца, які ня рупіцца аб спаўненьні процігэратыцкіх законаў, выдалялі са службы.

Тады энэргічнейшае баярства (шляхта) стварыла саюз проці інквізіцыі. За некалькі месяцаў саюзны дакумэнт падпісалі 2000 баяраў бяз розьніцы вызнаньня. Вясною 1566 г. трыста саюзных коннікаў урачыста ўехалі ў Брюссэль і падалі рэгентцы пэтыцыю, у якой была просьба спыніць прасьлэдаваньні. Адзін з раднікаў Маргарыты сказаў пафранцуску (гэта была прыдворная мова ў Брюссэлі), што яна „хіба-ж ня будзе баяцца гэтых жабракоў“ (gueux). Опозицыя прыняла гэтае апошняе слова за назоў сваёй партыі, і ў хуткім часе па ўсім краю разнёсся кліч: „няхай жывуць жабракі!“ Гэтак утварыўся партыйны назоў „гэзы“, якім называлі сябе ўсе Нідэрляндцы, змагаючыся за волю.

Выступленьне шляхты прымусіла Маргарыту спыніць прасьлэдаваньні; у рэзультаце-ж гэтага кальвіністы пачалі вольна зьбірацца. На жаль, нарадамі ды набажэнствамі справа ня скончылася. У Антвэрпэне фанатычная маса ўварвалася ў катэдру і разбурыла ўсё ў ёй у сярэдзіне: алтары, конфэсіяналы, статуі, вітражы, абразы. Большасьць гэтых прадметаў станавіла цэнныя памяткі старасьвецкага мастацтва; гэтак зроблены быў запраўды вандальскі ўчынак. Неўзабаве разбураны былі творы мастацтва ва ўсіх цэрквах і капліцах Антвэрпэна. Рух гэты пашырыўся па ўсім краі, сёючы ўсюды спусташэньне. Злосьць, выяўленая пры гэтым, робіць уражэньне, што масы хацелі на няжывых прадметах памсьціцца за нязьлічоныя ахвяры рэформацыі.

3. Альба ў Нідэрляндах. Давёдаўшыся аб рэволюцыйным руху ў Нідэрляндах, Піліп II прысягнуў, што пакарае бязбожнікаў так, як яшчэ таго сьвёт ня бачыў. Хаця Маргарыта пры помачы кн. Оранскага, Эгмонта і Горна вярнула парадак, цяжка пакараўшы вінавайцаў і ўчаснікаў руху, Піліп II ўсёж выслаў у Нідэрлянды лютага ворага гэрэтыкоў, кн. Альбу, на чале лепшае гішпанскае арміі, каб зрабіць сьмяротны ўдар рэлігійнай і палітычнай вольнасьці краю. Альба меў загад зьніштожыць усіх, хто будзе сьпірацца проці новага парадку, а перадусім трох найбольш популярных раднікаў гаспадарства: кн. Оранскага, Эгмонта і Горна.

Апошнія нічога не маглі навет падазраваць аб тым, што іх чакае. Толькі кн. Оранскі, меўшы дасведчаньне ў дворскіх інтрыгах ды ўжо папярэджаны аб плянах Піліпа II, стараўся пераканаць сваіх прыяцеляў аб небясьпэцы, якая ім пагражала, і падгаварыць іх да аружнага адпору, або да ўцёку. Але ўсё было надарэмна. Эгмонт, добры каталік, не пачуваў за сабою ніякае віны; памятаючы свае заслугі для Піліпа ў часе апошняе вайны з Французамі, ён не хацеў ісьці супраць караля і павэрыць у ягоную нясумлёнасьць. Гэтак сама думаў і Горн. На саюз гэтаў нельга было рахаваць, бо апошні рэволюцыйны рух проці абразоў аддаліў ад яго каталікоў. Дык мусіў кн. Оранскі ўцякаць з краю, Альба-ж без перашкод увайшоў у Брюссэль. Супакоюшы асьцярожнасьць Эгмонта і Горна пачэсным прыняцьцем, ён загадаў арыштаваць іх на сходзе дзяржаўнае рады. Далей устанавіў ён спэцыяльны суд для караньня гэрэтыкоў і агітатараў, назваўшы яго: „радай не парадкаў“, — народжа назваў яе „крываваю радаю“. Адзін з судзьдзяў заявіў, што ўсё Нідэрляндцы заслужылі сабе шыбеніцу: адны за тое, што бурылі абразы, другія-ж за тое, што гэтаму не перашкаджалі. Гэтага прыцыпу і трымалася „крывавая рада“. Што дня выдаваліся і спаўняліся прысуды сьмэрці: вешалі, саджалі на кол, сяклі галовы ды палілі няшчасных Нідэрляндцаў. На Ратушавым пляцу ў Брюссэлі сказьнілі Эгмонта і Горна, як вінных у абразе маестату; выданы быў таксама прысуд і на няпрысутнага кн. Оранскага.

Сотні тысяч Нідэрляндцаў паўцякалі з бацькаўшчыны; гандаль і прамысловасьць замёрлі, як-бы ў часе пошасьці.

Надарэмна стараўся кн. Оранскі разам з братамі сваймі на чале наёмных войскаў, сабраных у Нямеччыне, вызваліць ад ворагаў нешчаслівую бацькаўшчыну; пераважаючыя сілы Альбы прымусілі яго адступіць.

Ламаючы загавантаваныя правы провінцыяў, Альба ўстанавіў новыя падаткі: кожны грамадзянін краю павінен быў заплаціць сотную частку сваёй маемасьці; апрача таго пры кожнай прадажы нярухомасьці трэба было плаціць двадцатую частку вартасьці, а ў гандлю—дзiesiąтую частку цаны прадаванага тавару.

Дагэтуль большая часць насяленьня моўчкі цярпела ярмо тэрору. Аднак, гэтыя шалёныя падаткі, якія ляглі роўна на ўсіх бяз розьніцы веры, ды зьніштажалі дабрабыт краю, выклікалі агульны адпор.

Альба ўжо зьбіраўся загадаць новыя рэпрэсіі, калі прылучыліся падзеі, на якія ён быў прымушаны зьвярнуць большую ўвагу.

4. Вадзяныя гэзы ў Брыэлі; аблога Лейдэна (1572—1574). Тысячы Нідэрляндцаў уцяклі ад прасьлёдаваньняў Альбы на мора. Адтуль яны імсьціліся над Гішпанцамі, нападуючы, як корсары, на іхнія караблі. Падтрымліваў і падахвочаваў іх нязмораны кн. Оранскі. Даўгі час гэтыя вадзяныя ці марскія гэзы знаходзілі сабе бяспэчны прытулак у англійскіх портах, аж пакуль каролева Альжбэта, якой з гэтае прычыны пагражала вайна з Альбаю, не закрыла для іх усё сваё порты. Прыціснутыя голадам, гэзы захапілі малы голяндзкі порт Брыэль, і ўсе стараны Альбы выкінуць іх адтуль былі дарэмныя.

Здабыўшы такім спосабам пункт апоры, паўстаньне, як маланка, пашырылася ў Голяндыі, Зэляндыі і ўсіх іншых паўночных провінцыях, дзе кальвінізм запусьціў моцныя карані. Вільгэльм Оранскі зьвязаўся з паўстанцамі, а тыя прызналі яго за адзінага правамоцнага намесьніка Піліпа II; яны хацелі тады яшчэ рабіць від, што выступаюць ня проці Піліпа, але проці Альбы. Ня гледзячы на свае жорсткасьці, Альба ўжо ня мог усьмірыць паўстаньня, і Піліп II яго адклікаў. Адыходзячы, Альба хваліўся, што за час свайго ўрадаваньня ў Нідэрляндах ён пазбавіў жыцьця 18.000 гэрэтыкоў, ня лічучы яшчэ вялікшае лічбы пазабіваных яго жаўнэрамі ў бітвах, за малыя правіны дый проста дзеля ўласнае прыёмнасьці.

Наступнік Альбы, Гішпанец Рэквээнс, абяцаў, што бунтаўніком будзе ўсё даравана, калі зракуцца сваіх вольнасьцяў і веры. Але за што-ж тыя змагаліся? Дык і далей адбываліся крывавыя бітвы. Рэквээнс з сваймі дазнанымі ў бітвах Гішпанцамі перамагў кн. Оранскага ў адкрытым полі; але грамадзяне паўстанскіх мэтаў далі яму такі адпор, што ён быў вельмі здзіўлены. „Перад маім прыбыцьцем, пісаў ён да караля, не разумёў я, скуль бунтаўнікі могуць узяць такія значныя флэты, тады як Вашая Каралеўская Міласць ня можа сабраць ні аднаго. Відаць, людзі, якія змагаюцца за сваё жыцьцё, сваю ўласную хату і за сваю фальшывую веру, адным словам, за сваю ўласную справу, здаволіваюцца толькі харчамі, а платы не патрабуюць“.

Найпрыгажэйшым прыкладам гэройства можна лічыць самаабарону мэста Лейдэна, якое было абложана вялізарнай сілаю Гішпанцаў. У абложаным мэсьце панавала страшэнная бяда, тысячы паміралі з голаду і пошасьці, а Вільгэльм Оранскі ня меў сухазёмнага войска, каб даць помач. Тады голяндцы раскапалі грэблі, што баранілі нізкія берагі ў ваколіцах мэста ад марскіх хваляў. Але некалькі тыдняў вецер дзьмуў у другі бок і стрымліваў мора. Урэшце кірунак ветру зьмяніўся, хвалі акэану зашумелі на палёх і сена-

жацях, а па іх прыплылі да мѣста караблі гѣзаў. У марскіх хвалях, ды ў бітве загінула 15.000 Гішпанцаў. Мѣста Лейдэн было выратавана, а ў нагароду за сваю вытрываласць атрымала унівэрсітэт, які зараз-жа быў адкрыты сярод ваеннае завірухі.

У хуткім часе пасля гэтага Рэквээнс памёр, а гішпанскія войскі, не дастаючы платы, збунтаваліся і зрабілі шмат злачынстваў у Антвѣрпэне і іншых мѣстах, якіх павінны былі бараніць. Тады і паўднёвыя, найбольш каталіцкія правінцыі, абураная гэтым, далучыліся да паўстаньня. Надарэмна гэрой Лепанта, Дон-Хуан д' Аўстрыя, прабаваў замяніць сабою Рэквээнса; скоро пасля свайго прыезду ён памёр ад пошасьці. Хадзіла погаласна, што ён быў атручаны па загаду Піліпа II, які зайздраваў свайму брату; магчыма, што гэта і няпраўда, але вельмі добра характарызуе думку, якую мѣлі аб Піліпе ягонья сучаснікі.

5. Унія ў Утрэхце (1579). Сьмѣрць кн. Оранскага і ўпадак Антвѣрпэна (1584—1585). Наступнікам Дон-Хуана назначыў Піліп II свайго плямѣньніка Аляксандра Фарнэзэ, кн. Пармскага, сына Маргарыты. Гэта быў адначасна і знамяніты ваявода, і дыплѣмат, спрытны і бяз сумлѣньня. Ён вельмі добра патрапіў скарыстаць з няпрыхільнасьці каталіцкага паўдня Нідэрляндаў да протэстанцкае паўночы і намовіў частку правінцыяў адлучыцца ад паўстаньня. Гэтым правінцыям ён суліў палітычныя вольнасьці, жадаючы ад іх толькі зніштажэньня протэстанцтва.

Тады паўночныя штаты, па думцы кн. Оранскага, зьяваліся між сабою яшчэ мацнѣй. Прадстаўнікі паўночных правінцыяў, сабраўшыся ў Утрэхце, падпісалі Унію, значыць, зачэпна-адпорны саюз на ўсѣ часы дзеля барацьбы проці ўсякіх агранічэньняў вольнасьці краю. У працягу двух гадоў Унія формальна адабрала ад Піліпа ўладу, абвешчаючы, што ён яé страціў праз сваю тыранію. Гэтак заложаны былі асновы Рэспублікі Злучаных Нідэрляндаў (1579).

Піліп добра разумѣў, што душою паўстаньня быў нязмораны Вільгэльм Оранскі, і дзеля таго назначыў нагароду за ягоную галаву—25 тысяч каронаў, ды йшчэ за гэты пачэсны ўчынак абяцаў даць шляхоцтва. Пяць замахаў не ўдаліся; за шостым разам забраўся да кн. Оранскага Бургундзец Жэрар, якога намовілі ягонья спавядальнікі і Аляксандар Фарнэзэ, і застрэліў Вільгэльма з пісталѣту. Такім чынам нягодная прагавітасць ды шалѣны фанатызм прыгатавалі сьмѣрць для чалавѣка ў высокай мэры толерантнага. Спрыяючы кальвіністам упѣрад праз спогад, пасля дзеля перакананьня, Вільгэльм Оранскі ніколі не дабіваўся панаваньня гэтае сэкты і вымагаў ад сваіх кальвінскіх прыхіль-

нікаў, каб шанавалі перакананьні і каталікоў, і лютаран, і анабаптыстаў.

Для Нідэрляндцаў сьмерць кн. Оранскага была неўзваротнаю стратаю. Паўднёвыя мёсты, якія датуль вёрна трымаліся пры Уніі, цяпер адно па адным пераходзілі да Фарнэза. Урэшце здаўся і Антвэрпэн—пасья гэткае знамянітае абароны, што роўнае ёй ня знае гісторыя. Францыя і Англія, да якіх зьвярнуліся паўстанцы, выслалі па троху войска, ды без карысьці: чужазёмныя ваяводы ігралі роль валадароў здабытага краю, а проці Гішпанцаў нічога не маглі зрабіць і толькі павялічавалі бязладзьдзе і нязгоду. Піліп лічыў, што паўстаньне задушана, і ўсю сваю ўвагу зьвярнуў у іншы бок.

6. Марыя Стюарт (+ 1587). Непераможная армада (1558). З таго часу, як Альжбэта адмовілася выйсьці замуж за Піліпа II, і ў Англіі ўмацавалася протэстанцтва, гэтак жорстка прасьлёдаванае ў гішпанскіх краёх,—паміж монархамі кіпэла глухая, але заядлая ўзаёмная нэнавільсьць. Альжбэта саўсім адкрыта падтрымлівала Нідэрляндцаў грашыма і войскам. Не задумалася навет перад тым, каб зрабіць рыцарам адважнага корсара Францішка Драку, які даў пачатак цэламу раду англійскіх гэрояў мора, за тое, што аб'ехаў навакола сьвету і, нападаючы на гішпанскія караблі, сабраў багатую здабычу. Піліп-жа завязаў зносіны з яшчэ даволі чысьленьнымі англійскімі каталікамі, а таксама і з найбольш небясьпэчнаю нэпрыяцелькай Альжбэты, Марыяй Стюарт *). Гэтая апошняя дзела свайго вялікага хараства і сілы духа ў нядолі, што яе спаткала, абудзіла спачуцьцё сярод сваіх сучасьнікаў і ў патомных пакаленьнях; на гэтае спачуцьцё бязслаўнае жыцьцё яе можа і не заслужыла. З роду яна была наступніцай шкотляндзкага (шкоцкага) трону, праз замужства з Францішкам II сталася каралёвай Францыі, а як найбліжэйшая сваячка і ядыная наступніца Марыі Тюдор у вачох каталіцкага сьвету, які не прызнаваў правоў Альжбэты, дачкі няпрызнанае Рымам жонкі Гэнрыка VII, Ганны Боляйн, Марыя Стюарт дамагалася і тытулу каралёвы Англіі. Узгадаваная ў лёгкадумных абставінах францускага двара, яна пасья раньняе сьмерці свайго мужа пераехала ў Шкотляндью, заняла там трон, ды спадзявалася пры гішпанскай ці францускай помачы скінуць з трону Альжбэту.

Але ўжо з самага пачатку яе караляваньня выявілася нязгода паміж монархіяй і народам. Бо Шкоты толькі што прынялі кальвінізм, каралёва-ж была гарачай каталічкаю, дык і ня было паміж імі ўваёмнае веры. Няпрыхільнасьць

*) § 5. Рэформацыя ў Англіі Генэалёгічная табліца дому Тюдораў.

народу да каралёвы яшчэ павялічылася з прычыны яе лёгкамыснага жыцця. Прыехаўшы у Шкотландыю, яна выйшла замуж за свайго сваяка, лёрда Дарнлэя, але ў хуткім ужо часе з ім павадзілася. Аднаго дня Дарнлэй у парыве гнёву на вачох у Марыі забіў даверанага яе сакрэтара, Італьянца Річціо, патаёмнага пасланца папы. Памстуючы за каралёву, другі вяльможа, Ботвэль, забіў Дарнлэя. Крыху пазьней Марыя выйшла замуж за забойцу свайго мужа. Гэты ўчынак каралёвы абурыў увесь народ. Марыю скінулі з пасаду і выбралі рэгенцыю, якая гаспадарыла ад імення бязьлётняга сына Марыі, Якуба, як будучага караля. Самую-ж Марыю навет пасадзілі ў вастрог, але яна адтуль уцякла ў Англію; дык-жа і ў Англіі Альжбэта загадала так сама пасадзіць яе ў вязьніцу.

Англійскія каталікі ўвесь час рабілі змовы проці Альжбэты і ўмаўляліся з яе ворагамі заганіцай, каб звольніць Марыю і пасадзіць яе на англійскі трон. Протэстанцкую большасьць народу палохала самая думка аб гэткай зьмене ўлады, бо яшчэ саўсім сьвэжая была памяць аб каталічцы Марыі Тюдор. Альжбэта ненавідзела і баялася Марыі Стюарт. У канцы, пасля даўгіх гадоў вастрожнага жыцця, Марыя была пакарана сьмерцай, як здрадніца краю і ўчасніца змовы на жыццё Альжбэты (1587).

Піліп II гарэў помстай. Ужо з даўных часоў ён гатаваўся да высадкі з войскам у Англіі. Урэшце з Ліссабону выплыў флёт, якога яшчэ акеан ня бачыў. Назваў яго Піліп II Вялікай Армадай, або Непераможнаю; было ў ім 130 лінейных караблёў нязвычайнае велічыні з 3000 гарматаў, 10.000 матросаў і 20.000 выбраных жаўнёраў, з якімі разам ехаў таксама генэральны вікары інквізіцыі з 170 езуітамі. У Нідэрляндах Аляксандар Фарнэзэ прыгатаўляўся высадзіцца ў Англію з 30.000 жаўнёраў.

Альжбэта ня мела ані войска, ані флёту, якія маглі-б ходзіцца з гішпанскімі; але матар'яльныя сілы замяніў запал і ахвярнасьць народу. Усё мужчынскае насялёньне было паклікана ў войска, а гандлёвыя караблі абёрнены ў ваенныя. Пёршы раз Англііцы паказалі ўсяму сьвету сваё здольнасьці да марскога дзела. Тады, як іхнія натуральныя саюзьнікі, Голяндцы, пілнавалі князя Пармскага (Фарнэзэ), каб ён ня змог крануцца ў Англію, Англііцы адважна напалі на Гішпанцаў, як тыя ўяжджалі ў Канал. Пад кіраўніцтвам гэткіх правадыроў, як Драке, на малых, лёгкіх, рухавых і шрытных суднах, яны зрабілі гэтае бязладзьдзе і спусташэньне сярод нязграбных гішпанскіх асілкаў, што гішпанская каманда не магла й думаць аб тым, каб высадзіцца ў Англіі. Навет выбрацца з Каналу, каб вярнуцца ў Гішпанію сваёй дарогаю, аказалася немагчымым. Пастанавілі дзеля таго ва-

рочацца кружнаю дарогаю, каля шкотляндзкіх узьбярэжжаў; па дарозе, аднак, страшная бура зьніштожыла блізка ўвесь непераможны флёт, і толькі рэшткі яго вярнуліся ў Гішпанію. У рэзультате гэтага паходу на Англію Піліп II меў такую страту: 72 вялікіх караблёў, сьмерць 20.000 людзей і выдатак поў мільярда франкаў.

7. Голяндцы ў Індыі. Канец барацьбы за незалежнасьць (1609). Нідэрляндцы гэтак былі рады з перамогі Англіі, як-бы гэта была іхняя ўласная перамога.

Праз некалькі гадоў памёр самы небяспэчны вораг Нідэрляндцаў, кн. Пармскі; ён здалёў выратаваць для Гішпаніі толькі паўднёвыя правінцы Нідэрляндаў, якія ад таго часу стварылі асобную суцэльнасьць пад назовам Бэльгіі. Калі кн. Пармскаму не ўдалося споўніць усяго свайго заданьня, дык у гэтым шмат вінен Піліп II. Не ўважаючы на няўдачу з Англіяй, ён мяшаўся да хатніх войнаў у Францыі і два разы высылаў туды кн. Пармскага з найлёпшым войскам з нідэрляндзкіх гарнізонаў. Голяндцы-ж у Морыцу Оранскім, сыне Вільгельма, знайшлі йзноў выняткова здольнага ваяводу; ён вызваліў паўночныя правінцыі, ды навет адбіў ў Гішпанцаў некаторыя паўднёвыя мясцовасьці.

Але найбольш стратаў мела Гішпанія на моры. Па акэане бязупынна снавалі англійскія ды голяндзкія корсары і давялі колёніяльны гандаль Гішпаніі да поўнага ўпадку. Раз навет так здарылася, што англійска-голяндзкая флётыльля ўварвалася ў гішпанскі порт Кадыкс, затапіла гішпанскі флёт, які там тады знаходзіўся, ды зрабавала і спаліла гэнае багатае мэста.

Найцяжэйшая доля спаткала Португалію, якая супроць сваё волі была звязана з Гішпаніяй. Піліп II зачыніў доступ у Лісабон для Голяндцаў, якія да таго часу вывозілі з гэтага порту індыйскія тавары. Тады Голяндцы надумаліся, што яны і самі могуць чарпаць з усходня-азіяцкае скарбніцы—без пасрэднікаў. Вялікія мораплавальнікі Барэнц і Гёмскерк шукалі новае дарогі ў Індыю праз Паўночнае мора, уздоўж берагоў Скандынавіі ды Сыбіру, але дабраліся толькі да Шпіцбэргену. А Корнэль Гутман скіраваўся па дарозе, па якой звычайна плавалі Португальцы, і паказаў сваім родзічам дарогу ў Індыю (1595). У 1602 годзе аканчальна наладзілася вялікая голяндзка-індыйская кампанія, якая засела на востр. Яве і адтуль адразу-ж распачала змаганьне з Португальцамі.

На споўніліся лятуцённы Піліпа II аб панаваньні над сьвэтам. Памёр ён, страціўшы ахвоту да жыцьця, змучаны хваробаю, пасья 40-гадовага панаваньня, якое было для яго аднэй паласою няўдач і мучэньняў для ягоных падданных.

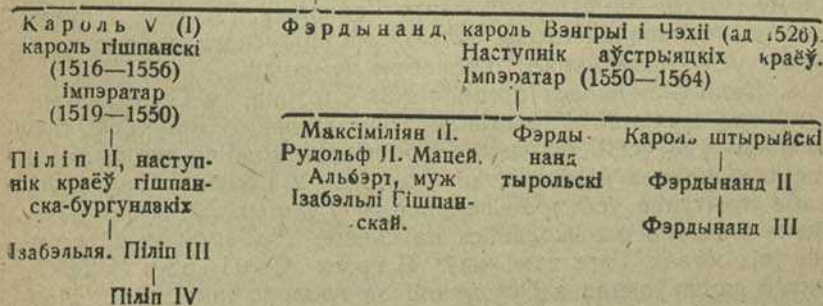
У часы Піліпа III, наступніка Піліпа II *), у вольных Нідэрляндцаў быў адабраны апошні, добра ўмацаваны надморскі пункт у Бэльгіі, Остэндэ. Удалося гэта Гішпанцам толькі пасля 3-х гадовае аблогі; абарона Остэндэ была ня менш упартаю, вытрывалаю, чым абарона Лейдэну і Антвэрпэну. Аднак, вялізарныя страты, якія мела Гішпанія і злучаныя з ёю краі ад марскае вайны, ды ўсё ўзрастаўшыя грашовыя клопаты прымусілі Піліпа III зрабіць замірэньне на 12 гадоў з зьненавіджанымі „бунтаўнікамі“, пры чым мусіў ён прызнаць іхнюю незалежнасьць (1609). Але, як гэты час прамінуў, вайна ізноў пачалася, і толькі на Вэстфальскім міры (1648) **) Гішпанія аканчальна і формальна прызнала незалежнасьць Злучаных Нідэрляндаў.

8. Расцьвет Голянды. Вызваленыя Нідэрлянды, называныя таксама Голяндый ад імя сваёй найдаўнейшае провінцыі, прадстаўлялі рэспубліканскі саюз штатаў (гаспадарстваў). Найвышэйшая ўлада належала сход прадстаўнікоў паасобных провінцыяў, г. зьв. Генэральным Штатам (гл. вышэй). Аднак, Моруц Оранскі, як намесьнік 5-х провінцыяў і галоўны ваявода сіл сухазёмных і марскіх, займаў выдатнае становішча. Гэты чалавек, хоць і пераняў таленты свайго бацькі, ды не пераняў ягоных цнотаў, і дзеля таго рэспубліканцы непакоіліся аб сваю вольнасьць. На чале іх стаяў адважны Ольдэнбарнэвэльт, які, побач з кн. Оранскім, найбольш папрацаваў дзеля здабыцьця незалеж-

*) Дом Габсбургаў у пэрыодзе рэформацыі.

Максіміліян I (жанаты з Марыяй Бургундскай)

Піліп I (кароль Кастыліі; жанаты з Іоаннай, дачкой караля Арагоніі, Фэрдынанда, і каралевы Кастыліі, Ізабэльлі)

**) § 9. Трыццацігадовая вайна.

насьці Голяндыі. Узьняліся партыйныя звадкі, загострыныя рэлігійнымі спрэчкамі. Армініус, профэсар Лейдэнскага унівэрсітэту, выступіў супроць прэдэстынацыі. Скліканы ўмысна дзеля гэтага паміжнародны кальвінскі сабор развязаў справу ў духу Кальвіна і зганіў навуку Армініуса, як гэрэтыцкую. Морыц, карыстаючыся з ненавісьці народу да армініянаў, дабіўся казьні старога Ольдэнбарнэвэльта за сподад гэрэзіі. Вялікага вучонага Гроціуса, прыяцеля і прыхільніка Ольдэнбарнэвэльта, прысудзілі на дажывотную вязьніцу, з якое яму, аднак, удалося ўцягы.

Гэтыя партыйныя звадкі паўтараліся ўвесь час, аж пакуль ня скончыліся поўнай перамогаю кн.Оранскіх, якія, як спадчынныя намесьнікі ўсіх правінцыяў, здабылі сабе блізка што монаршую ўладу.

Ня глэдзячы на гэтыя ўнутраныя звадкі, Голяндыя бязупынна йшла напэрад. У хуткім часе марская магутнасьць Португальцаў саўсім разьвэялася; месца Португаліі заняла Голяндыя. Чым была некалісь Гоа, тым цяпер стала Батавія. Голяндцы занялі край Лукі Добрае Надзеі ў Афрыцы, пасяліліся таксама ў Амэрыцы, дзе зрабілі пачатак вялікае мэтрополіі Новага Сьвэту, закладаючы Новы Амстэрдам, які цяпер называецца Новым Ёркам (Нью-Ёрк). Яны-ж адсунулі Ганзу ад гандлёвых зносін з усходняй Эўропай, а Італьянцаў выперлі з Леванту; адным словам, ня было галіны гандлю і мораплаваньня, якой-бы яны не апанавалі.

У Амстэрдам, які зрабіўся наступнікам Вэнэцыі, Лісабону і Антвэрпэну, сьцякаліся багацьці ўсяго сьвэту, і праз увесь XVII век рэспубліка над Зюдэрзээ была бязумоўна найважнейшым гаспадарствам марскога гандлю на зямлі. Удзяржаньне такога становішча было галоўнаю мэтаю дзейнасьці ўсіх дзяржаўных мужоў і законадаўцаў Голяндыі; гэта ад іх навучыліся монархі, што трэба рупіцца ня толькі аб ваённую славу ды аб рэлігію сваіх падданных, але таксама аб асновы іхняга дабрабыту, аб гандаль, прамысловасьць і земляробства.

Побач з матар'яльным расцьвэтам ішоў і разумовы, якому шмат памагло тое, што Голяндыя, згодна з духам тварца яе незалежнасьці, Вільгэльма Оранскага, давала прытулак усім вызнаньням і спосабам думаньня.

Калі скончылася армініянская спрэчка, у Голяндыі настаў час агульнае і шырокае толеранцыі. Гэты край быў адзіным ува ўсёй Заходняй Эўропе, дзе кожная думка магла быць выказана ці вусна, ці пісьмом. У Голяндыі знаходзілі сабе прытулак усё прасьлэдаваньня ў іншых краях байцы за ідэю, і адтуль разыходзіліся па сьвэце „забароненыя“ друкі на ўсіх мовах. Гэта там жыў Барух Сьпіноза († 1677), якога сям'я ўцякла з Португаліі ад грознае інквізіцыі, філёзоф-пантэіст, і пісаў няўмірушчыя сваё творы, прызнаныя за

гэрэтыцкія ўсімі вызнаннямі таго часу. У голяндзкіх унівэрсітэтах навучалі найлёпшыя профэсарскія сілы, а Лейдэнскі унівэрсітэт нейкі час лічыўся самым слаўным у Эўропе.

Цьвіло і мастацтва, асабліва-ж малярства, у якім быў створаны асобны кірунак, называны голяндзкаю школаю; ён адзначаецца рэалізмам у прадстаўленьні цэла людзэй, выбарам тэмаў для сьвэ з штодзённага жыцьця і краявідамі.

Найвыдатнейшымі мастакамі нідэрляндзкага малярства (як у вольнай рэспубліцы, так і ў гішпанскіх валаданыях) былі: Рэмбрант († 1664), Рубэнс († 1640), Вафн-Дэйк († 1641), Руісдаль († 1682).

9. Англія ў часы Альжбэты. Зьніштажэньне вялікае Армады было зваротным пунктам у гісторыі Заходняе Эўропы. Разам з ёю згасла зорка Пірэнэйскага паўвостраву, а заясьнела зорка паўночна-заходняе Эўропы. Расла і ўзмацоўвалася Англія, ды рабілася небясьпэчным конкурэнтам Голяндыі. Англія пачала ўжо высылаць караблі ў Усходнюю Індыю і залажыла Усходня-Індыйскую Компанію, якая пасялілася ў Азіі (1606), але спачатку, раўнуючы да голяндзкае, мела невялікае значэньне. Ужо Вальтэр Рэлей, выдатны дзяржаўны дзеяч у часы Альжбэты, зварацаў увагу свайго грамадзянства на забытую Паўночную Амэрыку. У 1588 г. ён зрабіў першыя крокі дзеля колёнізацыі прастору, які сам назваў Віргінія (г. зн. дзявочы край) на чэсьць сваё каралёвы, якая асталася дзеўчынай. Апроч гэтага, у Англіі моцна разьвівалася горнае дзела і прамысловасьць. Усюдых у часы Альжбэты пачалі зьяўляцца зародкі будучае марское і колёніяльнае магутнасьці Англіі, ды расцьвэту яе гандлю і прамысловасьці.

Альжбэта, на выгляд зьмэнная і капрысная, запраўды была вельмі вытрывалаю, калі дабівалася сваіх мэтаў. Яна зайздросна пінавала сваёй улады ды імкнулася да заўсёднага росту сваё магутнасьці; вельмі спрытна ўмела яна лічыцца з інтарэсамі краю, з грамадзкаю думкаю і сваёю ўласнаю популярнасьцю. Вельмі гаспадарная і сьціпная, яна ўмела абхадзіцца без надзвычайных выдаткаў, аб якіх пастанаўляў парлямэнт; дзеля гэтага яна праз шмат гадоў ня склікала парлямэнту, а склікаўшы рашуча адкідала разгляд яе асабістых ды сямейных спраў, а таксама і царкоўных пытаньняў. На упрашаваньні і прадстаўленьні Палаты Грамадаў яна звычайна пад канец уступала і дзеля гэтага мела вялікую популярнасьць. Ад змаганьняў на сухаземлі яна трымалася далёк, але ўмела выкарыстоўваць для сваіх мэтаў пануючыя там адносіны.

10. Упадак Гішпаніі ў часе апошніх Габсбургаў. Яскравым контрастам да расцьвэту Голяндыі быў эканамічны і політычны ўпадак Пірэнэйскага паўвостраву.

Вялізарнае награмаджаньне ў Эўропе дарагіх мэталюў, якія прывозіліся з Новага Сьвету, выклікала з аднаго боку спадак цаны на золата і серабро, а з другога боку значнае падвышэньне яе на тавары. Гэты крызіс перад усім і найцяжэй зачэпіў Пірэпэйскі паўвостраў, асабліва-ж Гішпанію.

Піліп II нежак сказаў, што лепей хацэў-бы панаваць над жабракамі, чым над гэрэтыкамі. Згодна з гэтым прынцыпам, сын яго Піліп III (1609) выдаліў з краю ўсіх Морыскаў, значыць, патомкаў тых Маўраў, якія некалісь, яшчэ ў часы Фэрдынанда і Ізабэльлі, пад грозьбаю мяча і вогнішча прынялі хрысьціянства. Цяпер іх высялілі таму, што інквізіцыя падазравала іхнюю прававэрнасьць, а спаліць адразу на вогнішчах міліён з лішкам людзёй было немагчыма. І вось міліён самае працавітае, стараннае люднасьці, якая толькі і ўтрымлівала, ня гледзячы на цяжкія варункі, земляробства ў цвітучым стане, быў змушаны назаўсёды пакінуць бацькаўшчыну.

Гэты факт толькі ясьней паказаў ненормальнасьць тых парадкаў, якія ўстанавіліся яшчэ за Піліпа II і Караля V, але ня былі відочны, бо блеск іхняе палітычнае сілы закрываў сабою расклад і эаномічны ўпадак. Караля V падтрымлівалі эаномічныя багацьці Нідэрляндаў. Піліп II ўжо толькі дакладаў да Нідэрляндаў—на усмірэньне непакорнага іх насяленьня. Бязупынныя каштоўныя войны, інквізіцыя, ашуканствы і злоўжываньні ўрадоўцаў—усё гэта забірала вялізарныя сумы. Золата, наплываўшага з Новага Сьвету, далёка не хапала на ўсё гэтыя выдаткі; да таго-ж, з прычыны павышэньня цэнаў і малое мясцовае прадукцыі, золата толькі пабольшавала эаномічны ўпадак насяленьня. Гаспадарственныя даўгі расьлі і дайшлі да цыфры, якое датуль нябывала. Урад ратаваўся тым, што накладваў усё больш і больш цяжкія падаткі. Пры ўсіх тагачасных варунках гэты спосаб толькі зьнеахвочаваў насяленьне да працы, ды навет рабіў яе немагчымаю.

З краю выяжджалі ня толькі Морыскі; прагавітасьць і бяда прымушалі людзёй або эміграваць за мора, або запісвацца ў войска. Край пусьцэў. Земляроб кідаў зямлю, а рамесьнік—варштаты. Цэлыя мэсты рабіліся бязлюднымі, вёскі абярталіся ў руіны.

Португалія, Нэаполь і Сыцылія знаходзіліся можа яшчэ ў горшым палажэньні, а Бэльгія была хіба толькі сваім цэнем. Даволі сказаць, што Антвэрпэн у працягу паўвэку ня бачыў у сябе гандлёвых караблёў.

Нейкі час яшчэ вялікая мінуўшчына адбівалася ў цвітучай літэратуры і мастацтве. Лёпэ дэ Вэга, які, як кажуць, праз сваё жыцьцё напісаў 20 міліёнаў радкоў вэршаў, і Кальдэрон, князь кастыльскіх паэтаў, узбагацілі гішпан-

скую літэратуру і тэатр даўгім радам цэнных паэтычных драмаў. Маляры Вэляскэз і Мурыльё лічацца аднымі з найлёпшых у сваёй галіне мастацтва. Але інквізіцыя памалу здушыла і гэты духоўны расцвёт; усё насылёныне гэтак угразла ў сонным гультайстве і нявуцтве, што проста трудна павэрыць. Каля 1700 г. ўва ўсёй Гішпаніі ня было эдукаванага доктара, але затое было там аж 9000 мужчынсніх манастыроў, добра абстаўленых і надзёленых,—жаноцкіх-жа манастыроў было яшчэ больш. Затое ўсякую працу, вымагаючую якое-небудзь вышэйшае эдукацыі і інтэлігенцыі, выпайнялі чужазёмцы. Два апошнія Габсбургі: Піліп IV і Кароль II—з іх недалужнасьцяй і зводным, забабонным клерыкалізмам прадстаўляюць вэрнае адбіцьцё і сымболь упадку ўсяе монархіі. Пры іх Гішпанцы страцілі і сваю даўнейшую вяацкую славу.

У 1640 г. Португалія скінула з сябе ненавіснае ярмо Гішпанцаў і абвесьціла сябе незалежным гаспадарствам пад уладаю дому Браганца. А Францыя бязкарна захапляла адну па аднэй гішпанскія прыгранічныя правінцыі, і толькі зайздрасць іншых гаспадарстваў стрымала яе ад далейшых захватаў.

§ 8. Гугеноцкія войны і Гэнрык IV французскі *).

1. Францішк I (1515—1547) і Гэнрык II (1547—1559). Наступнік Людвіка XII, Францішк I, што здабыў Мілян, вый-

*) Дом Валуа ў пэрыодзе рэформацыі.

Францішк I (патомак Піліпа V французскага).

Гэнрык II

Францішк II			Кароль IX	Гэнрык III	
Кляўдуш дэ Гіз					
1. Францішк		2. Марыя		3. Кароль	
1. Гэнрык	2. Кароль дэ Мэсн	3. Людвік кардынал	замужам за Якубам V, Шкотляндзікім	кардынал Лётарынскі	
Марыя Стюарт					

Бурбоны

Кароль Бурбон, кн. Вандомскі (патомак Робэрта, другога сына Людвіка IX, французскага)

Антон кароль Наварскі	Кароль кардынал	Людвік, кн. Кондэ
Гэнрык IV, кароль Францускі		Гэнрык, кн. Кондэ
Людвік XIII		

граў бітву пад Марыньяно і папаў у няволю пад Павіай, быў прыхільны да рыцарскіх і авантурных дзеянняў і прагавіты на ваенную славу. У сваім гаспадарстве ён гаспадарыў хоць самаўладна, але з розумам, ды, паміж іншым, апекаваўся навукаю і мастацтвам. Прыхільнікаў Лютара і Кальвіна прасьлёдаваў не з прычыны свайго рэлігійнага фанатызму, але затым, што бачыў у іх небяспэчнасьць для абсалютнае ўлады *). Сын і наступнік Францішка I, Гэнрык II, быў чалавэк распусны і ляны. Аднак, яму ўдалося забраць у Нёмцаў біскупствы Мэц, Туль і Вэрдэн, а ў Англіі—Калэ **).

2. Васійская крывавае разьня (1562). Рэлігійныя войны адначасна з Нідэрляндамі прыгнталі і Францыю. Францішк I і Гэнрык II дзеля палітычных мэтаў падтрымлівалі рэформацыю ў Нямэччыне і ў той самы час змагаліся з ёю ў сябе. Ня гледзячы на апошняе, у тым часе, калі Гэнрык II (у 1559 г.) згінуў на турніры, у Францыі, асабліва на паўдні—адвэчнай бацькаўшчыне гэрэзіі, існавала шмат кальвінскіх грамадаў ***). Шмат хто з шляхты, у тым ліку самыя магутныя і паважаныя асобы, як адмірал Коліны, ды навет два браты Бурбоны (з галіны каралеўскага дому, якая, пасьля Валюа, мела найбольш правоў на французскую карону) — Антуан, тытулярны кароль Наварскі, і кн. Кондэ. У сувязі з прыдворнымі інтрыгамі і спрэчкамі стварылася політычная партыя гугенотаў; на чале гэтае партыі стануў энэргічны і кёмны кн. Кондэ; рэлігійныя перакананьні гэрэтыцкае шляхты падмацоўваліся і тут, мусіць, як і ў іншых прыпадках, апэтытам на духоўныя маетнасьці.

Сын і наступнік Гэнрыка II, Францішк II, быў слабым валадаром і мала разьвітым чалавэкам. Ён саўсім знаходзіўся пад уплывамі свае прыгожае жонкі Марыі Стюарт, якая ізноў-жа сама знаходзілася пад выключнымі ўплывамі сваіх дзядзькоў Францішка і Караля дэ-Гіз (de Guise). Гэта былі князі з малодшае лініі Лётарынскага дому, які дабіўся вялікага значэньня ў Францыі. Князь Францішк, які адабраў ад Караля V Мэц, а ад Марыі Англііскае — Калэ, быў услаўленым ваённым гэроем свайго народу і часу, ягоны-ж брат, Кароль, як рэймскі арцыбіскуп і кардынал, быў галавою французскага кліру. Абодвы адзначаліся, апрача прагавітасьці да ўлады і ўплываў, таксама і ненавісьцяй да гэрэтыкоў.

Кондэ надумаўся пры помачы гугенотаў ды незадоволеннае з існуючых парадкаў шляхты скінуць Гізаў. Дзеля

*) § 4. Рэформацыя ў Нямэччыне (Войны Караля V з Францішкам I).

***) § 3. (Змова князёў) і § 5 (Рэформацыя ў Англіі; Марыя Тюдор).

***) § 5. Рэформацыя ў Швайцарыі.

гэтага мѣліся захапіць караля і дабіцца ад яго, каб заместа Гізаў паклікаў да рады сваякоў Бурбонаў і сабраў Генэральныя Штаты. Гэтая змова не ўдалася. Гізы сабралі Генэральныя Штаты, маючы на мэце засудзіць і сказьніць Кондэ ды зьніштожыць усіх наагул гугенотаў. Аднак, гэтаму перашкодзіла сьмёрць Францішка II, пасья якога быў наступнікам 11-гадовы брат яго, Кароль IX. Матка апошняга, Кацярына Мэдычы, якая гаспадарыла заместа свайго бязлётняга сына, ня спрыяючы Гізам, адразу-ж зыйшлася з бурбонска-гугенотскаю партыяй. Прасьлёдаваньні гугенотаў былі спынены, і каралёўскім эдыктам ім была дадзена свабода вызнаньня.

Але Гізы не зьмянілі сваіх плянаў і не хацелі думаць аб выпайненьні каралёўскага эдыкту. Князь Францішк, у часе падарожы праз Шампань, натрапіўшы ў мястэчку Васы (Vassy) на спакойны збор гугенотаў, якія адпраўлялі набажэнства ў гумне, напаў на іх са збройнаю дружынаю і зрабіў там страшную разьню.

Пасья гэтага ён захапіў маладога караля, прымусіў каралёву - матку перакінуцца на яго бок і распачаў проці гугенотаў вайну, якая 36 гадоў руйнавала Францыю. Францішк дэ-Гіз, праўда, быў забіты рукою потаёмнага забойцы — гугенота, але ня згінуў ягоны род (ён пакінуў трох сыноў). Род Гізаў і ня думаў уступаць гэрэтыком.

У адкрытым полі гугеноты часта цярпелі няўдачы, затое мэсты бараніліся па гэройску і ўдачна. У адважным Коліны гугеноты знайшлі правадыра, якога, таксама як і кн. Оранскага, ніякая няўдача не магла пазбавіць мужнасьці духа. Сярод правадыроў гугенотаў быў і Кондэ. Пасья васьмілётняе з перарывамі барацьбы каралёва была прымушана зрабіць мір з гугенотамі і вярнула ім свабоду вызнаньня. Аднак, з прычыны таго, што яна ўжо некалькі разоў ламала сваё слова, цяпер яна была прымушана дазволіць гугенотам умацаваць для сябе чатыры крэпасьці, у тэй лічбе Ля Рошэль, наймацнёйшую прыморскую крэпасць.

3. Ноч сьв. Бартламея. (23—24 жніўня 1572 г.). Каб нечыю адзначыць згоду партыяў, заручылі маладога Гэнрыка дэ Бурбон, Наварскага караля, кальвініста, з Маргарытаю, сястрою Караля IX. На вясельныя урачыстасьці прыехала многа прадстаўнікоў пратэстанцкае шляхты ў дружыне Бурбонаў (караля Наварскага і кн. Кондэ). Упэрад яшчэ запрошаны да каралёўскага двара, прабываў там Коліны, якому выражалі вялікі спогад. Стары адмірал ужо пачынаў аказваць вялікі ўплыў на маладога караля. Ён намаўляў караля, каб той выслаў войскі ў Нідэрлянды проці Піліпа II на по-

мач паўстанцам, і выясьняў яму вялікія карысьці, якія магла б даць Францыя такая інтэрвэнцыя. Кацярына спачатку, вадзючыся з Гізамі, рада была новым уплывам; аднак, пасля пачала баяцца, што і сама страціць уплывы. Праз некалькі дзён пасля вясельля Кацярына, разам з сынам, будучым Гэнрыкам III, зрабілі з Гэнрыкам Гізам, сынам забітага Францішка, змову проці Коліны. Калі стрэл наёмнага забойцы ў адмірала папаў міма, трое хаўрусьнікаў уплянавалі масовае зьніштажэньне ўсіх гугенотаў. Пры гэтым яны спадзяваліся на помач шчыра каталіцкага парыжскага мяшчанства, якое з ненавісьцяй глядзела на гасьціну ў сваім родным месьце гэтулькіх гэрэтыкоў. Пасля дзвёхгадзіннага супраціўленьня малады кароль уступіў матцы і даў ей згоду на гэтую страшную справу.

У дзень сьв. Бартламея, у 3 гадз. раніцы мястovyя званы далі знак пачынаць разьню. Гэнрык Гіз і брат караля ўварваліся ў кватэру Коліны і загадалі жаўнерам забіць адмірала. Караля Наварскага і маладога кн. Кондэ выратавала толькі іх заява, што прымуць каталіцтва; але ўся іхняя дружина была перабіта. На вуліцах шалела раз'юшаная чэрнь разам з распушчаным жаўнэрствам; каля 2000 трупаў асталася на месцы. Сьлёдам за сталіцаю гэткія-ж пагромы пачалі рабіцца і на правінцыі; усюдых разою лілася гугенотская кроў; аблічаюць, што тады згінула ўсяго каля 30.000 ахвяр.

Адным вялікім крыкам абураньня і жалю адгукнулася ўся Эўропа на французскія падзеі. Застагнаў ад жалю пратэстанцкі сьвёт. Нават Альба зганіў гэтую разьню, і толькі папа адправіў урачыстае падзячнае набажэнства ды загадаў выбіць на памятку мэдалі з надпісам: *Hugentorum strages* (разьня гугенотаў). А Піліп II, калі да яго дайшла вэстка аб Бартламеяўскай Ночы, засьмяяўся; гэта, як кажучь, быў адзіны сьмэх за ўсё яго жыцьцё.

Аднак, гугеноты яшчэ ня былі саўсім зніштожаны. Ля Рошэль аказалася нездабытаю крэпасцю. Цэлы рад нападаў і штурмаў на яе астаўся безрэзультатным. У Гэнрыку Наварскім, які ізноў вярнуўся да свайго вызнаньня, гугеноты знайшлі годнага наступніка Коліны. Пасля даўгое вайны Гэнрык III (элекцыйны польскі кароль), які прыняў уладу ад вар'ятаватага свайго брата Караля IX, мусіў урэшце падпісаць з гугенотамі мір, паводле якога ім былі прызнаны даўнейшыя правы, гэтулькі разоў ламаньня.

4. Вайна трох Гэнрыкаў. Даўгі час трываў спакой, калі памёр апошні брат Гэнрыка III. Быў гэта ўжо трэці сын Кацярыны, які памёр, не пакідаючы па сабе пагомства. Дзеля таго, што і сам Гэнрык III быў бязьдзэтны, пагражаў

канец роду Валюа. Гэнрык Наварскі, як найбліжэйшы сваяк Валюа, меў саўсім пэўныя правы на каралёўскі пасада. Але даволі было аднае думкі, што на французскім пасадазе можа засесці гэрэтык, каб узбурыць прававэрных каталікоў. Гэнрык Гіз, гэрой Бартламеяўскае ночы, разам з сваймі братамі і шмат якімі вяльможамі зрабілі з Піліпам II, у замку Жуанвіль, хаўрус дзеля таго, каб перашкодзіць наступніцтву Гэнрыка Наварскага і зніштожыць гэрэзію. Да гэтае Лігі пачалі яны запісаваць кожнага прававэрнага каталіка; далучылася да яе таксама шмат шляхты і шмат мэтаў на чале з Парыжам, а кароль па намаганьням Лігі згадзіўся ізноў распачаць барацьбу з гугенотамі. Такім чынам закіпела „вайна трох Гэнрыкаў“ (1585). Гіз, правадыр Лігі, ужо іграў ролю валадара Францыі і трымаў караля як бы ў няволі.

Гэты стан рэчаў скончыўся са сьмерцю Гіза ад рукі патаёмнага забойцы, падасланага каралём. Моцна ўзлаванае Ліга, на чале якое стануў брат забітага, кн. Мэйён, пачала вайну з самым каралём, якому цяпер нічога больш не аставалася, як зрабіць саюз з каралём Наварскім. Разам з сваім новым хаўруснікам абляглі яны Парыж, але хутка кароль быў забіты манахам Клеманам (1589); паміраючы, Гэнрык III прызнаў караля Наварскага сваім законным наступнікам.

5. Гэнрык IV (1589—1610). Нантскі эдыкт. Пачынаючы Гэнрыкам IV, французскі каралёўскі пасада займае дынастыя Бурбонаў.

Спачатку новы кароль меў мала што больш, апрача самога тытулу. Значная большасьць народу і слухаць не хацела аб прызнаньні яго каралём. І хаця ён быў вельмі добрым ваяводаю і разьбіў Лігу пад Івры, ў Нормандыі, але яму не хапала сілы, каб усьмірыць мэсты. Асабліва заядлы адпор даваў яму Парыж; два разы, калі ён, здавалася, ужо быў блізкі да спаўненьня свае мэты, прыходзіў з Нідэрляндаў, па загаду Піліпа II, Аляксандар Фарнэзэ і, маючы большае ды лепшае войска, перамагаў яго*). А ліга ўжо манілася саўсім аддаць Францыю Піліпу II, толькі йшчэ не згаварылася аб спосабе, як гэта зрабіць. Тады Гэнрык IV, згаджаючыся з просьбамі патрыётычна-настроеных каталікоў і протэстантаў, пастанавіў публічна прыняць каталіцтва і, ламаючы гэтак прашкоду, якая адгараджала яго ад народу, выратаваць край (1593). Пры гэтым ён быццам-то сказаў: „Парыж варт імшы“.

Гэнрык пайшоў на імшу; і вось, як бы на знак чарадзейнае палачкі, распадаецца Ліга. Адно па адным паддаюцца

*) § 7.

Гэнрыку IV мэсты, пераходзяць на яго бок ваяводы, а ён сам, дзякуючы сваёй паблажлівасьці, памагаў кожнаму зрабіць гэты крок. Парыж таксама адчыніў яму свае брамы; пры радасных вокліках народу, які йшчэ так нядаўна яго праклінаў, прыняў Гэнрык IV пад сваю ўладу Парыж. Дзеля гэтага ўсе пляны Піліпа пابلуталіся, і пры падпісаньні міру ў Вэрвэн ён быў прымушаны прызнаць Гэнрыка каралём Францыі і аддаць яму мясцовасьці, занятыя Гішпандамі (1598).

У гэтым-жа годзе счэзьлі апошнія сьляды Лігі, і Гэнрык IV закончыў пэрыод рэлігійных войнаў вядомым Нантскім Эдыктам (1598). Гэтым эдыктам ён даў сваім быўшым аднавэрцам роўныя грамадзянскія правы з каталікамі, дазволіў ім вольна адпраўляць набажэнствы, — праўда, з некаторымі дробнымі агранічэньнямі, якія, як ён лічыў, трэба было ўвёсьці дзеля ўсё яшчэ сільнае нэнавільсьці паміж каталікамі і пратэстантамі. Дый такі эдыкт сустрэўся з вялікім адпорам і няпрыхільнасьцю, але кароль усё-ж паставіў на сваім. Апрача таго, ён мусіў пакінуць гугенотам некалькі крэпасьцяў на ўсялякі прыпадак.

Зрабіўшы гэта, Гэнрык IV шчыра ўзяўся за залэчваньне ранаў, зробленых краю хатнімі войнамі. На сваё шчасьце, знайшоў ён сабе разумнага супрацаўніка ў асобе кн. Сюльлі, гугенота. Кн. Сюльлі здалёў упарадкаваць разруханую грашавую гаспадарку Францыі сваёю ашчаднасьцю, прычым адначасна зьмяншаў і цяжар падаткаў для народу. Абодвы ўсю сваю ўвагу зварачалі на падняцьце крыніцаў народнага дабрабыту. Пад той час, як Сюльлі больш увагі зварачаў на гаспадарку і гадоўлю скаціны, якія называў сярэбранымі капальнямі для гаспадарства, Гэнрык IV стараўся падняць прамысловасьць, цягнучы да сябе чужазэмных працаўнікоў і даючы ўсялякія прывілеі прамысловай працы. Дзякуючы галоўным чынам яму, Францыя завяла гадоўлю шаўковых чарвякоў і выраб шоўку. Дзеля падтрыманьня гандлю Сюльлі правёў гэткую густую сець дарог, якое нідзё ня было ў Эўропе ад рымскіх часоў, пакапаў каналы, зрабіў рэкі сплаўнымі, будаваў масты і гасьцінцы. Мёў ён яшчэ важны плян ажывіць і зрабіць даступным мораплаўства. Па яго думцы францускі шляхціц Шамплён залажыў колёнію Канаду, аб'яжджаючы раку сьв. Лаўрэна (1608), ды закладаючы мэсты Квэбэк і Монрэаль.

Хаця і ня споўнілася анекдотычнае пажаданьне Гэнрыка IV, каб кожны селянін што-нядзёлю мёў курыцу ў гаршчку, але народ памятаў ягоныя добрыя намеры і да гэтага часу славіць яго ў песьнях, легендах і анекдотычных апавесьцях, што пачынаюцца славамі:

„C'était jadis du temps du bon Henri...“

Дзякуючы гэтаму, Францыя гэтак хутка і высака паднялася з эканамічнага боку, што яё кароль мог ужо ўдачна выступаць і ў сусьветнай палітыцы. Усімі сіламі стараўся Гэнрык IV аслабіць Аўстрыю, якую лічыў адвечным ворагам Францыі. Меўся ён даць помач нямецкім протэстантам, якім пагражаў імператар, і адначасна напасьці на Габсбургаў у Італіі і Гішпаніі.

Усё ўжо было гатова, каб распачаць гэтае вялікае дзела, калі Гэнрык IV паў ад рукі забойцы, фанатычнага клэрыка Равайяка. Рука гэтага шалёнага перасэкла ніць жыцьця адважнага, разумнага і добрага валадара. Перадчасная яго сьмерць была вялікаю стратаю для Французаў, дык павінна была таксама зрабіць уплыў і на падзеі ў Эўропе.

§ 9. Трыдцацілетняя вайна.

1. Пролёт (1607 — 1617). Ад часу аўгсбургскага міру Нямэччына зьбольшага жыла спакойна, бо нямецкія Габсбургі доўгі час былі шмат больш толерантнымі, чым іхнія сваякі ў Гішпаніі. Брат Караля V, Фэрдынанд, навучаны сумным дасьвэдчаньнем, стаўся больш лагодным і прыхільным да згоды, а ягоны сын Максіміліян II (1564—1576) не працівіўся таму, што навет у яго спадчанных краёх запанавала протэстанцтва, блізка саўсім выціснуўшы старую веру. Максіміліян быў чалавэкам падобнага-ж пакрою, як Гэнрык IV, і калі ён не перайшоў адкрыта на протэстанцкі бок, дык у гэтым вінаваты найбольш агідныя сваркі паміж прадстаўнікамі протэстанцтва. Тож-бо ў лютаранскай Саксоніі „збаламучаных кальвінскім чартом“ садзілі ў восторгі, бралі на мукі, ды навет казнілі.

Іначай дзэялася пры сыне Максіміліяна II, Рудольфе II. Узгадаваны пры гішпанскім двары, быў ён пад уплывамі езуітаў і дзеля гэтага адносіўся варожа да протэстанцтва ня толькі ў сваіх спадчынных краёх, але і ў Імпэрыі. Але быў ён монархам няўдалым, і яго няпрыхільнасьць для протэстанцтва была-б саўсім ня страшнаю, калі-б маладому князю Баварскаму, Максіміліяну I, узгадаванаму на гарачага каталіка і рваўшамуся да дзела, не захацэлася іграць у Нямэччыне таё самае ролі, як Гізы ў Францыі.*)

У лютаранскім месьце Донаўвэрт у 1607 г. здарыліся непарадкі з таё прычыны, што быццам протэстанты напалі на каталіцкую процэсію.

Карыстаючыся гэтым, кн. Максіміліян ад імённыя імператара заняў войскам гэтае мэста, затрымаў яго ў сваім

*) § 8.

валаданыні быццам дзеля сплаты яму ваенных коштаў і пачаў гостра прасьлёдаваць рэлігію і грамадзянскія вольнасьці.

Гэты гвалт, зроблены над вольным эвангеліцкім месцам, збудзіў протэстантаў з дрымоты, на якую дазваляла ўпэрад пачуцьцё поўнае бясьпэчнасьці.

За абарону ўзялася пакуль што толькі частка протэстантаў, а ўласьціва паўднёвыя, больш схіляючыся да рэфармаванае веры, тады, як чыста лютаранскія паўночныя протэстанты, варожа настроеныя да паўднёвых, трымаліся яшчэ збоку. Паўднёва-нямецкія протэстанцкія мэсты і князі на зьездзе ў Ангаўзэн зрабілі протэстанцкі саюз або Унію дзеля супольнае абароны пад кіраўніцтвам элэктара Палатынату. Душою гэтага саюзу быў галоўны райчы кн. Палатынату, кн. Ангальці.

Гэны гарачы протэстант абаронную дзейнасьць хутка зьмяніў на зачэпную, зьвязаўшыся з Нідэрляндамі і Гэнрыкам IV. А рабілася ўсё гэта якраз у той час, калі першы Бурбон прыгатаўляўся да бою з Габсбургамі за гэгемонію ў Заходняй Эўропе*), а каталіцтву ў Нямеччыне, асабліва духоўным князём, пагражала паважная небясьпэка. Падбураныя Максіміліянам, кн. Баварскім, духоўныя князі цераз год пасьля Уніі (1609) злучыліся з ім у саюз, называны каталіцкаю Лігаю, якая адразу-ж увайшла ў зносіны з гішпанскім урадам. Імпэратар і Габсбургскі дом не далучыліся да Лігі, таксама як чыстыя лютаране і саксонскі курфюрст не далучыліся да Уніі. Ужо тады чуць ня выбухнула рэлігійная вайна ў Нямеччыне. Неспадзяваная сьмерць Гэнрыка IV адцягнула яе на нейкі час.

Крыху пазьней спынілася прасьлёдаваньне протэстантаў у Аўстрыі з прычыны сямейнае спрэчкі ў доме Габсбургаў. Сваякі Рудольфа II стараліся адабраць у яго ўладу, як у няпрытомнага, і перадаць ягонаму брату, амбітнаму Мацэю. З гэтае прычыны пачалася звадка між братамі, з якое скарысталі протэстанты, дабіваючыся ад абодвух свабоды вызнаньня. Рудольф II мусіў даць Чэхам рэлігійную волю, выдаючы г. зв. маэстатычны ліст; гэты ліст разам з усімі грамадзянскімі вольнасьцямі зацьвёрдзіў Мацэй, як толькі яму ўдалося выдаліць з краю брата. Аднак, пачуўшы сябе, пасьля сьмерці Рудольфа II (1612), безсупярэчным валадаром кароны і атрымаўшы тытул імпэратара, ён стараўся ўсякімі выкрутамі скасаваць ці хоць аслабіць імпэратарскі ліст, каб зьнішчыць у краю протэстанцтва.

Пачалі зачыняць цэрквы, пабудаваныя протэстантамі; у протэстанцкіх вёсках садзілі каталіцкіх духоўнікаў; усё-ж скаргі ў Вэне адкідаліся.

*) § 8.

2. Чэскае паўстаньне (1618—1620). Мацэй шчыра падтрымліваў каталікоў і ў іншых аўстрыяцкіх краях. Станы ўсіх аўстрыяцкіх краёў імкнуліся да больш цэснага злучэньня ў адну цэласць; калі-ж імператар на гэта не згадзіўся, яны пачалі знасіцца з пратэстанцкаю Уніяй. Мацэй быў ужо стары і бяздзётны; дзеля гэтага ў сям'і пастанавілі старацца, каб ужо пры яго жыцьці наступнікам для Чэхіі і Вэнгрыі быў прызнаны малады кн. Фэрдынанд, з Штырыйскае лініі Габсбургаў*). Быў-жа гэта, як і сябра ягоных маладых гадоў, Максімілян Баварскі, гадунец і фанатычны прыхільнік езуітаў. Нёкалісь, у часе багамольнае падарожы, ён абяцаўся, што ў сваіх спадчынных краях згняцё ўсякую гэрэзію, хоць бы іх для гэтага прышлося абярнуць у пустыню. Ён ужо зрабіў пачатак выпайненьня свайго пляну ў Штырыі, грунтоўна цярэблючи там пратэстанцтва пры дапамозе капіцынаў і езуітаў. Вёдама, такі кандыдат на карону ня вельмі падабаўся ў Чэхіі ды Аўстрыі; але як ён пацвёрдзіў маестатычны ліст, дык яго і прызналі каралём чэскім.

Ледзь толькі Фэрдынанд надзеў на галаву сваю чэскую карону, як распачаў прасьлёдаваньні горшыя, чым калі бывала. Калі пражскі арцыбіскуп без усялякае прычыны загадаў разбурыць адну пратэстанцкую царкву, а Мацэй на скаргі пратэстантаў адказаў пагрозамі, тады правадыры чэскае шляхты з гр. Турнам на чале скіраваліся конна ў Прагу, ўварваліся на замак і тамака двух найбольш ненавісных намесьнікаў, Марцініца і Славату, разам з іхнімі пісарамі выкінулі праз вакно ў глыбокі замковы роў (на 60 стоп). У хуткім часе ўвесь край быў абхоплены агнём паўстаньня.

Калі пасля Мацэя, які ў тым часе памёр, выбралі ў Франкфурце імператарам Фэрдынанда II, чэскі сойм абвёсьціў, што скідае яго з свайго каралёўскага пасаду, і выбраў за караля Фрыдрыка V, электара Палятынату. Фэрдынанд апынуўся ў трудным палажэньні; усюдых у ягоных краях кіпела паўстаньне, а грошай, каб выставіць адпаведнае войска, ён ня меў.

Тады Максімілян, кн. Баварскі, запрапанаваў яму помач Лігі, якая мэла добра ўзброенае і вымуштраванае войска і слаўнага ваяводу, бэльгійца Тільлі, вучня кн. Фарнэза. Унія-ж Фрыдрыку V, які прыняў чэскую карону, помачы не дала, а найдужэйшы з пратэстанцкіх князёў, саксонскі курфюрст, праз ненавісьць да кальвініста-палятына, прылучыўся да імператара.

У генэральнай бітве пад Бэлай Гарою (каля Прагі) (1620) паўстанцы былі саўсім разьбіты. Фрыдрык V, чалавек

*) § 7. Генэалёгічная табліца Габсбургаў у часе рэформацыі.

з ня надта бліскучымі здольнасцямі і слабой энэргіяй, замэста таго, каб бараніцца ў умацаванай Празе, уцёк у Голландыю. Чэхі, астаўшыся без галавы, паддаліся. Тады пачаўся страшны суд. Сказьнілі 27 правадыроў; многа шляхты і мяшчанства конфіскацыяй іх маённасьцей былі абэрнуты ў жабракаў; вольнасьці краю зьнішчожаны. Фэрдынанд II ўласнымі рукамі падзёр маестатычны ліст. Протэстанцкіх прапаведнікаў павыганялі з краю, а на іх месца цэлымі масамі наплывалі езуіты і іншыя манахі; там, дзе намова апошніх не памагала, наварачаньне на каталіцтва даручалася бандам жаўнёраў, якіх пасылалі на пастой у протэстанцкія хаты. Такім чынам каталіцкая царква дабілася трыумфу; звароту бацькаўшчыны Гуса на сваё ўлоньне.

Гэтак сама сталося і ў іншых аўстрыяцкіх краях; толькі ў Вэнгрыі протэстанцтва ня было саўсім зьнішчожана.

3. Вайна ў Палятынаце. (1621—1623). Чэскае паўстаньне было толькі пачаткам пажару, які ў хуткім часе абняў усю Нямэччыну; прычынаю яго была помста Фэрдынанда і амбіцыя Максіміліяна. Цяпер трэба было адабраць ад „зімовага караля“ (Фрыдрык V быў каралём толькі адну зіму) яго спадчынны край—Палятынат, бо імператар, у аддзяку за прыслугі, абяцаў свайму прыяцелю Максіміліяну становішча элэктара Палятынату. На Фрыдрыка V была наложана баніцыя; протэстанцкая Унія, замэста таго, каб бараніць свайго хаўрусьніка, спалохалася войскаў Лігі і саўсім развалілася. Ніжні, надрэйнскі Палятынат часткамі займалі гішпанскія войскі, бо Ліга была зрабіла хаўрус з Гішпаніяй. У сумэжным з Чэхіяй Палятынаце вёў вайну гр. Мансфэльд, ваявода, які быў на службе ў чэскіх станаў.

Гр. Мансфэльд стаўся прыкладам партызана часоў трыццацілетняе вайны. Тады вайсковая справа ўсюдых была рамяслом. Каму былі патрэбны жаўнёры, той, як цяпер наймаюць работнікаў на жніво ці на будоўлю дамоў або дарог, наймаў іх дзеля вайны, умаўляючыся з прадпрыёмцам—правадыром, які сам, або праз сваіх ротмістраў вербаваў жаўнёраў і толькі тады атрымліваў умоўленую для іх плату, калі прыводзіў гатовае ўжо войска. Мансфэльд, якому чэскія станы не плацілі, бо ня мелі чым плаціць, пёршы паказаў, што можна утрымаць войска і бяз платы, карыстаючыся рэквізіцыямі і рабункамі. Гэты спосаб пасяля знайшоў шмат насьледавальнікаў. Ужо ў тым самым часе і ў тым самым Палятынаце гэтак рабілі некалькі дробных князёў (маркграф Бадэнскі, Крыштын Бруншвіцкі). Ваявода Лігі, Тільлі, усіх іх пачарзе разьбіў і, разам з Гішпанцамі, заняў надрэйнскі Палятынат (1623). І вось над зруйнаваным вайною краем паднялася заслона для трагікомэдыі, якую называюць прымусовым наварачаньнем.

4. Ніжнесаксонская вайна. Валенштэйн і ягоная армія. Пад ударамі супраціўнікаў падала протэстанцтва ў Паўднёвай Нямеччыне; зьмены-ж, якія былі зроблены паміж электарамі, давалі поўную перавагу каталіком і ў электарскай колэгіі. Аднавіўся саюз абедзьвюх лініяў Габсбургаў, а гішпанская ўлада над вярхім Рэйнам адразу паднялася.

Тільлі гнаў Мансфэльда і кн. Брунсвіцкага аж да Вэстфаліі. Але замест таго, каб, прагнаўшы іх, самому пачаць адступленьне назад, ён пачаў адбіраць цэрквы ў протэстантаў, садзіць тамака езуітаў і г. д.

Тады князі і мэсты Ніжняе Саксоніі (гэтак называлі стары саксонскі край паміж Вээрам і Эльбаю), пад кіраўніцтвам Крыштына IV, князя Гольштынскага і караля Даніі, пачалі бараніцца. Адначасна выступілі з Голянды і Мансфэльд з кн. Брунсвіцкім на чале войска, толькі што на вербаванага за голяндзкія, англійскія і французскія грошы. Ліга не магла зраўняцца сілаю з гэкім саюзам, а імператар, чалавек досіць лёгкадумны, як і заўсёды, гатоўкі ня меў, дык і войска сабраць ня мог.

У гэтую крытычную мінуту вывеў яго з клопату чэскі шляхціц Альбрэхт Вальдштэйн, называны звычайна Валенштэйнам, які даў імператару армію, на вербаваную спосабам Мансфэльда. Гэты чалавек, вэрна стоючы пры Фэрдынандзе II, ня глядзячы на процілежнасьць гэтага да інтарэсаў яго родзічаў, вельмі заслужыўся каралю, як ваявода коньніцы. Пасьля перамогі ён атрымаў значныя нагароды з сконфіскаваных маэтнасьцей і, скупляючы за бязцэннак яшчэ шмат іншых (быццам-то навет за фальшывыя грошы), стварыў сабе абшырныя валаданыні — Фрыдлэнд і атрымаў ад імператара тытул князя Фрыдлэндзкага!

Валенштэйн заявіў імператару, што зьбярэ для яго вялікія вайсковыя сілы, якія нічога ня будуць яму каштаваць, бо плату для сябе яны будуць самі збіраць з рабункаў, або з рэквізіцыяў. Хутка Валенштэйн распачаў вярбоўку. З усіх канцоў сьвету пачалі наплываць на голас барабану прагавітыя на кроў і рабунак грамады людзэй, і з гэтае зьбэраніны Валенштэйн, гэты майстар жаўнэрскае штукі, у надзвычайна кароткім часе зрабіў войска, здатнае да бою. Праз час вайны гэтых разбойных бандаў прыбывала ўсё больш і больш.

Для Валенштэйнавых ваякаў надзяваць дзяццэй на пікі, абсякаць сялянам насы, вушы і ногі, пушчаць з дымам цэлыя мэсты — было мілаю забаваю. Валенштэйн дзяржаў іх у срогай дысцыпліне і поўным послуху ў-ва ўсім тым, што датыкалася вайсковае справы; у-ва ўсім-жа іншым даваў ім поўную волю (на рабункі і забойствы!). Войскам ён рупна апекаваўся, выбіраў для яго найлёпшыя кватэры; займаючы

заўсёды ўмацаваныя пазіцыі, ён прыймаў бітву толькі тады, калі быў пэўны, што пераможа. Дзеля гэтага ў хуткім часе ён зрабіўся вельмі популярным сярод сваіх жаўнёраў і здабыў сабе славу непераможнага ваяводы.

Валенштэйн пачаў сваю дзейнасць з таго, што ўвёў сваю армію ў валаданыя магдэбурскага арцыбіскупства для зьбірання контрыбуцыі і рэквізіцыяў. Далей ён на ўмацаванай пазіцыі ля мосту на Эльбе, пад Дэсаў, разьбіў Мансфэльда, які, наняты за англійскія грошы, меўся выступаць у лучнасьці з каралём данскім, Крыштынам IV.

Валенштэйн гнаў Мансфэльда праз Сілезію ў Вэнгрыю, дзе той у хуткім часе і памёр. Вярнуўшыся ў Сілезію, ён усьмірыў тамтэйшыя мэсты і правёў сьрогія рэпрэсіі.

А тым часам Тільлі разьбіў данскага караля каля паўночнага падножжа Гарцскіх гораў (1626). Далейшую працу ў данскай вайне ваяводы падзялілі між сабою гэтак, што Тільлі выпала цяжкая і няўдзячная аблога ўмацаваных мэстаў ніжня-саксонскага вокругу, а Валенштэйн выбраўся ў пагоню за Крыштынам IV у Гольштын і Шлёзьвік і ў хуткім часе заняў усё данскія валаданыя на сухаземлі, так што данскаму каралю аставаліся толькі астравы, куды нельга было дабрацца бяз флёту,

Каб захапіць балтыцкія порты, Валенштэйн заняў княжства Мэкленбург і Памор'е, хаця-ж яны і ня бралі ніякага ўчасьця ў вайне. Валенштэйн, якога імператар зрабіў адміралам („генэралам“) Балтыцкага Мора і Акеану, меўся стварыць вялікі флёт, каб пакарыць Голяндцаў і Швэдаў і аддаць паўночную Эўропу пад панаваньне Габсбургаў. Ідучы да гэтае мэты, ён дамагаўся, каб прыморскія мэсты прынялі да сябе гарнізоны імператарскіх войскаў. Мэсты гэтыя, як маглі, упіраліся проці гэтага дамаганьня, бо ўсюдых добра вэдалі звычайна Валенштэйнаўскіх войскаў: цяжкія дастаўкі, рэквізіцыі і рабункі жаўнёраў. Толькі дзе-не-дзе ўдалося Валенштэйну пагрозамі дабіцца прыняцьця гарнізонаў. Штральзунд, добра ўфортыфікаванае ды падтрымліванае Швэдамі мэста, даў адважны адпор ягоным сілам. І хоць ён выхваляўся, што здабудзе гэтае мэста, хоць бы яно было ланцугамі прымацавана да неба, але ў канцы мусіў адступіць, страціўшы пад мурамі мэста 12000 людзей (1628). Гэтая няўдача прымусіла яго зрабіць мір з Крыштынам IV. Каралю былі вэрнены ўсе ягоныя валаданыя, за што ён павінен быў абяцаць немяшацца больш да нямецкіх спраў, зрачыся ўсякіх прэтэнсій на духоўныя княжствы і прызнаць усё тэрыторыяльныя зьмены ў ніжня-саксонскім вокрузе.

Валенштэйн у нагароду атрымаў княства Мэкленбургскае і такім чынам стаўся адным з найбольш значных князёў Імпэрыі. Але ўсё-ж ягонае становішча выклікала вялікае

нездоволенне сярод князёў і давяло да раздваеньня ў згодным дагэтуль каталіцкім лагеры.

5. Спрэчка Фэрдынанда II з Лігаю; рэстытуцыйны эдыкт (1629); адстаўка Валенштэйна. Да таго часу, пакуль на гістарычную арэну ня выступіў Валенштэйн, інтарэсы імператара, дынастыі Габсбургаў і Лігі былі згодныя з сабою.

Перамога протэстантаў у спадчынных аўстрыяцкіх краях моцна пагражала ўсім каталіцкім князем, і затым Максіміліян з Лігаю гэтак стараліся памагчы імператару усьцішыць чэскае паўстаньне. Але для імперскіх князёў ня мэнш небясьпэчным, ня гледзячы на іхняе вызнаньне, быў вялізарны ўзрост улады імператара, які ўжо меў сваю армію і свайго ваяводу, чаго ад часу Караля V не здаралася. Дый гэтага мала. Валенштэйн казаў адкрыта, што не супачыне, пакуль імператар ня будзе гэтым самым гаспадаром у Нямэччыне, як французскі кароль—у Францыі. Ён разсылаў сваіх вярбоўшчыкаў на абшары ўсіх імперскіх князёў і ўсюдых трэбаваў, каб ягоным войскам давалі ўтрыманьне і кватэры. Таксама казаў Валенштэйн, што ўсё князі, каталіцкія і протэстанцкія, павінны слухацца імператара, як свайго валадара і пана, які пры помачы сваёй арміі можа іх і прымусяць да пакоры; з другога боку, ён уважаў, што, калі князі будуць паслухмяныя імператару, дык ім трэба забясьпэчыць незачэпнасьць іхняе маемасьці і рэлігійную свабоду.

Думкі Валенштэйна ў справе рэлігійнай ня зыходзіліся з жаданьнямі каталіцкіх князёў і Лігі, якія хацелі адабраць у протэстантаў усё захопленыя імі пасля пасаўскага замірэньня маётнасьці і княжствы; бо замірэньне гэнае толькі пацьвярдзіла даўнейшыя захваты. Імператар Фэрдынанд II стараўся пагадзіць гэтыя супярэчнасьці, каб і затрымаць пры сабе Валенштэйна, і ад протэстантаў паадбіраць тое, што яны пазаймалі ўжо пасля рэлігійнага міру. Дзеля гэтага ён выдаў рэстытуцыйны эдыкт (1629), на моцы якога 2 арцыбіскупствы, Магдэбург і Брэмэн, 12 біскупстваў у Нямэччыне і больш за 100 аббацтваў ды іншыя царкоўныя маемасьці, пазайманыя протэстантамі, загадаў вярнуць каталіком; у Імпэрыі дазволена было жыць толькі лютаранам, а кальвіністам—не. Аўгсбургская міравая ўмова гэтаму выключэньню нелютаранаў надавала быццам нейкі цэнь законнасьці. Такім чынам, ня толькі ўсё кальвінскія краі былі пакінуты вонках закону, але і ў чыста лютаранскай паўночнай Нямэччыне шмат даўнейшых духоўных зэмяляў дасталася б ізноў пад панаваньне каталіцкіх біскупаў ды арцыбіскупаў, якім імператар саўсім выразна даў права прымушаць сваіх падданых да прыняцьця каталіцтва.

Што тут ішло аб зьніштажэньне протэстанцтва, было відаць хоць-бы з адносінаў да вольных мэстаў, асабліва-ж да Лўгсбурга, дзе забаронена было адпраўляць протэстанцкія набажэнствы. Протэстанты голасна протэставалі, але толькі адзін Магдэбург адважыўся даць рашучы адпор. Князі ў той самы час голасна жаліліся на Валенштэйна, што ён, ня гледзячы на падпісаны ўжо мір, павялічыў сваё войска з вялікай крыўдай і небажэліва для князёўскіх абшараў. Імпэратар на зьездзе ў Ратызбоне, хочучы прыхіліць электароў да таго, каб яны выбралі ягонага сына за рымскага караля, згадзіўся ўрэшце на дамаганьні князёў і адабраў ад Валенштэйна камандаваньне.

Блізка ў тым-жа часе на Памор'і зьявіўся новы абаронца протэстанцтва, швэдзкі кароль Густаў Адольф, унук Густава Вазы. Гэта быў адважны і дазваны ваявода; ягоныя войскі, добра дысцыплінаваныя і выпрацькаваныя ў шмат якіх войнах і бітвах, былі захоплены рэлігійным протэстанцкім духам і дужа любілі свайго правадыра.

б. Высадка Густава Адольфа. Бітвы пад Лейпцыгам і Люцэнам. (1630—1632). Густаў Адольф, як шчыры протэстант, хацеў даць помач прыгнечаным аднаверцам у Нямэцкай Імпэрыі; таксама і інтарэсы ягонага ўласнага краю, як здавалася, вымагалі хуткага дзеяньня: бо імпэратарскія войскі ўжо былі стаялі на паўночных узьбярэжжах Нямэччыны, і не хапала толькі караблёў, каб у скандынаўскіх гаспадарствах сілай аружжа скасаваць палітычныя і рэлігійныя вольнасьці. Густаў Адольф думаў, што найлягчэй яму будзе зьбіцца ад небажэліва, калі сам першы распачне вайну, а Рышэль'е, вялікі міністар Францыі, які баяўся перавагі Габсбургаў, яшчэ падгавараваў яго, сулячы да таго-ж значную помач у будучыне.

Густаў Адольф з 15.000 войска высадзіўся на востраве Узэдом, заняў Памор'е і Мэкленбург, дзе імпэратарскія войскі, астаўшыся без правадыра, не маглі яму даць адпору. Пасьля пасьпяшыў ён на помач Магдэбургу, якога аблягаў Тільлі. Брандэнбургскі і саксонскі электары, забыўшыся аб інтарэсах сваіх аднаверцаў, ня толькі не хацелі далучыцца да яго, але нават не прапуськалі праз сваё зямлі. Гэтая ганэбная палахлівасьць протэстанцкіх князёў сталася прычынаю загубы Магдэбургу. Тільлі здабыў штурмам гэтае мэста, якое да апошніх часіна баранілася з гэроізмам адчаю, высек у пень блізка ўсё яго насяленьне, а ўканцы пусьціў па ім гуляць агонь. Пераможнік даносіў у Вэну: „Ад часоў разбурэньня Троі і Ерусаліму ніхто ня бачыў гэткае вікторыі“...

Абураны гэтакім дзікунствам Густаў Адольф пагрозамі прымусіў брандэнбургскага электара, каб той далучыўся да

яго. Калі-ж Тільлі хацёў гэтак сама зрабіць з саксонскім электарам, дык той сам ужо аддаўся пад загал швэдзкага караля.

І вось пад Лейпцыгам сустрэліся два супраціўнікі. Тільлі, які дагэтуль выйграў тры бітвы, ня мог зраўнавацца ў ваенным дзеле з Густавам Адольфам і быў ганэбна разьбіты.

Палажэньне адразу-ж зьмянілася. Густаў Адольф, усё перамагаючы ў сваім паходзе, пасьпяшыў на захад, над Рэйн, каб вызваліць з міліёны пратэстантаў у краях над Рэйнам і Майнам. Адтуль ён пайшоў у Баварыю. Надарэмна Тільлі прабаваў загарадзіць яму дарогу, стаўшы над р. Лэхам пры ягоным утоку ў Дунай; ён быў ізноў разьбіты, ды яшчэ і ранены на сьмёрць. Не дапускаючы ніякіх гвалтаў над нясялёньнем, Густаў Адольф увайшоў у Мюнхэн.

Ён ужо думаў аб тым, каб эвангеліцкую Нямеччыну злучыць у моцны саюз пад сваёю апекаю, а можа навет і абвесьціць сябе імператарам. Тады Фэрдынанд і Максіміліян, бачучы сваю бяду, зьвярнуліся да адзінага чалавэка, які ім мог памагчы—да Валенштэйна, які, пасля сваё дымісіі, адпачываў у сваіх чэскіх маётнасьцях. Валенштэйн доўга адгаварваўся, але ўканды згадзіўся вербаваць войска і выступіць, аднак з тэй умовай, што ён будзе мець неабмяжованую найвышнюю ўладу ў войску. Імператар павінен быў саўсім не мяшацца ў справу вядзеньня вайны; апрача таго, у прыпадку, калі-б Мэкленбург быў утрачаны, Валенштэйн атрымаў-бы іншае гаспадарства ў Імпэрыі.

Густаў Адольф чакаў новага супраціўніка пад Нюрнбэргам. Праз некалькі тыдняў два ворагі стаялі адзін проці аднаго ў добра ўмацаваных лагях; уканды кароль, з прычыны недахвату провіянту, кінуўся на варожыя акопы, але быў адбіты. Тады ён вышаў з лагера і скіраваўся з сваім войскам у Баварыю, спадзяючыся, што Валенштэйн пагоніцца за ім усьлед. Той, аднак, паслаў у Баварыю толькі электара Максіміліяна, сам-жа скіраваўся ў Саксонію, каб сілай прымусіць электара пакінуць Густава Адольфа і далучыцца да імператара. Атрымаўшы гэтую вестку, швэдзкі кароль таксама зьвярнуўся на поўнач, дагнаў Валенштэйна пад Люццэн (на паўночны захад ад Лейпцыгу) і прымусіў яго прыняць бітву ў імлістую лістападавую раніцу (1632). Войскі імператара пасля няўдачных для іх рэзультатаў бітвы ўжо зьбіраліся адступаць, калі адважны генэрал коньніцы Папэнгэйм прыскочыў з сваімі сьвэжымі палкамі і, рызыкуючы ўласным жыцьцём, прымусіў войска стрымацца. Тады Густаў Адольф кінуўся ў самы вір барацьбы і знайшоў сабе сьмёрць, прабіты некалькімі кулямі. Замест яго галоўную команду ўзяў кн. Бэрнар Вэймарскі. Раз'юшаныя стратаю свайго улюбленага правадыра Швэды біліся вельмі заўзята і бліскача перамаглі ворагаў. Разьбіты Валенштэйн

быў прымушаны адступіць у Чэхію. Але для протэстантаў і Швэдаў сьмёрць Густава Адольфа была неўзваротнаю стратаю.

7. Палажэньне пасля сьмёрці Густава Адольфа. Сьмёрць Валенштэйна (1634) і мір у Празе (1635). Адзіным трывалым рэзультатам кароткае дзеяльнасьці Густава Адольфа ў Нямэччыне было тое, што, дзякуючы яму, Швэдзія зрабілася першаю мілітарнаю сілаю ў Сярэдняй Эўропе, стаўшыся прыкладам ваеннае арганізацыі, насьледаваным па ўсім сьвеце. Войскі Густава Адольфа ўжо ня былі выключна швэдзкімі; яны складаліся ў большай часьці з нямецкіх войск пад нямецкаю камандаю.

За шасьцігадовую дачку Густава Адольфа пачаў вясьці палітычныя справы швэдзкі канцлер Оксэнштэ́рна. Гэта быў выдатны дзяржаўны дзеяч, якому кароль нябожчык давяраў усё сваё палітычныя пляны. Але яго ня слухаліся швэдзкія генэралы, а яшчэ мёнш—нямэцкі протэстанцкія князі. Дзеля гэтае прычыны даўнейшая адзінасьць і вайсковая сіла протэстантаў аслабелі. Аднак, усё адчувалі патрэбу нейкае арганізацыі, і затым была створана протэстанцкая Ліга, якую завязалі ў Гэйльброне (1633) станы чатырох акругоў Нямэччыны і Швэды, каб разам вёсьці вайну і дзяліць здабычу. Камандаваць войскам меліся Бэрнар Вэймарскі і адзін з швэдзкіх генэралаў (наўпэрад Горн), палітычнае-ж кіраўніцтва асталося ў руках Оксэнштэ́рна. Гэйльбронскі саюз умовіўся з Францыяй, і Рышэльэ абяцаўся і надалей даваць падмогу грашмі, абы толькі не дапусьціць, каб дзе-небудзь над Рэйнам умацаваліся Гішпанцы. Затое саксонскі элэктар, вельмі няпрыхільны да саюзу з Францыяй, паціху ўмаўляўся з Валенштэйнам.

А Валенштэйн пасля сваё няўдачы пад Люцэнам скіраваўся ў Чэхію быццам дзеля таго, каб вярбоўкаю ўзмацаваць сваё значна пацярэбленае войска, ды там і аставаўся, нічога ня робячы. Ён яшчэ не забыўся аб крыўдзе, якая была яму зроблена імператарам, не забыўся аб сваёй адстаўцы і падумаваў, карыстаючыся з свайго высокага становішча, як-бы памсьціцца на імператары і Імпэрыі, ды разам з тым здаволіць сваю прагавітую амбіцыю; разьлічаў ёй пры гэтым на армію, якая, як ён думаў, была аддана яму душою і цэлам. Думаў ён аб становішчы экэктара, або аб чэскай кароне. Дзеля гэтага ён патаёмна пробаваў завязаць зносіны і з саксонскім элэктарам, і з Швэдамі, і навет з Французамі, але ні ў каго не знайшоў веры.

Імпэтатар, якога з усіх бакоў перасьцерагалі пэрад Валенштэйнам, ужо быў перакананы, што той яго здраджае, але баяўся выразна аб гэтым заявіць, бо лічыў такі крок

небязьпечным. І толькі тады, калі Валенштэйн у Пільзэне зажадаў ад сваіх падкамандных пісанага забавязаньня і прысягі, што яны будуць слухацца выключна толькі яго,—толькі тады імператар выдаў тайны загад, якім пазбавіў Валенштэйна камандаваньня. А пасья, пераканаўшыся, што войска будзе слухаць не Валенштэйна, а яго, імператар адкрыта парваў з Валенштэйнам і абвесьціў яго бунтаўніком.

Пакінуты большасьцяй сваіх генэралаў і жаўнёраў, Валенштэйн пачаў адыходзіць да граніцы, да войскаў кн. Вэймарскага; аднак, ён не пасьпеў ужо там схаватца, бо быў забіты сваімі ахвіцэрамі (1634). Імператар, хаця і не загадаваў забіваць Валенштэйна, але пасья яго сьмэрці сконфіскаваў маётнасьці яго і нагарадзіў імі тых генэралаў, якія перайшлі былі на яго бок.

Войскі Валенштэйна былі яшчэ ў гэтым добрым стане, што навет пад слабую камандаю сына імператара, Фэрдынанда, у бітве пад Нэрдлінген (1634) разьбілі Швэдаў і Бэрнара Вэймарскага, прымушаючы апошняга адступіць з паўднёвае Нямэччыны. Тады пачаліся перагаворы паміж імператарска-каталіцкаю партыяй і значнейшымі імперскімі князямі, на чале якіх стаялі электары саксонскі і брандэнбургскі. У канцы быў падпісаны мір у Празе (1635), які аднаўляў варункі аўгсбургскага міру; прызнаў ён гаспадарствам Імпэрыі вольнасьць аўгсбургскага вызнаньня, а спаўнёньне рэстытуцыйнага эдыкту спыніў. Дзеля гэтага большасьць пратэстанцкіх гаспадарстваў адпала ад Швэдаў і далучылася да імператара.

8. Апошнія гады трыццацілетняе вайны. Тагачасны кіраўнік францускае палітыкі, кардынал Рашэльэ *), лічыў мамэнт пражскага міру адпаведным, каб абвесьціць вайну Аўстрыі і Гішпаніі. Швэды ня выходзілі з Нямэччыны, ды і ня ўсё імперскія князі далучыліся да пражскага міру. Тут ня было ўжо і мовы аб вайне рэлігійнай; Францыя змагалася, каб аслабіць Габсбургаў, Габсбургі—каб выратаваць сваё zagrożанае палітычнае становішча, Баварыі патрэбны былі электарскія правы, а Швэдам—слава і здабыча. Да таго-ж ніводнае з гаспадарстваў не сьпяшалася канчаць вайну, бо яна ішла коштам нямецкага народу. За апошнія гады вайна што раз, то ўсё больш прыймала характар руйнуючы і дзікі; увесь час расла жорсткасьць і лютасьць жаўнёраў, прагавітасьць ахвіцэраў і ваяводаў; вайсковая дысцыпліна пахіснулася да апошніх мэжаў, і швэдзкія жаўнёры, ў часы Густава Адольфа гэтка дысцыплінаваныя, цяпер гаспадарылі ў Нямэччыне, як у варожым краі: мучылі, рабавалі, забівалі, палілі ня горш за імператарскія войскі. Нямэччына абярта-

*) § 10

лася ў бязлюдную пустыню. На месцы даўнейшых месцаў і вёсак аставаліся толькі руіны; поле ўсюдых ляжала дзіраном.

Неўзабаве пасля пражскага міру зыходзяць са сцэны апошнія дзеячы пачатку вайны. „Зімовы кароль“ памёр яшчэ раней на чужыне; у хуткім часе пасля міру памёр і Фэрдынанд II. Ягоны сын і наступнік, Фэрдынанд III (1637—1657), быў вельмі падобны да бацькі, асабліва з боку сваё прававэрнасьці. Толькі адзін Максіміліян Баварскі, гэты рэжысэр крывавае трагедыі, што адбылася на сусьветнай арэне, і тварца каталіцкае Лігі, дажыў да канца вайны і пабачыў рэзультаты яе ў Баварыі.

З аднаго боку, Швэды ўвесь час урываюцца ў сярэдняю і навет паўднёвую Нямеччыну; ня гледзячы на тое, што іх неўзабаве былі выперлі аж на узьбярэжжа Балтыцкага мора, былі яны ўсёж вельмі дужыя мілітарна і вымагалі значнае тэрыторыяльнае нагароды для Швэдзіі. З другога боку, Францыя ўжо саўсім не хаваецца з тым, што імкнецца да апанаваньня габсбургскіх валаданьняў над верхнім Рэйнам, у Альзасе.

Для Францыі вайна ў Нямеччыне—гэта толькі эпізод яе вайны з Гішпаніяй за перавагу на Захадзе. Разам з ёю тут ідуць тыя нямецкія князі, якіх ня мог здаволіць пражскі мір і якія далучаліся да Францыі дзеля сваіх уласных інтарэсаў. Найвыдатнейшым з такіх князёў быў Бэрнар Вэймарскі, якому хацэлася за французскія грошы здабыць для сябе, адабраўшы ад Габсбургаў, княства над Рэйнам. Рышэльё не шкадаваў яму дапамогі, і ён крок за крокам заваладаў Альзасам і Брызгаў. Ня гледзячы на падмогу, меў ён у адносінах да Французаў пэўную незалежнасьць; але пасля яго сьмерці (1639) ягоныя войскі аддалі ўсё крэпасці прысланым з Францыі камэндантам, ды самі пайшлі пад іх загад.

Для Французаў вайна ў Нямеччыне была проста вайсковаю школаю, у часе яе яны пазнаёміліся з усімі паляпшэньнямі ваеннае тэхнікі, якія ўвялі ў сябе Швэды. Дзякуючы гэтаму, Французы выперадзілі Гішпанцаў у ваенным дзеле і пасля іх перамаглі. Перамога Французаў над Гішпанцамі пад Рокруа (1642) сталася пачаткам велічы і вайсковага панаваньня Францыі на Захадзе.

Пасля заняцьця Альзасу імперскія князі былі прымушаны пакінуць імператара і, злучаючыся з Францыяй, дамагацца ад яго, каб зрокся Альзасу і разарваў саюз з гішпанскай лініяй Габсбургаў.

Не абмежуючыся поўначай Нямеччыны, Швэды ўвесь час урываўліся ў глыб яе і пад камандаю сваіх адважных ваяводаў (Горн, Банэр, Врангель, Торстэнсон) няраз мелі значныя перамогі. Зачэпленыя імі князі былі прымушаны

або абвяшчаць сябе нейтральнымі, або навет далучацца да іх, як гэта зрабіў брандэнбургскі элэктар. Чым даўжэй цягнулася вайна, тым больш слабей імператар і ягоныя саюзнікі, Французы-ж зайшлі ў глыб Баварыі, а Швэды дайшлі аж да Прагі. Нялёгка, праўда, і ім даводзілася, бо з зруйнаванае да астатку Нямэччыны нічога больш нельга было выціснуць. Дык-жа пачалі ўмаўляцца аб міры. Некалькі гадоў ішлі гэтыя гутаркі ў двух біскупскіх месцах у Вэстфаліі: Оснабрюку і Мюнстэры, і ўканны быў падпісаны г. зв. Вэстфальскі мір (1648), які зрабіў канец трыццацілетняй вайне і ўпарадкаваў тэрыторыяльныя, царкоўныя і палітычныя адносіны.

9. Міравыя ўмовы і рэзультаты трыццацілетняе вайны. Звычайна ў трыццацілетняй вайне адрозьніваюць чатыры пэрыоды: 1) вайну за чэскую карону, якая адбывалася ў Чэхіі і Паўднёвай Нямэччыне; 2) данскую вайну ў Паўночнай Нямэччыне; 3) швэдзкую вайну і 4) швэдзка-францускую вайну.

Вэстфальскім мірам устаноўлена:

1. У сьвецкіх справах:

а) У адносінах Нямэччыны і замежных гаспадарстваў: Швэдзія атрымала частку Памор'я з Ругенам, апрача таго Штэтын, ды ўсёнькі абшар ля ўтоку Одэру, места Вісмар у Мэкленбургу, Брэмэнскае арцыбіскупства (бяз вольнага места Брэмэна), біскупства Вэрдэн, ды права належаць да Імпэрыі. Данскі кароль гэтак сама зрабіўся сябрам Імпэрыі, бо валадаў Гольштэйнам. Францыя захапіла ўсе валаданыя Габсбургаў у Альзасе на левым беразе Рэйну, на правым-жа беразе трымала гарнізоны ў крэпасьцях (Брэйсгаў, Філіпсбург). Апрача таго, імператар зрокся ўсіх правоў на біскупствы Мэц, Туль і Вэрдэн, якія ўжо ад часоў Морыца Саксонскага фактычна належалі да Францыі. Так сама была прызнана незалежнасьць двух гаспадарстваў, якія ўжо даўно адарваліся ад Нямэччыны: Швайцарыі (ад 1499 г.) і Нідэрляндаў (ад 1555 г.).

б) У адносінах да Імпэрыі. Усім князём і вольным месцам Імпэрыі была прызнана поўная самастойнасьць, права рабіць сувязі паміж сабой і з чужымі гаспадарствамі, абы толькі ня проці імператара і Імпэрыі; з другога боку, імператар адгэтуль нічога важнейшага ня мог пастанаўляць, асабліва ў справах рэлігіі, вайны і міру, падаткаў і г. д., без аднагалоснага дазволу штатаў Імпэрыі на сойме. Што-ж да валаданыя асобных князёў, дык мелі быць адноўлены тыя-ж адносіны, якія існавалі ў 1618 г. (г. зн. перад вайною). Але пры Баварыі астаўся Вэрхні Палатынат і элэктарскія

правы. За тое Ніжні Палатынат быў вёрнены сыну Фрыдрыка V разам з электарскімі правамі, так што ў Імпэрыі стала ўжо восем электароў. Электарская Саксонія атрымала Лужыцы, Брандэнбургскі электар атрымаў даўнейшыя духоўныя княжствы Магдэбург, Гальбэрштадт, Міндэн, дый частку Памор'я.

2. У царкоўных справах:

Рэлігійная вольнасьць, устаноўленая аўгсбургскім соймам, была пашырана гэтак сама і на рэфарматаў, проці чаго безрэзультатна выступалі лютаране, наперакор навет каталіком. Усім князём было сказана, каб прыхільна адносіліся да сваіх падданных іншае веры.

Рэзультаты-ж трыццацілетняе вайны былі гэтакія:

а) Для Нямэччыны былі яны дужа сумныя з пагляду эканамічнага, культурнага, моральнага і палітычнага. Гэты даўней багаты і культурны край матэрыяльна дазнаў поўнага ўпадку, асабліва-ж было зруйнавана гандлёвае і прамысловае жыцьцё мэстаў. Разам з заможнасьцяй мэстаў счэзла і народная літэратура, што гэтак шырака разьвівалася сярод мяшчанства і давала дужа добрыя надзеі; счэзлі і артыстычныя рамэствы *). Разам з моральным упадкам шляхты і насьледаваньнем ёю францушчыны, вырасла вельмі фанабэрыя ў яе; а вясковае насяленьне зьбядне́ла і зьдзічэла да астатку. Нямэччына наагул страціла ня мэнш, як палову свайго насяленьня і $\frac{2}{3}$ рухомае маемасьці. Дзеве тысячы мэстаў і некалькі дзсяткоў тысяч вёсак счэзлі з павэрхні зямлі. Разьвялося шмат ваўкоў і мядзвэдзяў. Разбойныя банды прыгняталі жыхараў.

Нямэччына, саўсім разьбітая, зрабілася аб'ектам інтрыг і захватаў суседніх гаспадарстваў; яны тварылі сабе партыі сярод князёў, якія дбалі найбольш толькі аб сваю карысьць. Імпэратарская ўлада стала саўсім бязсільнаю; затое ўдзельныя князі, атрымаўшы монаршую ўладу, зрабілі яе саўсім абсалютнаю, так што гінулі і рэшткі народнага прадстаўніцтва. Значэньне імператарскае ўлады памэншала; за тое вырасла значэньне Аўстрыі, як самастойнага гаспадарства.

Таксама памэншала і даўнейшае значэньне электароў Палатынату. У паўднёвай Нямэччыне найважнейшым князем адгэтуль зрабіўся Баварскі электар. У паўночнай-жа, побач з даволі йшчэ магутным электарам Саксонскім, выбіўся напэрад Брандэнбургскі электар, які значна пашырыў сваё валаданьні далучэньнем часткі Памор'я і духоўных княжстваў,—асабліва-ж паднялося яго значэньне, калі ён дастаў у спадчыну княжства Прусію.

*) § 3.

b) Найважнейшае становішча ў Паўночнай Нямэччыне ўсё-ж заняла Швэдзія, якая адгэтуль была першай мілітарнай сілай на Поўначы; аднак, будучы краем бэдным, бяз уласных багацьцяў, яна, каб утрымаць сваё становішча, была прымушана вёсьці новыя войны.

с) Для Заходняе Эўропы найважнейшым рэзультатам 30-лётняе вайны было ўзмацаваньне магутнасьці Францыі і, наадварот, поўны ўпадак Гішпаніі; Вэстфальскім мірам не закончылася яшчэ упорлівая барацьба, якую яны вялі між сабой.

ДРУГІ ПЕРЫОД.

РАЗЬВІЦЦЁ АБСОЛЮТЫЗМУ І ФІЛІЗОФСКІ РАЦЫОНАЛІЗМ.

§ 10. Рышэльэ і Людвік XIV.

1. Апошнія Генэральныя Штаты (1614). Пасьля Гэнрыка IV астаўся яго бязьлётні сын Людвік XIII, за якога гаспадаравала ягоная матка Марыя дэ Мэдычы. Дзеяльны Сюльлі быў адсунуты ад улады, яго-ж месца занялі фаворыты рэгенткі, якія марнавалі з гэткаю працаю зьбіраныя ім зьберажэньні ды абкрадалі скарб гаспадарства. Вяльможы, скрыўджаныя пры падзеле гэтае здабычы, хапаліся за зброю; у ва ўсім краі панавала поўнае бязладзьдзе, ад якога народ нявымоўна цярпёў. Агульнае незадаваленьне ў хуткім часе прымусіла каралёву склікаць прадстаўніцтва станаў. Прадстаўнікі трэцяга стану энэргічна выступілі з цэлым радам праектаваных рэформаў. Адзін-жа з іхніх галоўных прамоўцаў сказаў гэтыя прарочыя словы: „калі і далей гэтак пойдзе, дык народ ня будзе больш кавадлам, а зробіцца молатам“.

Спалоханыя смеласьцю гэтых словаў шляхта і духавенства пагадзіліся з дваром. Калі на другі дзень пасьля гэтае прамовы мяшчанскія дэпутэты захацелі йзноў сабрацца, дык знайшлі дзьверы замкнёнымі. Каралёва загадала, каб Генэральныя Штаты разыйшліся. Сабрацца йзноў маглі яны толькі праз 175 гадоў; да таго-ж часу іх месца занікала самавольства каралёў і міністраў. Хаця, праўду кажучы, сваё значэньне яны ўтрацілі яшчэ пры Каралю VII.

2. Гаспадарэньне Рышэльэ. Адносіны ў дзяржаве не палёпшыліся наогул і тады, калі Людвік XIII выйшаў спад апёкі сваё маткі. Зьмяніліся яны толькі тады, калі ўладу ўзяў у сваё рукі Арман дю Плесі Рышэльэ*). Дзякуючы сваім надзвычайным здольнасьцям, ён зрабіўся біскупам, маючы ўсяго 22 гады, і тады-ж зьвярнуў на сябе ўвагу каралёвы-маткі. Спадзяючыся знайсці ў ім пакорнага слугу сваё волі, яна выстаралася для Рышэльэ кардынальскі капялюш, ды ўвяла ў Дзяржаўную Раду. Праз некалькі месяцаў Рышэльэ ўжо меў неабмежаны ўплыў на караля. Аднак,

*) Armand du Plessis Richelieu.

замэст рупіцца аб карысьць сваё протэктаркі, ён усю сваю дзеяльнасьць ахвяраваў дабру і велічы дзяржавы, якою кіраваў.

Ад гэтага часу Рышэльё зрабіўся самаўладным гаспадаром Францыі. Усё стараньні, каб яго скінуць, былі дарэмныя, бо Людвік XIII, хоць слабы і хваравіты, быў прынамся тым падобны да свайго бацькі, што не праганяў слугі, аб здольнасьцях і вэрнасьці якога пераканаўся. А гэта тым больш цікава, што Рышэльё ніколі ня быў ільсьцівым прыдворным, а, наадварот, часта гаварыў каралю ў вочы горкую праўду. Згодна з духам свайго часу, Рышэльё ўважаў, што для дзяржавы найляпэй, калі каралёўская ўлада будзе па магчымасьці неабмэжанаю; дзеля таго ён стараўся пераламаць усякае праціўленьне каралёўскай волі і, прыкладам, выступіў проці гугенотаў, якія з сваімі ўмацаванымі абароннымі крэпасьцямі былі нейкай рэспублікай у монархіі. Рышэльё сам вёў аблогу ля Рошэлі, спаўняючы адначасна абавязкі ваяводы, адмірала і інжэнэра; нягледзячы на гэроічную абарону крэпасці, ён яе здабыў (1628). Аднак, Нантскага эдыкту ён не ламаў; наадварот, ён яшчэ бараніў рэлігійную вольнасьць протэстантаў. Зьлёзнаю сілаю сваё волі ён прымусіў слухацца і арыстократыю, якая дагэтуль паступала так, як быццам законы былі толькі для пасольства, а не для яе. Ён загадаваў бурыць умацаваныя замкі арыстократаў, якія ўпіраліся проці каралёўскае ўлады. Да намесьнікаў провінцый—арыстократаў, якія свае становішчы лічылі спадчыннымі і часта бунтаваліся, ён дадаў да помачы інтэндантаў з мяшчан; апошнія былі саўсім залэжныя ад караля. Усякае супраціўленьне бязлітасна каралася сьмэрцю: самым відным па свайму паходжаньню ці становішчу людзям сэклі галовы, а матка і брат караля за ўчасьце у змове былі прысуджаны на высылку з краю.

Адначасна з гэтым Рышэльё і ў іншых кірунках працаваў дзеля дабра гаспадарства не пакладаючы рук. Ён павялічыў флёт, падтрымліваў гандаль і колёніі. Ён жа залажыў Францускую Акадэмію, установу, якой галоўная мэта— апека над роднаю моваю і яе разьвіцьцём; ён урэшце выдаваў газэту, у якой і кардынал і кароль зьмяшчалі сваё разважаньні аб грамадзкіх справах.

У замэжнай палітыцы Рышэльё пайшоў па дарозе, якую паказаў Гэнрык IV; ягоныя паслы пры ўсіх эўропэйскіх дварах працавалі проці Габсбургаў. Канца трыццацілетняе вайны, у якой ён такую важную іграў ролю, Рышэльё не дачакаўся і памёр як-раз тады, калі перамога выразна перахілялася на ягоны бок.

Паміраючы, Рышэльё казаў, што ў яго ніколі ня было іншых ворагаў, апроча ворагаў дзяржавы.

3. Мазарыні (1642—1661). Спаўняючы апошнюю волю свайго вялікага міністра, Людвік XIII назначыў наступнікам яго кардыканала Мазарыні, Італьянца, які, як папэскі нунцій, прыехаў у Францыю і там знайшоў службу ў Рышэльё.

У хуткім часе кароль памёр (1643). Мазарыні супольна з каралёваю Ганнаю кіраваў гаспадарствам за пяцігадовага Людвіка XIV, сына Людвіка XIII, і з вялікага ўмеласьцяй ды цьвёрдасьцяй давёў да канца заграничныя пляны Рышэльё. Асабліва яму пашанцавала з Гішпаніяй. — У 1643 г. адважны кн. Кондэ пад Рокруа, ў Ардэнах, меў бліскучую перамогу над адборным гішпанскім войскам; ваенная слава апошняга з таго часу перайшла наагул на Французаў. Яшчэ некалькі гадоў ішла вайна з Гішпаніяй, аж пакуль яе аканчальна не перамог знамяніты ваявода Тюрэн. На моцы г. зв. „Пірэ-нэйскага міру“, зробленага ў 1654 г. на востраве пагранічнае ракі Бідасоа, Гішпанія аддала Францыі Русілён і Артуа разам з цэлым сыцягам паўднёва-бэльгійскіх крэпасцяў. У Нямеччыне становішча Францыі, адваёванае Рышэльё, асталася бяз зьмены.

У ўнутранай палітыцы Мазарыні перажываў нямала цяжкіх і няпрыёмных момэнтаў. У французскіх вяльможаў ён, як Італьянец, ня меў таё пашаны і послуху, як некалісь кардынал Рышэльё. Завісныя князі ды княгіні, парлямэнты*) і парыжскае пасольства зрабілі паўстаньне, якое цягнулася некалькі гадоў. Два разы Мазарыні мусяў, ратуючыся, уцякаць заграіцу; але, дзеля таго, што паўстанцы ня мелі ніякае вышэйшае ідэі, і кожны стараўся толькі аб сваё асабістыя справы, дык гэты рух няўдаўся, ня глэдзячы на тое, што кіраваў ім кн. Кондэ „Вялікі“. Мазарыні з трыумфам вярнуўся, а кн. Кондэ быў прымушаны шукаць сабе скоўкі ў Гішпаніі. Народ жартам назваў гэтае паўстаньне „Фрондаю“ (самастрэл) ад дзяціннае гульні. Сумны канец паўстаньня, безгалоўе і безпляновасьць гэтага выступленьня проці каралёўскага абсалютызму ў Францыі асабліва ціка-

*) Парлямэнтаў (гэтак называлі не закопадаўчы збор, але найвышэйшы суд) было ў апошнія часы 13 у розных месцах Францыі. Была старая традыцыя, што каралёўскія загады рабіліся правамочнымі толькі пасля таго, як яны запісаны ў пратакол парлямэнтаў. Апіраючыся на гэтым, парлямэнты, асабліва ж парыжскі, прысвоілі сабе права адмовы ўпісаньня непажаданых для іх загадаў, ці прынамся права рабіць увагі да гэтых загадаў (рэмонстрацыі). Дужыя ўладары, як Генрык IV, ці Рышэльё, ня вельмі звярчалі на гэта ўвагу і рабілі, як хацелі. Аднак, пры слабейшых валадарох парыжскі парлямэнт зрабіўся значнай палітычнай сілай — і гэта тым больш, што становішчы ў гэты парлямэнтах зрабіліся куплянымі і спадчыннымі, так што сёмі, якія мелі гэтыя становішчы, былі асобным відам шляхты, ад судзьдзёўскае торі называнае: „Noblesse de Robe“, каб адрозьніць яе ад „Noblesse d'Épée“, даўнейшага ваеннага стану.

вья, калі іх прыраўнаваць да барацьбы, якую ў той самы час вяла народная воля з дэспатызмам у суседняй Англіі, на той бок каналу.

А ўнутранае гаспадараньне Мазарыні было вельмі дрэннае; сам ён, ягоныя сваякі і ўлюбэнцы абкрадалі скарб гаспадарства, як толькі маглі. Вялікімі падаткамі ён даводзіў народ да роспачы, забіваў земляробства, гандаль і прамысловасьць; доўг гаспадарства пры ім узрос да вялізарных сумаў.

4. Расцьвёт магутнасьці Людвіка XIV (1661—1683).

Калі пасья сьмерці Мазарыні (1661) спыталіся маладога караля, да каго ў будучыне трэба зьвяртацца, як да першага міністра, той адказаў: „Да мяне“. Багата абдораны ад прыроды, поўны сілаў і ахвоты да працы, Людвік XIV не хацеў толькі называцца каралём, але хацеў быць ім запраўды, як яго вучылі Рышэльё і Мазарыні. — „Дзяржава і кароль — адно (L'Etat c'est moi); кароль пастаўлены Богам і толькі перад Ім адпавядае; падданыя павінны яго слухаць, ня пытаючыся чаму. Усё, што ёсьць у краі, налёжыць да яго, у тым ліку і маемасьць ягоных падданных; усім гэтым кароль можа распараджацца, як хоча“. Гэтак думаў і рабіў Людвік XIV.

Апошнія вольнасьці ў правінцыях былі скасаваны; ад гарадоў было адабрана права самаўрадаваньня, і кіраўніцтва ўсёнькім жыцьцём гаспадарства апынулася ў руках караля. Ня было навет і спробаў праціўленьня, аб якіх варта было б гаварыць; ды і нічога дзіўнага: народ ужо даўно адзвычайна ад волі, а шляхта была гэтак прыціснута, што ў большасьці лічыла за найвялікшую чэсьць спаўняць лякайскую службу пры двары караля.

Новая сыстэма спачатку выглядала даволі карыснаю для Краю. Людвік XIV, праняты вялікімі думкамі аб сваім прызначанні, акружыў сябе вельмі добрымі міністрамі. Кольбэр, сын рэймскага купца, першы мешчанін, які заняў гэткае высокае становішча, упарадкаваў саўсім разваленую грашовую гаспадарку Францыі; каб выдаткі адпавядалі даходам, ён на кожны год укладаў праэкт даходаў і выдаткаў, г. зв. бюджэт; гэты звычай і назой бюджэту перанялі пасья ўсё гаспадарствы. Сваю галоўную ўвагу Кольбэр зьвярнуў на разьвіцьцё прамысловасьці і гандлю. Не шкадаваў ён працы і коштаў, каб навучыць сваіх землякоў вырабляць аксаміт, прадметы збытку, люстры, як у Італіі, карункі і дываны, як у Фляндрый, сукно і палатно, як у Голянды, сталь і вырабы з бавоўны, як у Англіі. Накладаючы высокія мыты на загранічныя тавары, ён бараніў нараджаючыся краёвую прамысловасьць ад конкурэнцыі,

ды стараўся палéпшыць яé пры помачы прыкладовых школ, заахвочаванья і нагородаў, загадаў і забаронаў. Ён пабу-даваў першую штучную вадзяную дарогу, Лянгедоцкі канал, які, перасякаючы даліны і ўзгор'і, лучыць Гарону з Міжы-зёмным Морам. Сваімі стараннямі аб судаходстве, закла-даньнем штучных і направаю натуральных портаў, збудавань-нем магутнага ваённага флэту, здабыцьцём абшырных ва-ладаньяў у Індыі, Афрыцы і Амэрыцы Кольбэр заснаваў французскую марскую і колёніяльную сілу, якая нэйкі час ходалася за пяршыства з англійскаю ды голяндзкаю.

Тое, што зрабіў Кольбэр для дзяржаўнага скарбу, тое для аружнае сілы краю зрабілі вайсковы міністар Лювуа і інжэнэр Вобан разам з такімі выдатнымі ваяводамі, як Кондэ і Тюрэн. Лювуа павялічыў сталую армію на сотні тысяч людзёў, палéпшыў яé ўзгадаваньне заўсёднымі пра-вільнымі практыкаваньнямі, увёў спэцыяльную вайсковую вопратку (мундзір), пачаў шырэй ужываць усялякую стрэльбу, замяняючы піку—на штых, закладаў вайсковыя школы, ма-газыны, шпіталі для інвалідаў і г. д.—і гэтакім чынам стаўся тварцом новачаснага вайсковага дзэла. А Вобан, самы здольны інжэнэр свайго вэку, акружыў Францыю валам крэпасьцяў, якія тады лічыліся нездабытымі. Францыя ўсю-дых пачала славіцца, як гаспадарства найляпэй кіраванае і найляпэй бароненае ў-ва ўсэй Эўропе.

Яшчэ ў часы Рышэльэ пачаўся залаты пэрыод французскае літэратуры; пры Людвіку XIV ён ужо сьвяціў поўным блэскам. Дэкарт і Паскаль, адны з най-больш геніяльных мысьліцеляў і вучоных новых часоў, бі-скупы Босюэ і Фэнэлён, з якіх пэршы быў выдатным прапавэднікам і гісторыкам, а другі пэдагогам і бэлетрыстам, ня лічучы ўжо вялікага мноства іншых выдатных пісьмён-нікаў, зрабілі французскую мову дужа яснаю і прыгожаю, якою яна астаецца і да нашага часу. Тры знамянітыя дра-матычныя паэты: Ян Мольэр, Пётра Корнэль і Ян Расін, зрабілі французскі тэатр найслаўнэйшым у Эўропе, ці, ляпэй кажучы, стварылі тэатр у новачасным значэньні гэтага слова; два апошнія пісалі драмы, якія дасканальна выяўляюць характар французскага народу і сваё эпохі; Мольэр-жа пісаў камэдыі, якія маюць агульна-людзкае зна-чэньне і да сёньняшняга дня ня страцілі сваё вартасьці. Жыў тады вядомы аўтар баек Ля-Фонтэн, з якім ніхто ня мог зраўняцца ў пераробцы баек Эзопа. Вызначалася сваімі творамі і шмат іншых паэтаў. Людвік XIV гэтых пісьмён-нікаў зьбіраў да свайго двара і назначаў ім пэнсіі; дык-жа здавалася, быццам яны тварылі толькі дзеля яго.

Ня ў мэншай мэры Людвік XIV выкарыставаў і ма-стацтва для праслаўленьня сваё асобы і свайго панаванья.

Ня любіў ён бунтаўніцкага Парыжу і стварыў сабе новую рэзыдэнцыю ў вёсцы Вэрсаль; тамака ён збудаваў палац, над прыхарошаньнем якога працавалі найслаўнейшыя маляры, скульптары і садоўнікі. Вэрсаль з сваймі тэрасамі ды паркам, у якім поўна прыгожах фонтанаў, з сваймі прысадамі і мармуровымі статуямі стаўся прыкладам для каралёўскіх рэзыдэнцыяў у Эўропе. Аблічана, што Вэрсаль разам з іншымі раскошнымі будоўлямі караля каштаваў якіх 800—900 міліёнаў франкаў на цяперашнія грошы. Тамака, у Вэрсаль, акружаны роем вельможай і дастойнікаў, Людвік XIV утрымліваў двор, якому па блеску і пышнасьці, помпатычнаму цэрэмоніялу ды па інтэлігентнасьці і далікатнасьці сьвэцкіх звычайай ня было на сьвэце роўнага. З здзіўленьнем і захопленьнем углядалася Эўропа на Людвіка XIV; усё монархі пераймалі вэрсальскія звычаі; француская мова і пісьмэнства, францускія моды і звычаі панавалі ўсюды. Парыж і Вэрсаль зрабіліся сталіцамі сьвету.

5. Войны: бэльгійская (1667—1668); голяндзкая (1672—1678). Гэтая міравая слава не здавалівала Людвіка XIV; ён жадаў быць яшчэ заваявальнікам, да чаго, праўда, яго падахочавала аслабленьне сухазёмных дзяржаваў, асабліва Гішпаніі. Ужо ў часе першае вайны меўся ён, да нэчага прычапіўшыся, адабраць ад Гішпаніі Бэльгію, але саюз Голяндый, Англіі і Швэдзіі прымусіў яго ўстрымацца і здаволіцца толькі часткаю Фляндрый (Ліль). Аднак, пасля ўдалося Людвіку XIV разьбіць гэты саюз, перацягнуўшы на свой бок Швэдзію ды Англію, караля якое (Караля II) ён падкупіў. Тады, перайшоўшы праз валаданыні нямецкіх князёў, згоды якіх яму ўдалося дабіцца, ён напаў на Голяндцыю. Гэтая рэспубліка была саўсім безабароннаю: за час кіраванья Яна дэ Віта яна саўсім ня дбала аб сухазёмным войску, займаючыся выключна разьвіцьцём і ростам марскога дзела. Нічога ня даў рады і голяндзкі марскі гэрой дэ Руйтэр, які ўславіўся ўдачна змагаючыся проці францускага ды англійскага флёту. Ужо войска Людвіка XIV падыходзіла да Амстэрдаму, калі раптам у Газе узгарэлася паўстаньне. Разьіюшаны народ забіў Яна дэ Віта і ягонага брата Корнэля. На чале ўраду стануў малады Вільгэльм III Оранскі, які да таго часу быў саўсім адсутны ад урадаваньня.

Вільгэльм III Оранскі выратаваў край, раскапаўшы, па прыкладу свайго продка, грэблі і гэтакім спосабам зрабіўшы немагчымым далейшы паход ворага. Адначасна ўдалося яму зрабіць з курфюрстам Брандэнбургскім, імператарам, Гішпаніяй ды іншымі—аружны саюз проці Людвіка XIV. Полымя вайны абхапіла ўсю Эўропу. У канцы Людвік XIV згадзіўся

на мір у Німвэгене (1678), па якому за ўсё павінна была заплаціць Гішпанія, аддаючы Францыі частку Бэльгіі (Валянсьён і г. д.) і Франш-Контэ.

Ад гэтага часу пыха і самавольства французскага караля ня мелі граніцаў. Знайшоў ён спосаб захапляць чужыя зямлі мірным шляхам. Ён устанавіў адумысловыя суды: *Chambres de réuption* (суды для адбіраньня назад), заданьнем якіх было вышуківаць зямлі, што нэкалісь належаі да толькі што атрыманых ім правінцыяў; апіраючыся на пастановы гэтых судоў, ён адабраў у Нямэччыны і Гішпаніі шмат месцаў і вёсак, а між імі — гэткае важнае места, як Страсбург (1681). Ніхто гэтаму не працівіўся. Але і апроч таго Людвік XIV, дзякуючы прадажнасьці нэкалькіх князёў Імпэрыі, гаспадарыў у значнай частцы Нямэччыны, быццам у сваім уласным краі. Таксама і ў Італіі пачуваў ён сябе гаспадаром і панам. Дрэнна даводзілася тэй італьянскай дзяржаве, якая адважалася не паслухаць ягоных загадаў. На Гэную, прыкладам, загадаў ён кінуць каля 14 тысяч бомбаў быццам за нейкую абразу; навет з папай ён абходзіўся, як з сваім васалем. Недалёка ўжо было да дыктатуры Людвіка XIV над Эўропаю.

б. Скасаваньне Нантскага эдыкту. (1685). Кольбэр, які ўпэрад палягчыў быў падаткі народу, ды паказаў яму дарогі да ўзбагачаньня, каб здабыць грошы на войны Людвіка XIV, быў прымушаны ізноў давесці народ да галіты і памёр глыбока парушаны гэтым (1683). У Кольбэры Францыя страціла быццам свайго апякуна; кароль пад старасьць трапіў пад уплывы грубога Лювуа, езуіта Ля Шэз і біготкі, пані дэ-Мэнтэнон, з якою пазнаёміўся, як з вучыцелькаю дзяцей аднае з сваіх каханак, ды з якою пасья ажаніўся. Гэтую зьмэну найцяжэй адчулі гугеноты. Ужо даўно каталіцкае духавэнства імкнулася да зьніштажэньня французскіх протэстантаў, а кароль прыхільна слухаў іхных намоваў.

З сьмёрцю Кольбэра, які шанаваў гугенотаў, як працавітых і стараных падданных, ды дзеля таго як мага іх бараніў, яны страцілі апошняга свайго абаронцу, і Людвік XIV распачаў поўнае зьніштажэньне таго, што зрабіў ягоны дзэд. Ад бацькоў адбіралі дзяцей, каб гадаваць іх пакаталіцку, не дапускалі гугенотаў да ніякіх урадаў і навет да рамёслаў, руйнавалі протэстанцкія зборы. Каб пераварачаць на каталіцтва, ня брыдзіліся ніякімі спосабамі. А найспрытнёй карыстаўся гэтымі спосабамі Лювуа; у протэстанцкіх дамох стаўляў ён на пастой драгунаў, дазваляючы ім чыніць усялякія гвалты,

У канцы Людвік XIV саўсім скасаваў Нантскі эдыкт (1685) і забараніў пад пагрозаю самых суровых караў адпраўляць хоць-якія протэстанцкія набажэнствы. Таксама і за эміграцыю пагражалі сьмерцю або галэрамі. Ня глэдзячы на гэта, сотням тысяч гугенотаў удалося паўцякаць ад нялюдзкіх прасьледаваньняў і свацаца на чужыне; сваёй заможнасьцяй і ведаю яны памагалі ўзбагачаваньню чужых краёў, а Францыя ўсё гэта страціла.

7. Райна ў Палятынаце *) (1688—1697) і гішпанская вайна за спадчыну (1701—1714). У тым часе, калі край стаяў ужо перад поўным эканамічным заняпадам, Людвік XIV гарачэй, чым калі, жадаў заваяваньняў. Ад імённа сваё братавае, княжны палятынацкае, ён дамагаўся Палятынату, дзе памёр бязьдэтны курфюрст, і заняў гэты край. На гэты раз усё нямецкія князі згодна злучыліся каля імператара дзеля абароны Нямеччыны ад рабунку. Перад усім Людвіку XIV папсаваў яго пляны Вільгельм Оранскі, які, дзякуючы рэволюцыі ў Англіі, заняў англійскі пасад. Праз Вільгельма III Англія, Голяндцыя, Гішпанія і Савойя ўвайшлі ў саюз з Нёмцамі. Лювуа, ня бачучы магчымасьці ўтрымацца ў Палятынаце, зьніштожыў засэвы і спаліў мэсты — Шпээр, Вормс, Мангым і Гэйдэльбэрг, а таксама шмат вёсак, каб ворагі знайшлі адны толькі руіны. Гэты барбарскі ўчынак даў пачатак тэй нэнавісьці, якая пасля дзэліла два сусэдня народы: Французаў і Нёмцаў.

Выступаючы адначасна ў Нідэрляндах, над Рэйнам, у Італіі і ў Пірэнеях проці злучаных дзяржаваў Эўропы, Францыя яшчэ раз вельмі яскрава выказала сваю мілітарную сілу. Але французскія перамогі на сухазэмлі зраўнаважыла няўдача на моры, якую пацярпеў французскі флёт ад злучанага англійскага і голяндзкага флёту каля мысу Ля Гог, у Нормандыі. У канцы, дзеля агульнага аслабленьня і зруйнаваньня, ваяваўшыя дзяржавы падпісалі мір у Рысьвіку (вёска каля Гагі), па якому Людвік XIV вярнуў назад усё свае заваяваньні, якія зрабіў пасля Нёмвагенскага міру, апрача толькі рэюньёнаў у Альзасе (Страсбург).

Людвік XIV згодзіўся на такія варункі міру толькі з тым, што спадзяваўся за некалькі страчаных мэстаў нагарадзіць сябе здабыццём цэлае дзяржавы. З Каралём II канчаўся род гішпанскіх Габсбургаў. Бурбоны і нямецкія Габсбургі былі ў роўнай мэры блізкія гішпанскаму двару, ды мелі збольшага роўня правы на гішпанскі пасад. Дзякуючы Вільгельму III, які дзеля „эўрапейскае раўнавагі“ стараўся перашкодзіць таму, каб гішпанская монархія ў цэ-

*) Так называлася герцагства Пфальц.

ласьці дасталася аднаму дому, Людвік XIV адразу заявіў, што ён гатоў падзяліцца спадчынаю з Габсбургамі. Але, калі Кароль II, незадаволены гэтым плянам падзелу ягонае монархіі, у сваім тэстамэнце назначыў сваім наступнікам Піліпа Анжу, ўнука Людвіка XIV, і яму ўсё адпісаў, Людвік XIV ужо не зьвяртаў увагі на сваё папярэдняе заявы і з трыумфам казаў: „Няма ўжо Пірэнэяў!“

Вільгэльм III падняў кінутую яму рукавіцу. Ён гэтак пакіраваў справу, што йзноў стварылася вялікая коаліцыя, у якую ўвайшлі Англія, Голяндыя, імператар Леопольд I, Прусія, Савойя і Португалія; мэтаю гэнае коаліцыі было перашкодзіць сусьветнаму панаванню Бурбонаў. І йзноў закіпела вайна—адначасна ў Нідэрляндах, Нямэччыне, Італіі і Гішпаніі (1701—1714). Калі Вільгэльм III ў хуткім часе пасяля таго памёр (1702), яго наступнік у Голяндыі, Гэйнкзіус, і галоўны правадыр англійскіх войскаў, князь Марльбору, вялі справу далей у тым самым кірунку. Шмат ім памагаў імператарскі ваявода, князь Аўгён Савойскі, слаўны сваёю перамогаю над Туркамі. З таё прычыны, што баварскі курфюрст зрабіў хаўрус з Французамі, апошнім удалося ўварвацца ў глыбіню Нямэччыны. Тады Марльбору пасьпяшыў з Нідэрляндаў на помач да кн. Аўгёна, і яны разам крэпка разьбілі злучаныя баварскія і французскія войскі пад Гэхштэдам, над Дунаем; Французы былі прымушаны ўступіць.

Цяпер на Людвіка XIV пачалі сыпацца ўдар па ўдары. У самым краю, з прычыны голаду і рэлігійных прасьледаваньняў, узьнімаліся паўстаньні; з другога боку, ня было ўжо даўнейшых слаўных ваяводаў—ані Тюрэна, ані Кондэ, якія-б змагаліся з нэпрыяцелямі, а вэрсальская атмасфэра не магла ўзгадаваць гэтым ваяводам годных наступнікаў. Пасьля новае перамогі Марльбору пад Рамілье (1706) Людвік XIV страціў Бэльгію, а пасяля перамогі Аўгёна Савойскага пад Турынам, у тым самым годзе, ён страціў Італію. А калі гэтыя ваяводы, злучыўшыся разам, блізка саўсім зьнішчылі французскае войска пад Удэнар, над Скальдаю, дык здавалася, што для Францыі надыйшла апошняя гадзіна. Людвік XIV, коручыся сваёй долі, хацёў ужо толькі аднаго: міру—за ўсякую цану. Аднак, калі пераможцы зажадалі ад яго, каб ён збройна выступіў проці свайго ўласнага ўнука, які знайшоў сабе прыхільнікаў сярод Гішпанцаў і трымаўся ў Гішпаніі,—Людвік XIV зрабіў апошняе напружаньне, сабраў войска, і на гэты раз яму пашанцавала. Да таго-ж здарыліся і пэўныя палітычныя зьмены.

Калі памёр імператар Язэп I (1711), які гаспадароваў пасяля свайго бацькі Леопольда I, а брат Леопольда, архі-князь Кароль, якога правы на Гішпанію бараніла коаліцыя,

стаўся насьледнікам габсбургскіх краёў і імператарам Каралём VI,—коаліцыя развалілася. Князь Марльбору з прычыны прыдворнае інтрыгі страціў уплывы, і ў Англіі перамагла партыя, што хацэла міру. У меьсьце Утрэхце (ў 1713 г.) ўсе падпісалі мір, апрача аднаго толькі Караля VI, але й той пасья некалькіх ваенных няўдачаў на другі год таксама падпісаў мір у Раштаце для Аўстрыі і ў Бадэне для Імпэрыі (1715).

Рэзультатам усяе вайны быў падзел Гішпаніі, прычым найбольшая здабыча дасталася Бурбонам, ня гледзячы на ўсе іхнія няўдачы. Унук Людвіка XIV дастаў, як Піліп V, самую Гішпанію разам з колёніямі; імператар Кароль VI дастаў Бэльгію, Сардынію, Нэаполь і Лёмбардыю, а князь Савойскі, які ахвотна ўваходзіў у саюзы і заўсёды на гэтым меў нейкую карысьць, дастаў Сыцылію і тытул караля, ды адгэтуль Савойскі дом стаў сьпірацца з Габсбургамі за перавагу ў Італіі. Англія затрымала занятую ў часе вайны крэпасць Гібральтар, дый атрымала ад Францыі краі ў Амэрыцы над Гудзонскаю затокаю: Ньюфаўнленд і Новую Шкотляндую, а апроч таго дастала шмат гандлёвых прывілеяў. Брандэнбург разам з Усходняй Прусіяй быў прызнаны за Прускае Каралёўства. Голяндцы атрымала гэтак пажаданы бар'ёр ад Францыі ў відзе бэльгійскіх прыгранічных крэпасцяў, дый мэла тую карысьць, што Бэльгія была сьціснута з боку гандлёвага; аднак, ад гэных войнаў Голяндцы гэтак аслабэла, што пастанавіла болей ніколі не мяшацца ў вялікую эўрапейскую палітычную барацьбу.

8. Канец Людвіка XIV (1715). Незадоўга пасья таго памёр Людвік XIV на 72-м годзе свайго панаваньня. Здабыў ён для свайго роду новую дзяржаву (Гішпанію), дый Францыю павялічыў на некалькі значных провінцыяў, але за тое пакінуў яе ў бязвыхадным палажэньні. Дзяржаўныя даўгі дайшлі да вялізарных разьмэраў; марское дзэла, гандаль, прымысловасць, адным словам усё блізка, што стварыў Кольбэр,—развалілася; край быў спустошаны, а народ страшэнна згалёў.

Шмат хто перасьцерагаў Людвіка XIV. Адважны біскуп Фэнэлэн яшчэ перад вайною аб гішпанскую спадчыну ў самых гострых словах прарочыў рэзультаты гэтых войнаў і заваяваньняў. Навет мёнш адважны Расін падаў каралю мэморыял аб агульнай галіцэ і аб спосабах яе зьніштажэньня, а стары Вобан, апрача сваё вайсковае дзейнасьці, напісаў дзволі вялікую кнігу аб цяжкім палажэньні народу. Аднак, дрэнна даводзілася таму, хто адважаўся гаварыць праўду сапсаванаму лёсткамі каралю. Фэнэлэн і Расін былі

выдалены з двара, кнігу Вобана спалілі. Духоўнае разьвіцьцё у Францыі ў часы Людвіка XIV наагул замёрла. Свабода—гэта галоўны варунак разьвіцьця літаратуры, навукі, мастацтва, і ніякая апека, ніякія пэнсіі для пісьмёньнікаў, вучоных і артыстаў яё не замяняць.

Так сама, як вялікія ваяводы і міністры, паўміралі і вялікія песьняры, вучоныя і артысты, не пакідаючы пасья сябэ наступнікаў. Людвік XIV памёр апошнім спаміж людзэй сваё эпохі, будучы адзінокім, засмучоным, чуючы праклёны сабе ад свайго народу.

§ II. Узмацненьне Аўстрыі і Прусіі. Швэдзія і Расея.

1. Аўстрыя ад аблогі Вены да Белградзкага міру (1683—1739). Ня гледзячы на ўсё здзічэньне, спрычыненнае трыццацілетняю вайной, сіла нямецкага духоўнага жыцьця ня была зламана; гэта відаць ужо з таго, што ў канцы XVII і на пачатку XVIII веку зьявілася ў Нямеччыне некалькі слаўных людзэй, як геніяльны філэзоф Лейбніц, што сваім розумам абыймаў усё навукі, як вялікія музыкі Бах, Гэндэль і інш.

Пры агульнай безнадзейнай хвараблівасьці імперыі, у паасобных краях яе разьвівалася здаровае жыцьцё. Гэтак, Аўстрыя ў часы Леопольда I (1657—1705) прыдбала сабэ вялікае значэньне, адпіраючы Туркаў у многіх слаўных бітвах. Расьпэшчаныя, кволяны наступнікі Магомэта і Солімана ўсё гаспадараньне здавалі сваім вялікім взырам. Аднак, турэцкі паша рэзыдаваў яшчэ ў Будзе, і ў 1683 г. Османі ізноў нарабілі перапалоху ў Эўропе. Іх заклікалі Вэнгры, якіх прыцискаў Леопольд I, і Туркі зьявіліся пад Вэнаю з вялікім взырам Кара Мустафа на чале. Мэста было ўжо блізкае да ўпадку, ня гледзячы на адважную абарону ад 200-тысячнае турэцкае арміі. Але на помач мэсту надыйшоў польскі кароль Ян III Собэскі і адагнаў Туркаў.

Далей імператарскі ваявода, кн. Кароль Лётарынскі, які быў выгнаны з свайго княжства Людвікам XIV і пайшоў на аўстрыяцкую службу, узяў штурмам Буду і яшчэ раз пабіў Туркаў пад Магачом. Другі імператарскі ваявода, кн. Аўгён Савойскі, з бакавое лініі Савойскага дому (радзіўся ён у Францыі, але з прычыны свайго непазорнага выгляду ня быў прыняты на вайсковую службу Людвікам XIV), аканчальна перамог Туркаў; у 1697 г. разьбіў ён іх пад Зэнтаю, над р. Цісаю. Па Карловіцкаму міру (1699) Аўстрыя атрымала блізка ўсю Вэнгрыю (Угоршчыну), Сла-

вонію і Трансильванію (Сямігародзьдзе). Яшчэ больш славы прынёс кн. Аўгэн, як адважны ваявода і дзяржаўны дзеяч, панаванню імператараў Язэпа I (1705—17011) і Караля VI (1711—1740) сваімі перамогамі ў вайне за гішпанскую спадчыну ды здабыццём для Габсбургаў Бэльгіі, Лёмбарды, Нэапалю і Сыцыліі. Пасьля гэтага ён ізноў пайшоў вайною проці Туркаў, разьбіў іх у 1716 г. пад Пэтраварадынам, здабыў моцную крэпасць Белград і далучыў да Аўстрыі Банат (рэшту Вэнгры, паміж Марошам і Цісаю), паўночную Сэрбію і Валошчыну да Алюты (1718).

Хутка, аднак, Аўстрыя страціла частку гэтых здабыткаў. Кароль VI ўмяшаўся ў змаганьне за польскі пасады пасьля сьмерці Аўгуста II (1733) і з гэтае прычыны павадзіўся з Францыяй. Распачалася вайна за польскую спадчыну, у якой ужо старому князю Аўгэну не шанцавала, і імператар быў прымушаны ў 1735 г. адступіць Нэапаль і Сыцылію бакавой лініі Бурбонаў. Калі Кароль VI, ужо пасьля сьмерці свайго вялікага ваяводы (1736), захацеў у вайне з Туркамі нагарадзіць сябе за страты, дык і тут меў гэтулькі няўдачаў, што быў прымушаны па Белградзкаму міру (1739) вярнуць Турцыі Сэрбію і Валошчыну, дый самую крэпасць Белград. Нягледзячы на гэтыя няўдачы, Аўстрыя ўсё-ж астала першараднаю дзяржаваю, і, хаця сам імператар ня меў ніякага значэньня, але, як валадар сваіх спадчынных зямель, быў адным з наймагутнейшых монархаў у Эўропе.

2. Курфюрст Фрыдрык Вільгэльм (1640—1688). Як некалісь Аўстрыя, дзякуючы Габсбургам, вырасла з невялікае правінцыі (мархіі) на першарадную дзяржаву, гэтак і Брандэнбург з мархіі пад уладаю Гогэнцолернаў вырас і зрабіўся магутнай Прусіяй. Гогэнцолерны, графскі род з Швабіі, атрымалі Брандэнбург у лённае ўладаньне ад імператара Жыгімонта на Констанцкім Саборы (1415). У пачатку XVII веку атрымалі яны ў спадчыну княжства Клёвэ разам з некаторымі правінцыямі, а ў 1618 годзе — Усходнюю Прусію; такім спосабам іхня валаданьні павялічыліся ўдва. Вэстфальскі мір (1648) ізноў даў ім значны прыбытак. Тагачасны курфюрст брандэнбургскі, Фрыдрык Вільгэльм, называны „Вялікім курфюрстам“, пачуваў сябе ўжо гэтакім дужым, што ня раз мяшаўся ў агульна-эўрапейскія справы. Стварыў ён добра вымуштраванае войска, падтрымліваў ім Швэдаў у іхняй вайне з Польшчаю і вызваліў гэтакім спосабам Усходнюю Прусію ад нявыгоднае лённае залэжнасьці ад Польшчы (1657). У часе вайны, якую распачаў Людвік XIV з Голяндыйяй, даўнейшыя саюзьнікі разыйшліся. Курфюрст пайшоў з Голяндыйяй, а Швэды памагалі Францыі і ўварваліся ў Брандэнбург у той час, як Фрыдрык-Вільгэльм

знаходзіўся над Рэйнам. Але курфюрсту ўдалося ў бітве пад Фэрбэлінам (1675) саўсім разьбіць Швэдаў і адабраць ад іх Памор'е. Пакінуты сваімі хаўруснікамі пры падпісаньні Німвэгенскага міру, ён быў прымушаны аддаць назад сваё здабыткі, але і яму і Брандэнбургу асталася ваенная слава.

Свае зэмлі, раскіданыя па ўсёй паўночнай Нямэччыне, курфюрст злучыў у суцэльную дзяржаву; гаспадарыў ён абсалютна, скасаваўшы прадстаўніцтва станаў, і гэта было прыкладам для ягоных наступнікаў. Усьлед за Кольбэрам, клапаціўся ён аб эканамічным палажэньні насялёньня; пры гэтым яму вельмі прыдаліся тыя 20 тысяч гугенотаў, што, ўцёкшы з Францыі, знайшлі сабэ ў яго бясьпэчны прытулак.

3. Прускае Каралеўства (1701). Дабрадушны, але лёгкадумны і раскідлівы наступнік Вялікага курфюрста, Фрыдрык I, забаўляўся перайманьнем Вэрсальскіх звычаяў на сваім двары; дзеля гэтага яму быў патрэбны каралеўскі тытул, які ён і атрымаў ад імператара Леопольда I ў аддзяку за помач у вайне аб гішпанскую спадчыну. Па прыкладу Людвіка XIV, ён апекаваўся навукаю і мастацтвам. Яго сын, Фрыдрык Вільгэльм I (1713—1740), быў поўнай процілежнасьцяй свайго бацькі, пагарджаў навукай, мастацтвам і ўсякім комфортам, быў грубы і надзвычайна скупы. На адно толькі ён не шкадаваў грошай і досіць вялікіх: гэта на сталую вялікую армію. Як на тыя часы і прускія адносіны, гэта і запраўды была вялікая армія, бо ў ёй лічылася 80 тысяч людзей. Пры сваім двары меў ён гвардыю з жаўнёраў вялізнага росту, якіх ён зьбіраў з усіх старонак сьвету, плацячы вялікія грошы; гэтая армія сталася зародкам будучае магутнасьці Прусаў.

4. Швэдзія ў XVII веку. Густаў I Ваза, закладчык дынастыі, дабіўся спадчыннасьці кароны ў сваім родзе. Пасьля яго былі каралямі два ягоныя сыны (Эрык XIV і Ян III). Другі з іх, Ян III, выяўляў сымпатыю да каталіцтва, а ягоны сын, Жыгімонт, быў адкрытым каталіком і ў 1587 годзе быў выбраны за караля Польшчы. З прычынаў рэлігійных яго зьненавідзелі ў Швэдзіі, дык, калі пасьля бацькавае сьмерці ён пачаў гаспадаравачь у бацькаўшчыне, давялося яму спаткаць шмат труднасьцяў. Яго дзядзька, Кароль, наймалодшы сын Густава Вазы, стануў на чале нездаволеных і пасьля даўгое вайны быў абвешчаны каралём, як Кароль IX. Пасьля яго гаспадаравачь (ад 1611 г.) яго слаўны сын Густаў II Адольф, закладчык швэдзкае магутнасьці ў XVII і XVIII вякох. Ідучы на трыццацілетнюю вайну, ён абязаў дзяржаўныя станы прызнаць яго наступніцай пад той час чатырохгадовую дачку яго, Крыстыну;

у 1644 годзе яна самастойка пачала гаспадаравачь. Была яна сільнаю і разумнаю каралёваю, але ў 1654 годзе зраклася пасаду і выехала заганіцу, дзе прыняла каталіцтва. Каралёва Крыстына была незаможная, і па яе жаданню карона перайшла да яе найбліжэйшага сваяка, Караля Густава, князя Цвайбрюкен. Ад часу перамогаў Густава Адольфа Швэды ўвайшлі ў смак ваяваць; пэўне-ж, для іх, як для народу бédнага, вайна была рамяслом прыбыткавым. Згодна з настроем свайго народу, Кароль X праз увесь час свайго гаспадараванья (1654—1660) вёў войны. Быў ён ваяводаю добрым, але вельмі грубым. З таё прычыны, што польскі кароль, Ян Казімір, як патомак дому Вазаў, меў пратэнсіі на швэдзкі пасад, Кароль X напаў на апошняга ў яго ўласным краю і гэтак распачаў вайну за швэдзкую спадчыну (1655—1660). У саюзе з курфюрстам Фрыдрыкам Вільгэльмам, Кароль X перамог Палякоў. У данскага караля, які памагаў Польшчы, ён адабраў паўднёвы бэраг Швэдзіі, якім да таго часу валадалі данскія каралі. Аднак, у канцы вайна прыняла для яго непажаданы ход, бо, апрача Даніі, Польшчу падтрымалі курфюрст Фрыдрых Вільгэльм, удзячны за звальнёньне яго ад лённае залёжнасьці, Масква, Голяндья і імператар, якім трэба было неяк стрымаць рост Швэдзіі.

Кароль X памёр неспадзявана. Апякуны ягонага бязлётнага сына, Караля XI, пасьпяшыліся падпісаць мір з чысьленымі ворагамі Швэдзіі. У часе гаспадараванья Караля XI імператар і брандэнбургскі курфюрст з усіх сіл стараліся скінуць Швэдзію з становішча першараднае дзяржавы. Аднак, на глédзячы на няўдачу пад Фэрбэлінам і часовую страту Памор'я, Кароль XI трымаўся моцна. У сваім краі Кароль XI, як вельмі добры адміністратар, значна ўзмацаваў каралёўскую ўладу, якая дагэтуль была забаўкаю ў руках самавольнае шляхты:

5. Пачаткі навачаснае Расеі. У пачатку XVII вэку высунулася на палітычную арэну, як трэцяя ўсходняя дзяржава, Расея. У XIII вэку ўкраінскія і вялікарускія княжствы, што былі на ўсход ад Дняпра, папалі ў татарскую няволю. Толькі ў XV вэку Іван III, злучыўшы ўдзельныя вялікарускія княжствы ў адну суцэльнасьць, залажыў Вялікае Княжства Маскоўскае і скінуў татарскае ярмо (1480). Іван IV Грозны, сучасьнік Піліпа II гішпанскага, каранаваўся ў 1574 годзе на цара маскоўскага. Сваю дзяржаву ён павялічыў заваяваньнем татарскіх дзяржаваў над Волгаю, Казані ды Астрахані, а пасья таго, як казакі на чалé з Ермаком занялі Сыбір, ён пашырыў сваё панаваньне і за Уралам (1580). Пасья сьмёрці сына ягонага, цара Хвэдара, пачаўся пэрыод бязладзьдзя, які скончыўся запанаваньнем

новае дынастыі ў асобе Міхала Раманава. Ёсё прадстаўнікі гэтае дынастыі імкнуліся да цясьнейшае сувязі з Заходняю Эўропаю. Але толькі чацьвёрты цар з гэтага роду, Пётра I (1683—1725), паставіў Маскву ў рад эўрапейскіх дзяржаваў.

Ад маладых гадоў Пётра I выяўляў надзвычайныя здольнасьці, вялікую борздасьць розуму, надзвычайную цікавасьць і нахіл да чужазэмных парадкаў. У Маскве ўжо малады цар пазнаёміўся з многімі чужазэмцамі, якіх туды закінула доля, рамесьнікамі, купцамі, мараходамі, тэхнікамі, прамыслоўцамі. З вялікай цікавасьцяй слухаў ён іхніх апавяданьняў аб эўрапейскіх парадках; асабліва-ж яго цікавілі ваенныя і марскія справы. Дагэтуль маскоўскае войска складалася толькі з стральцоў, якія стварыліся з прыдворнае варты цара Івана Грознага і з эўрапейскаю вайсковаю арганізацыяй ня мелі нічога супольнага. З мораў-жа Маскоўшчына валадала толькі Бэлым Морам, якое бывае вольнае ад лёду толькі два месяцы ў год, з портам Архангельскам. Пётра I паставіў сабе мэтай зрэформаваць свой народ на эўрапейскі лад, стварыць войска па заходняму прыкладу і пашырыць мэжы сваё дзяржавы на поўначы — да Балтыцкага Мора, занятага тады Швэдамі, а на паўдні — да Чорнага Мора, занятага Туркамі. З гэтаю мэтаю выпісаваў ён эўрапейскіх вайсковых, мараходаў, тэхнікаў і прамыслоўцаў, высылаў моладзь дзеля эдукацыі заганіцу, ды навет сам incognito выбраўся на Захад, каб пазнаць яго жыцьцё і парадкі. Найдаўжэй быў ён у Голяндыі, дзе ў Саардаме і Амстэрдаме працаваў, як просты карабельны цэсьля. У Англіі, у Портсмуце, пышны ваенны флёт давеў яго да неапісанага захопленьня. Хацёў ён яшчэ з Вэны паехаць у Італію, але стральцоўскае паўстаньне ў Маскве, скіраванае проці ўсякіх рэформаў, прымусіла яго сьпэшна вярнуцца дамоў. Паўстаньне ён хутка сьціхамірыў, не шкадуючы біча, шыбеніцы і колу; стральцоўскую гвардыю скасаваў, а замест яе зарганізаваў войска на эўрапейскі лад.

Каб добра вымуштраваць армію, ён выпісаў англійскіх інструктароў. Побач з гэтым, бязупынна будаваліся ваенныя і гандлёвыя караблі, закладаліся фабрыкі, адкрываліся капальні, праводзіліся каналы, а на завяршэньне рэформаў было загадана насялэньню пад пагрозаю суровае кары — галіць бароды і апранацца на нямецкі лад. Усякае супраціўленьне гэтай навіне ламалася рэкамі крыві. У канцы Пётра I зьнішчожыў і апошнія перашкоды свайму самаўладзтву, касуючы патрыярхат і абвясчаючы сябе галавою праваслаўнае Царквы, а таксама адбіраючы даўнейшыя прывілеі ў старой радавітай шляхты і творачы, паводле рады Лейбніца, новую „шляхту заслугаў“, або, проста кажучы, армію дзяржаўных

урадоўцаў, падзеленых на рангі. Дый і сабэ заместа старога царскага тытулу даў новы, абвяшчаючы сябэ імператарам Усяе Расеі, пакідаючы толькі, як дадатковы назоў, „самаўладца“ (1721).

Яшчэ ў пачатку свайго гаспадараваньня Пётра I, вядучы вайну з Турэччынай, здабыў мэста Азоў, а значыць— доступ да Чорнага Мора. Цяпер яго цікавіла найбольш Балтыцкае мора, і як раз хутка здарылася магчымасьць зьдзейсьніць яго пляны.

6. Паўночная вайна (1700—1721). Пасьля сьмерці Караля XI (1697) карона перайшла да яго 15-цілётнага сына, Караля XII. Сусэдзі зараз-жа пастанавілі, карыстаючыся моладасьцяй і непрактычнасьцяй новага караля, сапхнуць Швэдзію з яе першараднага становішча. З гэтай мэтай у 1699 г. Фрыдрык IV, кароль данскі, які меў спрэчку з Гольштэйн-Готорпам, ды Аўгуст II, саксонскі курфюрст і адначасна польскі кароль, якому хацэлася здабыць Інфлянты, ці, ляпэй кажучы, утрымаць саксонскае войска ў Польшчы супроць ваеннае небясьпэкі, зрабілі з царом Пётрай I саюз проці Швэдзіі. З гэтага і пачалася вялікая паўночная вайна.

Хутка выявілася, што задача хаўрусьнікаў не такая лёгкая, як здавалася, бо Кароль XII паказаў сябэ годным наступнікам папярэдніх ваяўнічых швэдзкіх каралёў. Вайна пачалася ў 1700 г. напасьцяй Фрыдрыка IV на зэмлі князя Гольштынскага і заняцьцем Інфлянтаў саксонскімі вайскамі. Але швэдзкі кароль неўспадзеўкі хутка зьявіўся ў Ээлянды і прымусіў данскага караля яшчэ ў 1700 г. падпісаць Травэндальскі мір, паводле якога той павінен быў выйсьці з Гольштынні і адрачыся ад сваіх хаўрусьнікаў. Таксама хутка зьвярнуўся ён проці Пётры I, які з значна вялікішымі сіламі аблягаў м. Нарву, над Фінскай Затокай. Кароль XII страшэнна разьбіў яго, але замест таго, каб выкарыстаць сваю перамогу і прымусіць цара падпісаць мір, ён адразу-ж вырушыў проці Аўгуста II і гэтым даў Пётру I час сабрацца з сіламі.

Вельмі хутка даў ён сабе рады з саксонскім войскам Аўгуста II; як пераможца, увайшоў у Варшаву і Кракаў і прымусіў у 1704 г. польскую шляхту скінуць з пасаду саксонскага курфюрста і выбраць на яго месца за караля пазнанскага ваяводу Станіслава Лешчынскага. У 1706 годзе Кароль XII заняў і Саксонію, ды прымусіў Аўгуста II згадзіцца на мір у Альтранштадзе. На моцы гэнага міру саксонскі курфюрст зрокся польскага пасаду і саюзу з Расеяй, ды апроч таго абязаўся прахарчаваць швэдзкую армію праз зіму.

А Пётра I тым часам вельмі старанна выкарыстаў памылку Караля XII. Ня гледзячы на няўдачу пад Нарваю, заняў Пётра I Інгрыю, Эстонію і Лівонію з яўнай мэтай заваладаць гэтымі краямі назаўсёды, бо на балотах Інгры пабудаваў новую сталіцу Пецярбург (1703), ды залажыў і ўмацаваў шмат портаў. З Польшчы выгнаў ён караля Станіслава Лешчынскага і запатрабаваў ад сойма новых выбараў.

Толькі ў восені 1707 г. Кароль XII павярнуў на ўсход—проці Пётры I. Аднак, замест таго, каб перад усім адбіць адабраныя Пётрам I надбалтыцкія краі, або пайсьці проста на Маскву, ён паслухаўся казацкага гэтмана, Мазэпу, які пры помачы Швэдаў маніўся вызваліць Украіну ад расейскага панавання, ды пайшоў уперад на Украіну, каб адтуль ужо крануцца на Маскву. Але Мазэпе не ўдалося пацягнуць за сабою казакоў; апроч таго, Кароль XII пачаў аблогу Палтавы, добра ўмацаванае расейцамі крэпасьці. Калі на падмогу Пётры I падыйшло значна большае войска, Кароль XII, які ў часе аблогі быў ранены і ня мог вёсці галоўнае каманды, загадаў атакаваць надыйшоўшыя расейскія войскі; аднак, ня гледзячы на адвагу сваіх швэдзкіх вэтэранаў, тут ён меў поўную няўдачу. Дарога ў Бацькаўшчыну была адрэзана, і мусіў ён з нязначнаю дружынаю ўцякаць за Дняпро і Ніжні Буг на нейтральную турэцкую тэрыторыю. Чатыры гады аставаўся Кароль XII ў Бэндэрах (турэцкая крэпасць у Бэсаравіі) і ўвесь час намаўляў Туркаў на вайну з Расеяю; гэта яму ўрэшце і ўдалося. Калі Пётра I падыйшоў сам з сваім войскам, Туркі яго акружылі над Ніжнім Прутом, і яму пагражаў поўны разгром. Аднак, з гэтае сеткі яму ўдалося вылезьці, падкупіўшы турэцкага взыра; Пётра атрымаў навет даволі выгодны для яго мір: яму дазволілі без перашкод адступіць, ды толькі павінен быў вярнуць Турцыі Азоў.

Кароль XII, даведаўшыся аб пагражаючых яму падзеях у Швэдзіі, пакінуў Бэндэры (1714) і ксінна прыехаў ў Штральзунд. Зараз-жа хацёў ён заваяваць Норвэгію, але пагіб пры аблозе крэпасьці Фрэдэрыксгаль (1718).

Пасьля Караля XII каралёўскі пасад заняла яго маладзёйшая сястра, Ульрыка Элеонора, жонка князя Гэсэн-Касэльскага; яна згадзілася на абмежаваньне каралёўскае ўлады на карысьць Дзяржаўнае Рады, якую апанавала шляхта. У 1719—1721 гадох быў зроблены аканчальны мір. Паўночная вайна скончылася ўпадкам магутнасьці швэдзкае монархіі і падзёлам яе валаданняў. Усьці Эльбы і Вэзэра (Брэмэн і Вэрдэн) дасталіся Гановэру; Прусія атрымала ўсё Памор'е з Штэтынам і усьцем Одэра, а Швэдзіі астаўся толькі Штральзунд і востраў Ругія. Расеі дасталіся

Лівонія, Эстонія, Інгрыя і Карэлія. Такім чынам Швэдзія страціла сваё пануючае палажэньне ў Паўночнай Эўропе на карысьць Расіі.

§ 12. Эўрапейскае грамадзянства ў XVII і XVIII вякох.

1. Абсалютызм. На працягу XVII вэку монархам блізка ўсюдых удалося зьнішчыць апошнія запыры, што яшчэ абмэжавалі іхнюю ўладу. Часамі можна было гэта лічыць навет наступам, бо монархічнае гаспадараньне ўсё-ж было здзейсьненым дзяржаўнага адзінства. Непаслухмяная фэодальная арыстократыя, якая даўнэй ня знала іншае волі, апрача толькі свая ўласнае, навучылася слухацца вышэйшае ўлады.

Злучаныя між сабою аўторытэтам монарха розныя станы і часткі краю, з якіх кожная дагэтуль мела сваё саўсім асобныя інтарэсы, пачалі пачуваць сябе часткамі большае суцэльнасьці, дзяржавы. За гэты поступ, аднак, прышлося дарага заплаціць, — заплаціць цанюю волі.

Усюдых права народу мець уплыў на дзяржаўныя справы праз сваіх прадстаўнікоў або зрабілася пустою формальнасьцю, або і саўсім было скасована. Маглі цяпер монархі накладаць якія-хаця падаткі, зьмяняць і выдаваць законы і кіраваць судамі, як ім толькі хацэлася. Па прыкладу Людвіка XIV, захацелі монархі, каб усё, навет і найдрабнэйшыя дзяржаўныя справы праходзілі праз іхнія рукі. Калі даўнэй провінцыі, мэсты і грамады самі пастанаўлялі аб сваіх унутраных справах, дык цяпер гэты парадак зьмяніўся самавольствам урадоўцаў, якія пастанаўлялі аб тым, прыкл., ці якая вёска можа будаваць мост, мэста—адкрываць новы пляц, провінцыя—новую дарогу і г. д. Скасована была ўсякая самадзейнасьць народу; усё павінна было быць загадана або дазволена ўрадам, усё знаходзілася пад яго кантролем.

Форма вопраткі, велічыня парыка, якасьць выробаў—усё вызначалася ўрадамі; танцы, гульні, курэньне ды зажываньне табакі, піцьцё кавы і г. д. таксама дазваляліся або забараняліся законамі *). Проці монаршае самаволі нася-

*) Кольбэр у сваіх загадах вызначаў, сколькі мае быць нітак у тканінах, а калі хто гэтага ня слухаўся, загадаваў вешаць тканіны на шыбеніцах і паліць. Фрыдрых Вільгэльм I, кароль прускі, саджаў у вострыя слуг, якія не хацелі ісьці на службу. Яшчэ ў 1775 годзе ў Вальдэку існаваў спецыяльны „загад аб каве“, які забараняў пад страхам штрафу ў 10 талераў частаваць кавую працак; духавенства павінна было абвяшчаць у цэрквах фаміліі тых, хто ня слухаўся гэтага загаду, каб улады ведалі, каго штрафваць.

лёньне нічога не магло зрабіць. У Францыі на падставе г зв. „lettre de cachet“ (пісьменнага загаду з каралёўскаю пячаткаю) можна было кожнага пасадыць у вастрог бяз усякае прычыны і трымаць тамака бяз суда. Пасьля сьмерці Людвіка XIV ў Бастыльлі знайшлі Італьянца, які быў арыштаваны ў першы-ж дзень, як прыехаў у Парыж, прасядзіў у вастрозе 35 гадоў і ані ён, ані хто іншы ня ведалі, за што. Фрыдрык Вільгэльм I прускі публічна на вуліцы зрываў з жанок уборы чужазэмнага вырабу, якія забараняў насіць, каб падняць краёвую прамысловасьць. Будучы ў благім настроі, ён біў людзей на вуліцы, так што, угледзіўшы яго, людзі як мага ўцякалі з дарогі. Каб укомплектаваць свой „полк асілкаў“, ён дапускаў проста гвалты і рабункі; н адзін рослы мушчына ня быў у бясьпэчнасьці ад яго вярбоўшчыкаў. Каб аддзякаваць Пётры I, які прыслаў яму чалавэка вялізарнага росту, ён загадаў некалькіх кавалёў гвалтам вывезці ў Расею на падарунак цару. Леопольд I, якога навет хваляць за добрае сэрца, заваяваўшы ў 1687 г. Вэнгрыю, загадаў у Эпэр’ес мясцовую шляхту цэлымі масамі тортурваць ды забіваць, хочучы прымусіць яе, каб зраклася права элэкцыі. У XVIII в. маркграф з Анзбаху загадаў жаўнёру, які стаяў на варце, каб той аддаў яму сваё аружжа; той паслухаўся, і за гэта маркграф засудзіў яго на сьмерць, як чалавэка пудлівага. Гэты самы маркграф уласнаручна забіваў сваіх сабакароў за якую небудзь няўвагу. У часе амэрыканскае вайны за незалежнасьць, ляндрграф Гэсэнскі, як і іншыя нямецкія князі, прадаваў Англіяцам людзей у войска і за атрыманьня такім спосабам грошы утрымліваў двор, які сваёю пышнасьцяю меўся зраўнавацца з Вэрсалем. Кожын нямецкі двор як мага стараўся зраўнавацца з Вэрсалем ня толькі пышнасьцяй, але і дэморалізацыяй. У Францыі гэтая дэморалізацыя прынамсі злучалася з вялікаю эстэтычнасьцяй формаў, а ў Нямецчыне яна выяўлялася ў-ва ўсёй брутальнасьці.

Калі некаторыя з эўрапейскіх монархаў папраўдзе клапаціліся аб дабрабыце насяленьня, дык звычайна або быў гэта мінутны капрыс, або спосабы папраўкі палажэньня былі неадпавэдныя.

Навет найлёпшыя з монархаў, гонячыся за ваённаю славаю, або праз ненасытнае імкненьне да пашырэння сваіх валаданьяў, не задумуючыся ахвяроўвалі гэтым мэтам жыцьцё і маемасьць насяленьня. Як упэрад вяліся рэлігійныя войны, так у XVII і XVIII вякох вяліся заваявальныя і спадчыныя войны дзеля асабістых выдумак і капрысаў монархаў.

2. Няроўнасьць станаў. Утрыманьне сталага войска, прыдворная роскаш, фаворыты ды фаворыткі монархаў — на ўсё гэта йшлі вялізарныя сумы.

Каб неjak ізноў напоўніць сваё касы, монархі хапаліся за ўсялякія спосабы; яны проста гандлявалі ўрадавымі становішчамі, шляхоцкімі тытуламі і ўсялякімі прывілеямі. З насяленьня стараліся выціснуць, сколькі толькі можна было. Падаткі ня толькі былі падняты проста да немагчымае вышыні, але да таго яшчэ ляжалі яны блізка што выключна на аднэй, найбяднейшай клясе насяленьня. Ўсюдых блізка духавэнства і шляхта былі вольныя ад падаткаў, калі не ад усіх, дык прынамсі ад цяжэйшых. У Францыі, напрыклад, духавэнства, якое валадала 1/5 часткаю зямлі і апроч таго брала дзесяціну ад усякіх даходаў паравянаў, або нічога не плаціла дзяржаве, або плаціла вельмі мала. Шляхта і ўрадоўцы таксама былі вольныя ад пагалоўнага падатку (г. зв. *taille*). Падаткі ўсім сваім цяжарам кляліся на мяшчан і сялян, якія валадалі толькі палавінаю зямельнага прастору; апроч таго, ціснулі іх царкоўныя дзесяціны, фэодальныя падаткі, якія плаціліся паном, і паншчына, якую на іх па крысе накладалі паны і шляхта. Асабліва цяжкі ад гэтага сяляне, якія гэтак згалелі, што перасталі быць падобнымі да людзей*). Апроч таго блізка ўсюдых істнавала падданства вясковага насяленьня (прыгон), і, чым далей на ўсход, тым было яно больш пашырана. Крыху ляпей, чым няшчаснаму сялянству, жылося мяшчанам, гандлярам ды рамесьнікам у месцах. Аднак, і на мешчаніна, які, ня гледзячы ні на што, патрапіў здабыць сабе едукацыю і заможнасьць, шляхта глядзела заўсёды зьверху, з пагардаю і няўвагаю. У Нямецчыне, прыкладам, лічылася за абразу для шляхціца, калі яго дзіцё бывала ахрышчана ў аднэй вадзе з мяшчанскім дзіцём. Для нешляхціца дарога да вышэйшых становішчаў у дзяржаве, арміі і царкве, за

*) Адзін французскі аўтар у 1689 г. пісаў: Едучы дарогаю, бачым нейкія асаблівыя жывёлы; чорныя, спаленыя сонцам, худыя, пахіленыя над зямлёю, яны капаюцца ў ёй з нязьмённаю вытрываласьцяй. Гавораць людзкая моваю, а калі падыймуцца, відно, што маюць людзкае аблічча. І запраўды гэта людзі. На-нач знаходзяць яны сабе прытулак у пячорах, дзе жывяцца чорным хлебам, валою і карэньнямі. Даючы магчымасьць іншым людзям не працаваць пры саўбе, арбэ ды звозцы, яны, здавалася-б, заслугуюць на тое, каб мець хлеб, які здабываюць у „крыві і поце“.

50 гадоў пазьней адзін французскі міністар пісаў: „У мамент, калі я гэта пішу, у часе міру, пры відах на ўраджай калі не саўсім добрых, дык у кожным разе зносных, людзі мруць, як мухі, ад голаду і аслабленьня, а жывяцца травою“.

Гэтак больш-мэнш было ўсюдых, апрача Англіі ды рэспублікаў Голляндыі, Швайцарыі, Вэнэцыі, дзе доля сялянства была хоць крыху зносная. З гэтага, мусіць, паўстала вядомая думка Моньтэск'э: „Ураджайнасьць зямлі мэнш залежыць ад гатунку грунтоў, чым ад волі вароду“.

невялікімі выняткамі, была зачынена. Шляхоцкае паходжаньне, з другога боку, адкрывала чалавёку ўсё магчымасьці. У Францыі сямігадовых хлапцоў назначалі палкоўнікамі, калі толькі тыя мелі князёўскі тытул, ды досіць грошай, каб купіць гэтае дастаёнства.

3. Перашкоды для зямляробства, гандлю і прамысловасьці. Лёгка зразумець, што пры гэтых абставінах сельская гаспадарка стаяла нізка. У 1750 годзе Францыя мела ў 4 разы менш жывога інвэнтару, чым мае цяпер, а чацьвёртая частка найлепшае зямлі ляжала дзірваном. І дагэтуль ніхто ня меў права займацца ніякім рамяслом, калі не належаў да адпаведнага цэху. А зрабіцца цэхавым рамесьнікам было ня так-то лёгка,—у кожным прыпадку шмат каштавала. Трэба было пэўную лічбу гадоў працаваць за вучня і чаладніка, пасьля зробіць паказную працу (майстарштык) і ўвесь час плаціць то майстру, то цэху, то ўраду.

Такім чынам, навет права на працу было прывілеём і даходам дзяржавы. Гандаль таксама меў шмат перашкод свайму нормальнаму разьвіцьцю. Урады ўважалі сябе за абсалютных гаспадароў гандлю; маглі яны саўсім забараніць прадажу якога-небудзь тавару і заўсёды абвесьціць на яго свой манаполь, г. ё. захапіць сабе выключную прадажу гэтага тавару. Здаралася няраз, што без усялякае ўвагі на інтарэсы гандляроў, якія дагэтуль прадавалі нейкі тавар, выдалася забарона вырабляць або прадаваць гэты тавар, і правы на манапольную прадажу ці выраб яго перадаваліся іншым прыватным людзём ці за грошы, ці дзеля ласкі, ці ўканды дзеля іншых прычынаў. Асабліва часта аддаваліся гэтакія манаполі вялікім заморскім гандлёвым фірмам; гэтакім спосабам абмежаваліся сухазёмны гандаль. Бывалі, прыкл., гандлёвыя таварыствы, якія мелі права даставы збожжа для таго ці іншага мэста; — іншыя мелі правы малоць гэтае збожжа і г. д. Гэта вельмі шкодзіла насяленьню, якому нельга было купляць у іншых гандляроў. Калі на які тавар быў вольны гандаль, дык на яго накладалася мноства ўсялякіх падаткаў, пакуль ён даходзіў да рук спажывца. Ня толькі дзяржава, але і паасобныя правінцыі ды мэсты былі акружаны рагаткамі і мытнымі ўстановамі. На кожнай дарозе і пры кожным мосьце трэба было плаціць падатак. Навет судаходзтва па рэках, утрыманьне якіх тады нічога блізка не каштавала, бо іх тады найчасьцей не рэгулявалі, абкладалася значнымі падаткамі; прыкладам, судзіна, плывучы 36 гадзінаў па Саоне і Роне, 30 разоў затрымлівалася, і гэтулькі-ж разоў трэба было плаціць спецыяльныя падаткі за тое, што плыла.

4. Моральны прыціск. Народ у тыя часы быў ня толькі пад эканамічным прыціскам, але і пад духоўным. Хаця пасья Вэстфальскага міру спынілася масовыя разьня, што рабілася ў імя рэлігіі, але прымус у рэлігійных справах наагул ня счэз. Людвік XIV, касуючы Нангскі эдыкт, ня быў нэйкім выняткам. Імпэратар Леопольд I у Вэнгрыі прысудзіў спаліць на агні 250 протэстантаў, але пасья раздумаўся і і прадаў іх па 50 каронаў на гішпанскія галеры*).

У 1731 г. князь біскуп Зальцбургскі выслаў з свайго краю ўсіх сваіх падданных протэстантаў пры вельмі цяжкіх для іх варунках.

У Швайцарыі яшчэ два разы—у 1656 і 1712 гадох—былі рэлігійныя войны. У Польшчы, дзе праз XVI і XVII вякі панавала рэлігійная толерантнасьць, у пачатку XVIII в. па намаганьням езуітаў распачалося прасьлэдаваньне і прыціск некатоалікоў.

Калі хрысьціянскія цэрквы ўзаёмна прасьлэдавалі адна адну, дык доля тых, што не налёжалі ні да аднаё з іх, была яшчэ горшая. Жыдоў нідзе, за выняткам Голянды ды Польшчы, законы не баранілі. Дый там, дзе іх толеравалі, абхадзіліся з імі, як з нэйкаю заразаю. Аб тых часох прыпамінаюць нам брудных жыдоўскія вуліцы і кварталы, якія пааставаліся ў шмат якіх мэстах да нашых дзён. Тут было г. зв. „гётто“; ад рэшты мэста было яно шчыльна адгароджана, і праз браму варта пускала і выпускала прахожых (вэдама, за плату). Ня ў кожнай гадзіне і ня кожны дзень маглі Жыды хадзіць у хрысьціянскія кварталы. Увесь час узрастаючае насялёньне жыдоўскіх кварталаў проста душылася ў сваіх цэсных завулках. Калі хрысьціянін, апрача шляхты і духавэнства, ніколі ня быў пэўны за сваё жыцьцё, то гэта яшчэ больш адносілася да Жыдоў.

Таго, хто адважыўся мець свой уласны пагляд на рэлігію і на сьвёт і не хаваў сваіх думак толькі для сябе самога,—таго прызнавалі атэістам, і ўсюдых, апрача Голянды, яго чакала вэрная сьмерць. Ужо ня кажучы аб каталіцкіх краёх, але ў краёх протэстанцкіх, асабліва-ж у Нямэччыне ды Швайцарыі, існаваў дэвіз: перад усім—біблія, а ўжо пасья—навука. Тое, што пярэчыла прызнаванай за сьвятую і непамыльную літары бібліі, лічылася бязбожным, процірэлігійным і з гэтае прычыны было забаронена дзяржаваю; гэтак, прыкл., было з навукаю Копэрніка. Навет найменшага адхіленьня ад катахізмавае вэры было даволі, каб прызнаць чалавэка неправавэрным. Протэстанцкія тэолёгі ўгаварылі Фрыдрыку Вільгельму I, што навука профэсара

*) Пры плаваньні ваенных караблёў ужываліся тады яшчэ нявольнікі, закутыя ў кайданы, якія грэблі вёсламі.

Вольфа, змянітага вучня Лейбніца, ёсць процірэлігійная, і кароль, ня пытаючыся ўжо больш ні аб чым, скінуў яго з профэсуры ды, гроззячы шыбеніцай, загадаў праз 24 гадзіны выехаць з Прусаў. Каб небяспэчныя творы не псавалі пабожнага і правамыснага настрою насялёньня, урады пазаводзілі ўсюдых цензуру над усякімі друкамі. Чалавечую думку душылі ўжо ў зародку, не дапускаючы яе ўгледзіць сьвёт; знаходзілася даволі даносчыкаў і на вольнадумныя кніжкі, і гэтыя апошнія па загаду духоўнае дый сьвэцкае ўлады паліў кат. За пашыраньне, а навет за самае ўладаньне забароненымі кніжкамі каралі калі ня шыбеніцаю, дык прынамсі галэбрамі.

5. Забабоны і прасьлёдаваньні чараўніц. Духоўныя й сьвэцкія ўлады ня раз абвяшчалі друкарства і школы — шатанскай выдумкай, бо праз іх вырасла непаслухмянасьць і бязьвэр'е. Трымаючыся такіх паглядаў, дзяржаўная ўлада вельмі мала, або і саўсім нічога не рабіла дзеля прасьвэты масаў; цёмната народная лічылася рэчай саўсім натуральнай і пажаданай. За тое забабоны пашыраліся бяз усякіх перашкод. Усюды была пашырана вэра ў магчымасьць штучнага прыгатаўленьня золата (альхімія), у „навуковую“ варажбу (астролёгія). Валенштэйн, прыкладам, заўсёды і ўсюдых меў пры сабе астролёга, які паводле ўкладу зорак на небе прадказваў яму ягоную будучую долю. Рэдка калі хваробы іі нешчасьлівыя прыпадкі прыпісаваліся натуральным прычынам. Думалі тады, што вайну наводзілі камэты, а заразу і ўсялякія няшчасьці, навет сухмэні і разводзьзі, — злыя людзі, што прадалі душу чорту, чараўнікі ды чараўніцы. Страшным рэзультатам гэтых забабонаў былі процэсы чараўніц; гэныя процэсы, дзякуючы папам, пачаліся ўжо ў сярэдніх вяках, але толькі ў XVII веку дайшлі найбольшага разьвіцьця. Урады каталіцкія і протэстанцкія навыверадкі стараліся зьніштажаць „хаўруснікаў чорта“, асабліва-ж вызначаліся протэстанцкія ўрады ў Нямэччыне і Швайцарыі. Цікава, што ў гэтых справах, як вынітак для тых часоў, усіх падсудных трактавалі роўна: ні пол, ні век, ні найвышэйшае становішча і самае бліскавае паходжаньне не ратавалі ад страшнаго падазрэньня *). Абвінавачаных у гэтых справах заўсёды засуджалі, бо пры помачы мукаў судзьдзі дабіваліся ад ахвяраў усяго, што толькі хацэлі, і ў

*) У Люцэрне ў 1652 г. спалілі жыўцом 85-лётнюю кабэту; у тым самым годзе спалілі дзяўчынку 11-х гадоў, а ў 1659 г. —сямігадовую дзяўчынку ўпэрад задушылі, а пасля спалілі. У Вюрцбургу ў працягу 3-х гадоў тортуравалі і прысудзілі спаліць некалькі шляхтаў, 4 канонікаў, 14 катэдральных вікарыяў, жонку бурмістра, некалькі мэскіх радных і навет найбліжэйшага сваяка біскупа.

рэзультате гэтакага вымучанага прызнання засуджалі на сьмерць. Адзін судзьдзя з Фульды выхваляўся, што спаліў ужо 700 чараўніц і спадзяецца давясці іх лічбу да 1000. У біскупстве Бамбэргу за адно дзесяцілёцьце спалілі 600 людзей, у тым ліку 22 дзяўчынкі менш чым па дзесяць гадоў; іх вінавацілі ў чарах. Тых, хто ня верыў у чараўніц, лічылі за бязбожнікаў. Ня гледзячы на гэта, ад часу да часу, а ў канцы ўсё часьцёй адзываліся галасы паасобных людзей проці гэтага дзікога забабону. Гэткія прасьлёдаваньні здараліся яшчэ і ў XVIII веку, і ў Францыі апошняя гэткая эгзэкуцыя адбылася ў 1748 г., ў Нямэччыне—ў 1775 г., а ў Глярусе—ў 1782 г.

б. Барбарства судоў. Нязлычоныя забойствы імем закону былі-б немагчымымі, каліб суды таго часу ня былі гэткімі благімі. Суд глядзёў на вінавачанага ўжо як на вінавацага, і дасьлед аб ім рабіўся толькі для формы. Вінавачанаму не давалі абаронцы. Пасьля некалькіх месяцаў або гадоў цяжкага вастрогу яго ставілі перад судом і тортуравалі, ажно пакуль ня прызнаецца да узьвэдзеных на яго правінаў. Процант невінаватых, што прызнаваліся да нейкіх правінаў, якіх, ведама, не рабілі, быў вялізарны.

Кары былі саўсім не прапорцыянальныя да правінаў. Калі вінавачаны выходзіў на волю, пакараны толькі ганёбным стаўбом, або з паадсяканымі вушамі ці носам, а пазатым цэлы на цэле, дык мог сябе лічыць за шчаслівага. Засуджалі на сьмерць за такія правіны, за якія цяпер караюць толькі некалькімі месяцамі вастрогу; яшчэ ў палове XVIII веку ў адным толькі баварскім судовым вокрузе за 25 гадоў пакаралі сьмерцю 1100 людзей. За цяжкія злачынствы звычайнае сьмяротнае кары лічылася помала. Каб павялічыць яе мукі, ужываліся розныя спосабы, якія толькі магла выдумаць нялюдзкая лютасьць: вырывалі язык, шчыпалі распаленамі абцугамі, аблівалі раны гарачым алёем, залівалі горла растопленым волавам, ламалі косьці, садзілі на кол, укручавалі ў кола, чацьвертавалі і г. д. Часта здаралася, што гэткім спосабам забівалі чалавэка, а ў хуткім часе выяўлялася яго нявіннасьць. Лютыя кары гэтыя, аднак, ані троху не адстрашалі людзей ад злачынства, ды, наадварот, былі прычынаю павялічэньня злачынных інстынктаў.

§ 13. Англійская рэволюцыя.

1. Свабоды старое Англіі. У той час, як ува ўсіх большых і меншых дзяржавах сухазёмнае Эўропы панавалі дэспатызм, на шчасьце чалавэцтва ў Англіі было йначай. Для свабоды тут былі лепшыя варункі, чым усюдых. Ад вайны

Дзвюх Рожаў счэз прыгон; кожны быў асабіста вольны, і, наагул, станы не ператвараліся ў касты, як гэта было ў рэшце Эўропы.

Англійскі народ, як і цяпер яшчэ, складаўся з двух га-лоўных станаў: лёрдаў (паноў) і комунаў (грамадаў), якім адпавядалі і дзвэ палаты парлямэнту. Аднак, лёрдамі рабіліся біскупы і вышэйшыя дзяржаўныя ўрадоўцы, і дзеля гэтага кожны прадстаўнік грамадаў мог сваімі талентамі і заслугамі здабыць сабе дастаёнства лёрда. З другога боку, тытулы і валаданьні бацькі пераходзілі заўсёды толькі да найстарэйшага сына, малодшыя-ж сыны пераходзілі ў грамаду. Такім чынам, шляхта і народ увесь час злучаліся між сабою, пачувалі сябе грамадзянамі аднае нацыі і супольна залажылі асновы волі, дадаючы да кароны парлямэнт і творачы яго—знарок, ці можа прыпадкова,—гэтак, што па сваёй арганізацыі і дзейнасьці ён адразу-ж перагнаў усё парлямэнты Эўропы. Калі, прыкл., „Etats généraux“ складаліся з трох сходаў, з дэпутатаў ад шляхты, духавэнства і мяшчанства, і з гэтае прычыны трэці стан меў толькі адзін голас проці двух прывілейных,—у англійскім парлямэнце біскупы і шляхта тварылі толькі адну палату—г. зв. вёрхнюю (палату лёрдаў), а прадстаўнікі графстваў і мэстаў тварылі другую палату—ніжнюю (палату грамадаў), якая ўвесь час павялічала сваё значэньне і рабілася асноваю ўсяго парлямэнту.

Ужо некалькі сталёццяў у Англіі лічылася агульным прынцыпам, што кароль ня мог накладаць падаткі і выдаваць законы бяз згоды парлямэнту, і што ягоныя слугі адказвалі перад парлямэнтам за сваю дзейнасьць. Ня гледзячы на прыціск у часе першых Тюдораў, парлямэнт, які ў прыватных справах Гэнрыка VIII і ў тагочасных рэлігійных справах выявіў гэтулькі паблажлівасьці і зразумэласьці, пазьней, калі гэты кароль папрабаваў ападаткаваць народ бяз згоды парлямэнту, даў яму рашучы адпор, клічучы пры гэтым: „Мы Англійцы, а не Французы; мы вольныя людзі, а не нявольнікі“ *). Кароль мусіў уступіць парлямэнту, бо ня меў сталага войска. Англія, забясьпечаная звонку морам ад нападу суседзяў, яшчэ у XVII веку ня мела патрэбы трымаць сталае войска, Знайшоўся, аднак, і ў Англіі каралёўскі род, які сур'ёзна наважыўся ўстанавіць і ў гэтым краі абсалютызм. Гэта былі Стюарты.

2. Далучэньне Ірлянды і Шкотлянды. Якуб I (1603-1625). Дзень сьмерці Альжбэты — гэта важны мамэнт у брытанскай гісторыі. За некалькі тыдняў перад яе ска-

наньнем было закончана заваяванне Ірландыі, распачатае Англіійцамі яшчэ ў сярэднія вякі. Дзякуючы-ж наступніку Альжбэты, Якубу I, сыну Марыі Стюарт, які, як найбліжэйшы сваяк Альжбэты, заняў пасля яе сьмэрці англійскі пасад, — да Англіі далучылася і Шкотляндыя *). Спачатку Шкотляндыя захоўвала поўную сваю незалежнасьць, маючы ўласны парлямэнт і ўласныя законы; на чужых-жа па крыві каталікоў-Ірляндцаў было накінута самае цяжкое ярмо.

Якуб I, паводле думкі Сюльлі „найвучонойшы дурань у хрысьціянскім сьвэце“, вельмі пышаўся сваёю кніжнаю вэдаю і быў наагул вельмі высокае думкі аб сабе і аб сваёй уладзе. Увесь час ён хваліўся, што ягоная ўлада, дадзеная яму „з Божае ласкі“, вышэй за ўладу парлямэнту. Быў ён узгадаваны ў шкотляндзкай царкве; з гэтае прычыны спадзяваліся, што ён і англіканскую царкву зрэформуе ў духу шкотляндзкае. Баяліся яго й каталікі; на пачатку ягонага панаванья фанатыкі з каталіцкае партыі навет зрабілі на яго і на парлямэнт пакушэньне, манючыся ўзарваць порахам будынак парлямэнту; гэта, аднак, не ўдалося. А выйшла якраз наадварот: Якуб I, згодна з монархічным прынцыпам: „дзе няма біскупа, няма так сама і караля“, — спрыяў англіканскай царкве і прасьлёдаваў не каталікоў, але пурытанаў. Нездаваленыя ў народзе проці яго было вялікае, асабліва сярод пурытанаў, бо рэспубліканскія настроі іх ён увесь час дражніў сваімі абсалютыстычнымі выдумкамі. Пурытане пачалі масамі эміграваць у Амэрыку і, залажыўшы тамака свае колёніі, завялі ў іх лад, згодны з іх ідэаламі; гэта яшчэ больш узмоцніла імкненьні рэспубліканцаў у Англіі.

3. Кароль I. Дэспатызм (1625-1640). Паважней сталі справы выглядаць пры сыне Якуба, Каралі I, які саўсім падзяляў пагляды бацькі, але мёў шмат больш адвагі і энэргіі дзеля правядзеньня сваіх плянаў у жыцьцё. Прадстаўнікі народу, незадаволеныя дзэйнасьцяй Якуба I, заявілі Каралю I, што дадуць яму тыя сумы, якіх ён прасіў, толькі тады, калі ён дасьць гарантыю, што будзе шанаваць свабоды краю. „Мы цяпер апошняя монархія, якая яшчэ мае свае свабоды“, — зьвярнуўся да караля адзін з прадстаўнікоў; „не адбірай жа іх у нас!“ Кароль распусьціў два парлямэнты адзін па адным, але трэці парлямэнт быў так сама ўпорлівы і прымусіў караля ізноў зацьвярдзіць г. зв. Пэтыцыю аб правах (Petition of rights), другі вялікі англійскі закон аб праве парлямэнту зацьвярджанья падаткаў, аб незаконнасьці самавольных арыштаў і г. д. Але як толькі парлямэнт, веручы абяцанкам караля, зацьвядзіў тыя сумы, якія той прасіў, Ка-

*) §§ 5, 7.

роль і ізноў распусьціў парлямэнт, а яго кіраўнікоў пасадыў у восторг (у замак Tower—чыт. Тоўэр); найлёпшы прамоўца парлямэнту, Эліот (Elliot), памёр там пасья чатырох гадоў вострожнага жыцьця.

Ад гэтага часу Кароль гаспадарыў без парлямэнту, гэтак сама, як было і ў Францыі. Пры гэтым ён найбольш слухаўся радаў амбітнага Тамаша Вэнтворта (Wentworth), пазьнейшага гр. Страфорд, які даўней у парлямэнце налёжаў да самых заядлых яго ворагаў, пазьней-жа зьмяніў перакананьні. Страфорд хацеў быць тым у Англіі, чым быў у Францыі Рышэльэ, і ня здзержываўся ні перад якім гвалтам і нарушэньнем закону, змагаючыся за абсалютную ўладу свайго караля. Адначасна арцыбіскуп Лёўд з стараннасьцяй вялікага інквізітара зьніштажаў пурытанства. Сэктантам было забаронена навет эміграваць з краю; пурытанскія пагляды лічыліся злачынствам. Адвакату Прыну (Prynne), які, ўсьлед за Кальвінам, выступаў проці тэатраў, танцаў і маскарадаў, былі адсэчаны вушы, яго стаўлялі да ганэбнага стаўба і засудзілі ў вострог да сьмэрці. Прадажныя судзьдзі „Высокае Камісіі“, інквізіцыйнага трыбуналу для рэлігійных спраў, ды „Зорная Палата“ — для палітычных спраў засуджалі, ня гледзячы на закон і права, кожнага, каго ім скажа засудзіць Вэнтворт або Лёўд.

Юрыдычную немагчымасьць накладаць падаткі без дазволу парлямэнту кароль стараўся абмінуць гэтакім спосабам, што прымушаў грамадзян пазычаць яму грошы, або аднаўляў старасьвэцкія забытыя звычаі. Так, прыкл., нэкалісь, у той час, як краю пагражаў вораг, зьбіралі надзвычайны падатак дзеля ўзбраеньня караблёў. Кароль-жа загадаў цяпер збіраць гэты „карабэльны грош“ па ўсім краі ў часе міру. Джон Гэмпдэн (Hampton), багаты і вельмі паважаны зямляўласнік, адважыўся адмовіцца ад выплаты гэтага падатку, не прызнаючы яго законным. З вялікай цьвёрдасьцяй ён бараніў перад судом справу сваю і ўсяго англійскага грамадзянства, але прайграў справу. Змаганьнікі за волю ўжо страцілі былі ўсякую надзёю, калі шкоцкае паўстаньне дало ім магчымасьць далейшае барацьбы.

4. Шкоцкае паўстаньне. Даўгі парлямэнт (1634—1642). Лёўд, кіраваны сваёю фанатычнаю стараннасьцяй, хацеў гвалтам накінуць прэзбытэрыянскай царкве біскупаў і цэрэмоніі паводле англійскіх звычаяў. Аднак, калі ў Эдынбургу першы раз пачалі адпраўляць набажэнства па новаму, разьюшаны народ падняў крык у царкве, і, як ува ўсім месьце, так хутка і па ўсім краі ўзгарэлася паўстаньне. Шкоты ўсіх станаў, стварыўшы формальны саюз — *covenant*, прысягнуліся бараніць сваё рэлігіі да апошняга.

Кароль І пастанавіў гэрэтыцкіх бунтаўнікоў прымусіць да послуху, але ў яго былі замалыя аружныя сілы, ды ня меў ён адвагі з англійскага народу, у вялізарнай большасці прыхільнага да паўстання, гвалтам выціснуць патрэбныя на вайну з паўстанцамі грошы. Нічога больш яму не аставалася, як склікаць ізноў парлямэнт, без якога ён абыходзіўся 11 гадоў. Аднак, калі парлямэнт пачаў рабіць закіды папярэдняму гаспадараньню, ён, ня доўга думаючы, распусьціў яго. А тым часам Шкоты ўварваліся ў Англію, і Кароль мусіў склікаць новы парлямэнт. Гэты векапомны збор, якім кіравалі вялікі прамоўца Пім (Pym), разважны Гэмпдэн і іншыя, безадкладна згаварыўся з Шкотамі і адважна распачаў барацьбу з каралёўскім самавольствам і памощнікамі караля. Міністраў аддалі пад суд, як дзяржаўных злачынцаў; Лёўда пасадылі ў Тоўэр, Страфорда засудзілі на сьмерць; кароль падпісаў гэты прысуд, хоць і абяцаў прысуджанаму што гэтага ня зробіць, і Страфорда сказьнілі. Былі скасаваны і Высокая Камісія, і Зорная Палата, ды іншыя вынятковыя суды, а ўсіх, раней засуджаных імі, звольнілі. „Карабельны грош“ быў прызнаны незаконным; караля абязалі, каб склікаў парлямэнт прынамсі кожныя тры гады. Адначасна мусіў кароль зацьвярдзіць закон, што не распусьціць і не адложыць існуючага збору парлямэнту бяз згоды яго самога.

Дагэтуль парлямэнт працаваў саўсім аднадумна, як адзін чалавек, а ўвесь народ пахваляў яго; ад гэтага-ж часу думкі пачалі расхадзіцца. Раздваеньне пачалося з прычыны розных паглядаў на монаршую ўладу і на царкоўныя справы. Пурытанская большасьць у Палаце Грамадаў старалася здабыць сабе перавагу і ў краі і дабіцца, каб парлямэнт быў вышэй за каралёўскую ўладу; апроч таго, хацела яна саўсім скасаваць англійскую царкоўную гэрархію. Супроць гэтага выступіла вельмі сільная оппозіцыя. Лучачыся з ёю, мог бы Кароль І удзяржаць яшчэ значную ўладу, калі-б хацеў ды ўмеў гэтую оппозіцыю падтрымліваць. Але Кароль І думаў толькі аб тым, каб неяк выкруціцца з дадзеных абяцанак, і затым ніхто яму ня верыў.

У канцы зрганізаваліся дзьвэ партыі. Адна—з настраямі рэспубліканска-пурытанскімі (г. зв. круглыя і лбы, як іх называлі за тое, што каротка стрыглі валасы); яна пераважала на паўдні і ўсходзе, складалася-ж найбольш з мяшчанства, асабліва лёнданскага, і з нейкага чысла вялікіх паноў, лёрдаў, супраціўнікаў незалежнае каралёўскае ўлады. Другая партыя была настроена больш памяркоўна, роялістычна і схілялася ў бок англіканскі; яе называлі каралёўскаю (або „кавалэрамі“). Найбольш сілы яна мела на поўначы і захадзе, складалася-ж пераважна з вясковае шляхты

і англіканскага духавенства. На вуліцах Лёндану ўжо пачаліся бойкі паміж насялёньнем і жаўнёрамі, ды паміж абедзьвюх партыяў, пры чым радыкальная партыя брала верх, бо ёй спачувала большасьць жыхараў сталіцы.

Аканчальна партыі разыйшліся і пурытане парвалі зносіны з каралём з прычыны паўстаньня Ірляндцаў, якое распачалася тым, што былі перабіты ўсё знаходзіўшыся ў Ірляндзі пратэстанты. Ужо і да таго існавала спорка паміж „круглымі ілбамі“ і „кавалэрамі“ ў справе аб галоўнай уладзе караля над арміяй. Цяпер трэба было сьпэшна загадаць вайсковы набор, каб усьцішыць ірляндзкае паўстаньне. А тым часам баяліся, каб пад галоўнай камандай караля войска не завяло нанова тыраніі. Кароль І, раздражнены тонам пасольскіх прамоваў у гэтай справе, аднаго дня зьявіўся ў парлямэнт з аружнаю сілаю, каб заарыштаваць Гэмпдэна і Піма, ды яшчэ трох правадыроў партыі „круглых ілбоў“. Гэта яму, аднак, не ўдалося, бо папярэджаных загадзя аб гэтым дэпутатаў на сходзе ня было.

Страшное абурэньне запанавала сярод народу. Лёнданскія грамадзяне узброіліся дзеля абароны парлямэнту і з трыумфам увялі назад у залю гэных пяцёх дэпутатаў. Опазіцыя рашуча перамагла. Кароль І выехаў з бунтаўніцкае сталіцы і затрымаўся ў роялістычным месьце Ёрку. Яшчэ нейкі час ішлі перагаворы, але ў канцы, калі ніводная з партыяў не хацэла уступіць другой, хапіліся за аружжа.

5. Дамовая вайна (1642—1645). Калі гэтак распачалася дамовая вайна, шляхта і каталікі згуртаваліся каля караля; на поўначы і на захадзе пайшлі за ім і народныя масы. З другога боку парлямэнт меў за сабою багатыя, густа заселеныя паўднёвыя ды ўсходнія правінцыі і блізка ўсё мэсты. Спачатку перамагаў кароль. Наёмныя жаўнёры, з якіх складалася войска парлямэнту, не маглі зраўнавацца з добра вымуштраваным шляхоцкім войскам; апроч таго, вялікія парлямэнтарныя пурытанскія прамоўцы аказаліся слабымі ваяводамі, за выняткам толькі Гэмпдэна, які без пары зляжыў сваю галаву. Але праз некалькі гадоў палажэньне зьмянілася дзякуючы геніяльным ваенным талэнтам Олівэра Кромвэля, сваяка Джона Гэмпдэна.

Да сараковага году жыцьця Кромвэль жыў у вёсцы, як скромны зямляўласнік. Выбраны ад мэста Кэмбрыджа ў „даўгі парлямэнт“, ён, ня гледзячы на сялянскую грубавацьць і прастату ды няпрыёмны голас, вызначыўся як агнявы пурытанскі прамоўца; аднак, сваю праўдзівую веліч ён выявіў у часе аружнае барацьбы. Заняўшы ў войску становішча палкоўніка, ён хутка заўважыў недахват пурытанскае арміі. Замэста таго, каб запоўніць свой полк наёмнымі жаў-

нэрамі, ён паехаў у сваё графства, клікнуў да аружжа сялянскіх сыноў, намовіў іх да самае строгае вайсковае дысцыпліны і гэтакім спосабам здабыў байцоў, поўных запалу да справы, за якую йшлі змагацца. З гэтым палком у 1644 г. недалёка ад Іорку Кромвэль пачаў бітву з каралёўскім войскам і бліскуча яго перамог. З гэтага мамэнту стаўся ён душою змаганьня. Праўда, парлямэнт формальна не назначыў яго галоўным ваяводаю, аднак даверыў яму фактычнае кіраўніцтва ў арміі і даў яму магчымасьць зрэформаваць усю яе паводле прыкладу свайго палка. У 1645 г. пад Нэсбі ён саўсім разьбіў вайсковыя сілы караля. Кароль I ўцёк у Шкотляндыю, але ня ўмеў перахіліць на свой бок Шкотаў, і тыя выдалі яго англііскаму парлямэнту.

6. Казьнь Караля I (1649). Перамога пурытанаў была поўная. Але йзноў пачалося раздваеньне ў парлямэнце з прычыны розніцы ў паглядах на справу англіканскае царквы. Некаторыя ўжо дзеля нэнавісьці да Лёўда, якому пад канец дамовае вайны адсэклі галаву, хацелі саўсім скасаваць біскупскія парадкі, якія той гвалтам заводзіў. Вялізарная большасьць пурытанаў манілася замест англіканскае царквы стварыць чыста кальвінскую, або прэзьбітэрыянскую, як у Шкотляндыі, да таго-ж такую, каб не цярпэла ніякіх адхіленьняў у бок. Але ўжо паміж іх сталі знаходзіцца людзі, якія казалі, што ўсялякі прымус у справах веры становіць нешта ганэбнае, незалежна ад таго, ці ён ідзець ад біскупаў, ці ад прэзьбітэраў. Яны жадалі толеранцыі для кожнае хрысьціянскае грамады ці сэкты, так, каб кожная была незалежная (independent) ад дзяржаўнае царквы і магла служыць Богу паводле свайго ўласнага разуменьня. Толеранцыя гэтая была нялішне шырокая, не абыймала навет каталікоў, аднак-жа жадаваньне яе выклікала ў парлямэнце вялікае абурэньне, а сярод духавенства і народу—гвалтоўны адпор. За тое ў войску знайшлося шмат прыхільнікаў гэткае куртатае толеранцыі; іх называлі індэпэндэнтамі. Такім чынам спорка паміж індэпэндэнтамі і прэзьбітэрыянамі абярнулася ў спорку парлямэнту з войскам. Калі-ж парлямэнт захацёў распусьціць войска, пурытанскія жаўнэры заваладалі асобаю караля, занялі Лёндан і прымусілі парлямэнт адмяніць сваё пастановы. Абэдзьве партыі вялі перагаворы з каралём, а той умаўляўся то з адною, то з другою, хочучы і тую і другую ашукаць ды спадзяючыся, што яны ўзаёмна сябе зніштожаць. Гэтая двудушнасць якраз і загубіла Караля. У канцы жаўнэры страцілі цярплівасьць і рашуча жадалі, каб караля, як вінавайцу разьліцьця крыві, казьніць і, наагул, раз назаўсёды скасаваць монархію. Пазываліся яны пры гэтым на біблію, прыпамінаючы словы Самуэля, што

монархія ёсьць нявёрнасьць Богу, ды яшчэ на тое, што най-больш знамянітыя старавечныя дзяржавы былі рэспублікамі. У справах рэлігійных яны жадалі поўнага аддзяленьня царквы ад дзяржавы, ды бязумоўнае толеранцыі.

Каліж большасьць парлямэнту не хацела і слухаць аб гэтым, а ўсякай цаной старалася пагадзіцца з каралём, Кромвэль заняў войскам залю парлямэнту і выдаліў адтуль усіх прэзьбітэрыянаў; у залі асталося толькі 50—60 індэпэндэнтаў, дзясятая частка ўсяго складу парлямэнту. З гэтага часу жаўнёры зрабіліся праўдзівымі гаспадарамі ў краі; на шчасьце, аднак, былі гэта жаўнёры, якія ўзяліся за аружжа ня дзеля платы, ці рабункаў, а дзеля абароны сваё вэры і волі. Вызначаліся гэтыя ваякі павагаю, рэлігійнасьцяй і моральнасьцяй; п'янства, шулерства ды іншае распусты сярод іх ня было; свой вольны час займалі яны малітвамі, казаньнямі, ды гутаркамі аб рэлігійных і палітычных справах. „Ачышчаны“ імі парлямэнт, які злосьнікі называлі „тулавам“, зганізаваў „надзвычайны суд“ для разьвязаньня справы караля. Надарэмна Кароль I не прызнаваў яго компэтэнцыі ў сваёй справе. Кароль быў засуджаны на сьмерць, як тыран, здраднік, забойца і вораг дзяржавы, і адважна памёр на памосьце, на пляцу перад сваім палацам Уайтголем у Лёндане. Монархію і вэрхнюю палату скасавалі, як непатрэбныя і шкодныя; гаспадараньне даручана было дзяржаўнай радзе, зложанай з 41 сябра і назначанай парлямэнтам.

7. Англія, як рэспубліка (1643—1653). Да рэспубліканскага ўраду ўвайшлі людзі з вялікімі здольнасьцямі і найсьвятлейшымі імкненьнямі. Апрача Кромвэля, найвіднёйшаю духоўнаю сілаю быў шляхціць Гарры Вэн (Vane), які ўсё жыцьцё аддаў на змаганьне за волю. Вораг усялякага гвалту, ён голасна ганіў і выдаленьне прэзьбітэрыянаў з парлямэнту, і яшчэ больш—казнь караля. Аднак, калі прадмёт яго лятуценьняў—рэспубліка—зьдэйсьніўся, ён не адмовіўся служыць новаму ўраду. Паэт Ян Мільтон, якога ў Англіі ставяць найвышэй—пабач э Шэкспірам (ён напісаў поэму: „Страчаны рай“, ды шмат твораў, выслаўляючых вольнасьць сумленьня і друку),—быў дзяржаўным сэкрэтаром рэспублікі і сваім геніяльным пяром шмат дапамог рэспубліцы апраўдацца перад Эўропаю за казнь караля.

Маладая рэспубліка, аднак, мела яшчэ шмат труднасьцяў пэрад сабою. Маса англійскага народу або зусім ня цікавілася зьмэнай формы сваёй дзяржаўнасьці, або йшла проці яе. У Ірляндзі абвесьцілі каралём сына сказьнёнага караля, Караля II; навет Шкоты не хацелі слухаць аб рэспубліцы і ад імя Караля II распачалі аружную барацьбу з рэспублікаю. Заграніца-ж, як каталіцкая, так і протэстанц-

кая, закідала „забойцаў караля“ словамі абурэння і пагарды. Ё Гаазе і Мадрыце пазабівалі англійскіх паслоў, і ўрады не пакаралі забойцаў. Роялісты па прыкладу „вадзяных Гэзаў“ ладзілі корсарскія напады на караблі англійскага рэспубліканскага ўраду; ува ўсіх эўрапейскіх портах знаходзілі яны сабе прыпынак і добрае прыймо. Рэспубліканцы, аднак, веручы ў аканчальнае ўстанаўленне волі ў родным краі, моцна і трывала стаялі на сваім. Кромвэль высадзіўся ў Ірлянды і страшэнна аддамсціў тамашняму насялённю за разню пратэстантаў. Тысячы Ірляндцаў былі пазабіваны пры штурме месцаў, тысячы былі выгнаны з-пад роднае страхі, а іхнія зямлі параздаваны англійскім колёністам. Пасья ў дзвюх бітвах Кромвэль саўсім разьбіў Шкотаў і прымуціў іх прызнаць рэспубліканскую ўладу ў Англіі і Шкотляндыі. Кароль II толькі нейкім цудам выратаваўся ад арышту, ды ўцёк за мора.

Адначасна з гэтым Вэн (Vane), як старшыня марское рады, стварыў магутны ваенны флёт і знайшоў для яго адпаведнага кіраўніка ў асобе Робэрта Блэка (Blake), які з пурытанскага афіцэра сухазёмных войск зрабіўся першым марскім гэроем свайго веку. Калі ён, зьявіўшыся на моры, паразганяў роялістычных корсараў, а за кожную абразу сваё дзяржавы жагадаў здаваленьня, хоць і памяркоўнага, але рашуча і нязломна, — эўрапейскія дзяржавы задрыжэлі перад рэспублікай і хутчэй падпісалі з ёю мір, ды навет пачалі клапаціцца аб саюз з ёю. Мазарыні парадзіў маладому Людвіку XIV напісаць уласнаручны ліст да Кромвэля, каб упрасіць зрабіць саюз проці Гішпаніі.

Голяндцы дорага заплацілі за варожыя адносіны да сястры — рэспублікі. У часе гаспадараваньня няздольных Стюартаў марское дзела было ў Англіі саўсім закінута; Голяндцы, карыстаючыся гэтым, захапілі ў сваё рукі ўвесь марскі гандаль Англіі. Цепёр парлямэнт зрабіў канец гэтаму палажэньню, прыняўшы г. зв. навігацыйныя акты, якімі забаранялася чужым караблём прывозіць у англійскія порты іншыя прадукты, апроча тых, якія паходзілі з іхнага ўласнага краю, або яго колёніяў. Гэтая пастанова была прычынаю вялікае марское вайны з Голяндцыяй, у часе якое ў працягу 15 месяцаў адбылося 10 марскіх бітваў на Паўночным Моры, у Канале і на Міжызёмным моры. Як Голяндцы пад камандаю адважных адміралаў Тромпа (Tromp) і дэ Руйтэра (de Ruyter), так і англійцы — пад камандаю Блэка і Пэнна (Penn) выявілі цуды адвагі. У бітве пад Швэвэнінген (Sveveningen) Тромп быў забіты, і справа павярнулася непамысна для Голяндцаў. Аканчальна аслабленыя, яны мусілі падпісаць мір. Англійская марская магутнасць сталася першаю ў сьвеце.

8. Абсолютнае панаваньне Кромвэля (1653—1658).

Рэспубліканская форма гаспадараньня ня была популярнаю ў Англіі. Ня гледзячы на сваю адвечную любоў да волі і на барацьбу за яе, народ быў верны монархічным традыцыям. Шчырыя рэспубліканцы прадстаўлялі нязначную мэншасць. А Кромвэль, улюбёнец войска, быў залішне магутнай асобай, каб не хацець здабыць сабе найвышэйшую ўладу. Карыстаючыся з новае спрэчкі паміж парлямэнтам і войскам, ён разagnaў парлямэнт „тулава“ ды дзяржаўную раду і гэтакім чынам стаўся самаўладным гаспадаром Англіі. Ня веручы ў магчымасьць далейшага існаваньня рэспублікі, ён пастанавіў аднавіць монархію з тэй толькі розьніцай, каб на месцы Стюартаў селі Кромвэлі. Аднак, з прычыны таго, што войскі, на якія ён апіраўся, ніколі не згадзіліся-бы на адкрыты паварот монархіі, ён пастанавіў затрамаць рэспубліканскі выгляд ураду, назначаючы сябе лёрдам протэктарам рэспублікі. Хацеў ён навет гаспадарыць паводле даўнейшых законаў, дык склікаў парлямэнт і аднавіў верхнюю палату. Але ўсё-ж і роялісты, і прэзьбітэрыяне, і рэспубліканцы роўна ненавідзелі яго. Край увесь час выбіраў дэпутатаў, якія складалі оппозіцыйную большасць, і лёрд-протэктар увесь час распускаў парлямэнты ды склікаў новыя. У канцы свайго панаваньня Кромвэль мусіў абаперціся выключна на войску; разьмясьціўшы яго па ўсім краі, ён душыў кожнае паўстаньне ў зародку; праз шпэгаў ён даведаваўся аб кожнай пачатай змове і ў сваім часе яе папераджаў.

Гэтак рэволюцыя скончылася тым, проці чаго былі скіраваны яе першыя ўдары: абапёртым на войску дэспатызмам. Праўда, Кромвэль гаспадарыў і сільна, і разумна, як у самай дзяржаве, так і вонках яе. Калі ня йшло аб яго ўладу і значэньне, усякі знаходзіў сабе закон і справядлівасьць у гэткай меры, як ніколі ўпэрад. Верны прынцыпам індэпэндэнтаў, ён усім сэктам даў роўныя правы, ды пайшоў навет далей, бо дазволіў і Жыдом пабудаваць у Лёндане сынагогу; толькі аб каталікох ён забыўся. Гэтая нетолерантнасьць у адносінах да каталікоў з аднаго боку характэрнае цеснату тагачасных паняцьцяў у рэлігійнай сфэры, а з другога боку выяўляе пэўнае нявэр'е протэстантаў у свае сілы; яны тады яшчэ баяліся павароту каталіцтва ў такіх абставінах, як было пры Мэрыі Тюдор. Асабіста ў Кромвэля быў яшчэ страх перад магчымай рэволюцыяй на карысьць Стюартаў і, значыць, перад упадкамі ягонае ўлады.

У часы Кромвэля Англія зрабілася першараднаю дзяржаваю. Выслаўшы Францыі вайсковую помач у яе вайне з Гішпаніяй, лёрд-протэктар за гэта атрымаў Дюнкірхен, і Англія ізноў умацавалася на сухаземлі; апроч таго, ён ада-

браў у Гішпанцаў адзін з найлёпшых іхніх астравоў, Ямайку*). На Міжызёмнае Мора ён выслаў значны флёт, які нагнаў страху мусульманскім корсарам у Альжыры і Тунісе, а таксама урадам італьянскіх дзяржаваў. Усюдых ён апекаваўся пратэстанцтвам; з гэтае прычыны пасля вайны з Голяндзійй ён зрабіў з ёю саюз, крыху злагодзіўшы ня яе карысьць „навігацыйныя акты“. Пасля зрабіў ён саюз і з Швэдзіяй, як з найбольш магутнай пратэстанцкай дзяржавай. Калі князь Савойскі пачаў сурова прасьлёдаваць жыўшых у альпэйскіх далінах Вальдэнзаў, Кромвэль толькі прыгразіў, і гэтага было ўжо годзе: прасьлёдаваньні былі спынены. Навет папа лічыўся з Кромвэлем.

Акружаны гэткаю славаю, Кромвэль памёр (1660), значыўшы наступнікам свайго сына.

9. Рэстаўрацыя Стюартаў. Кароль II (1660—1685).

Імя Кромвэля было акружана гэткаю пашанаю, што ягоны сын, Рычард, адразу-ж без перашкодаў быў прызнаны яго наступнікам. Але новага лёрда-протэктара не ўпадабала войска, ды і наагул ня меў ён здольнасьці, каб гаспадарыць гэтак, як яго бацька, і з гэткаю-ж сілаю. Праз восем месяцаў Рычард часткаю самахоць, часткаю — з мусу падаўся ў адстаўку, выгаварыўшы сабе сплату даўгоў і значны грашавы дар. Цяпер распачаўся час унутраных спрэчак і непаразуменьняў, бо скліканы Рычардам Кромвэлем „парлямэнт-тулава“ вёў увесь час барацьбу з афіцэрамі за панаваньне. Тады генэрал Монк, амбітны намесьнік Шкотляндзі, увайшоўшы з войскам у Англію, дапоўніў парлямэнт дэпутатамі, выключанымі ў 1645 г. і аднавіў гэтак „Даўгі парлямэнт“; пасля гэтага ён распачаў перагаворы з Каралём II, які знаходзіўся ў Брусэлі. „Даўгі парлямэнт“ сабраўся яшчэ адзін раз, каб, як адзіная легальная ўлада ў краі, пастанавіць распусьціць самога сабе і склікаць новы парлямэнт.

Агульны настрой у краі гэтак зьмяніўся, што новы парлямэнт блізка што аднагалосна пастанавіў паклікаць Караля II на бацькаўскі пасад. Той вярнуўся пры радасных кліках народу. Страшнае нэкалісь пурытанскае войска, аслабленае нязгодаю, не дало ніякага адпору; яно было адразу-ж распушчана.

Кароль II ўрачыста дэклараваў амністыю і волю сумленьня. Аднак, як толькі ён пачуў сябе бясьпэчным на каралёўскім пасадзе, як зразу-ж зламаў слова і даў волю помсьце сваіх прыхільнікаў. Труп Кромвэля дасталі з труны, чацьвертавалі і спалілі. Разам з „трынаццацьма забойцамі караля“ згінуў на памосьце правадыр рэспубліканцаў, чэсны

*) § 10

Вэн (Vane); гэтка-ж доля пагражала і Мільтону. Адноўленая біскупская царква нанова пачала прасьлёдаваць прэзьбітэрыянаў.

Кароль аказаўся няздольным гаспадаром і чалавёкам распусным, лёгкадумным і раскідлівым, дык у хуткім часе ўвесь народ адхінуўся ад яго з пагардаю. Каб пакрыць церазмёрныя выдаткі на свой двор, ён ня стыдаўся браць грашавую помач ад Людвіка XIV, вядучы за тое шкодную для свайго краю палітыку. Так, прыкл., ён прадаў французскаму каралю здабыты Кромвэлем Дюнкірхен і за грошы даў яму вайсковую помач у вайне з Голандыяй. Гаварылі навет, што ён атрымліваў ад Людвіка XIV сталую пэнсію— 3 міліоны ў год за тое, што прызнаў сябе ягоным васалем і абяцаўся аднавіць каталіцкую царкву ў Англіі. Гэтыя весткі вельмі абуралі народ, а рэлігійная палітыка караля яшчэ ўзмацоўвала бунтаўнічыя настроі. Хаця Кароль II ўпэрад быў бязуважным на справы рэлігіі, аднак пад старасьць ён пачаў выяўляць усё больш спогад каталіцтву. Да гэтага пэўне-ж памаглі і зносіны з Людвікам XIV, які што раз больш упорліва дамагаўся спаўненьня дадзеных яму абяцанняў аб навароце Англіі. Брат караля, Якуб, князь Іоркскі, адкрыта прыняў каталіцтва. Аднак, калі кароль г. зв. дэ-клярацыяй індальгэнцыі самавольна скасаваў усялякія кары, накладаныя на неконформістаў, узняўся рэлігійны англіканскі рух, і ў 1673 годзе кароль быў прымушаны зацьвярдзіць тэстацыйныя акты, якіх дамагаўся парлямэнт. Паводле апошніх кожных, хто хацэў у Англіі дастаць урадовае становішча, або афіцэрскую ступень, павінен быў перад гэтым злажыць тэстацыйную прысягу, па якой ён абязваўся прызнаваць вярхоўную ўладу караля ў царкоўных справах і адкідаць каталіцкую навуку аб транссубстанцыяцыі. Гэты закон прымусіў Якуба, як справядлівага каталіка, зрачыся дастаёнства вялікага адмірала, якое датуль меў.

Кароль II ня меў законнага патомства: яго наступнікам быў брат Якуб, каталік. Каб недапусьціць заняцьця англіскага пасаду каталіком, фанатычныя англіканцы і амбітныя дзяржаўныя дзеячы выклікалі ў народзе рух, які, пазываючыся на тэстацыйныя акты, дамагаўся ўхіленьня Якуба ад наступніцтва пасаду. Каб усьцішыць буру, Кароль II падпісаў у 1679 г. прынятыя парлямэнтам і популярныя ў народзе акты „Habeas Corpus“. Гэтыя акты павінны былі забяспечыць волю асобы ад урадовага самавольства. У іх пастанаўлялася, што ніводзін Англіец ня можа быць заарыштаваны, ня ведаючы за што, і ня можа быць трыманы ў вастросе бяз допыту даўжэй за 24 гадзіны; што павінен ён быць звольнены адразу-ж, як толькі выявіцца яго нявінасьць, ды што будзе звольнены пад заклад, калі не абві-

навачуецца ў цяжкім злячынстве. Ня глэдзячы на гэта, ніжняя палата пастанавіла адхіліць Якуба ад наступніцтва; верхняя-ж палата, наадварот, большасцьцяй галасоў пастанову гэтую адкінула.

У часе гэтых партыйных змаганьняў першы раз былі ўжыты назовы whigs (віг) і Tories (торы); мелі яны спачатку значэньне лаянак: першая значыла „шкотляндзкі разбой“, другая— „ірляндзкі гайдамака“. Прыхільнікаў пастановы аб адхіленьні Якуба іхнія супраціўнікі называлі вігамі, а тыя прыхільнікаў караля і каталіцтва — торыямі. Гэтыя эпітэты назаўсёды асталіся пры дзвюх галоўных англійскіх партыях. Назоў торы наагул адносіцца да радавігае арыстократыі, роялістаў-каталікоў і консэрватараў; назоў віг—да дэмакратаў, вольнадумцаў і паступоўцаў.

Залішне гострая агітацыя вігаў выклікала рэакцыю ў паглядах грамадзянства на біль аб пазбаўленьні Якуба правоў на карону. Калі кароль Ї ў 1665 г. памёр, перад самай сьмерццяй адкрыта прыняўшы каталіцтва, Якуб мог без перашкод заняць англійскі пасад *).

10. Якуб II (1685—1688). Выгнаньне Стюартаў і дэкларацыя правоў (1688—1689). Новы кароль Якуб II быў чалавек надзвычайна агранічаны і да таго супарат. Калі яшчэ ягоны папярэднік сям-так мяркаваўся у патрэбе і прыслухаўся да волі народу, Якуб бязумоўна і выразна імкнуўся да таго, каб вызваліць монархізм ад констытуцыйных путаў і вярнуць у Англіі і Шкотляндзі каталіцтва. Да таго-ж, змагаючыся з сваімі падданымі, ён апіраўся на радах і субсідыях Людвіка XIV і змаўляўся з ім як раз у момэнт скасаваньня нантскага эдыкту. Першым дзелам яго было абсадыць каталікамі ўсё важнейшыя становішчы ў дзяржаве і ў войску, саўсім ня лічучыся з тэстацыйнымі актамі. Прэзбітэрыянаў ён адразу пачаў прасьлёдаваць, пасья-ж, хочучы абапёр-

*) Дом Стюартаў, Оранскі і Гановэрскі

Якуб I.

Альжбэта, жонка Фрыдрыка, князя Палатынату.	Кароль I.	
	Кароль II. Якуб II.	Марыя, жонка кн. Оранскага Вільгельма II.
Зофія, жонка Эрнэста Гановэрскага.	1. Марыя, жонка Вільгельма III Оранскага, 2. Ганна, каралева англійская.	Вільгельм III (II англійскі).
Юры I англійскі.		
Юры II англійскі.		
Фрыдрык.		
Юры III англійскі.		

ціся на іх проці англіканаў, ён выдаў індальгенцыйную дэ-клярацыю, якою скасаваў усё кары, накладаныя на некон-формістаў. Англіканскім біскупам было загадана чытаць дэ-клярацыю ў парахвіях з амбонаў; тым, хто ня слухаўся, па-гражалі судом. Як гэтым паступкам ён абурыву народ, сьвед-чыць тая радасьць, якая запанавала ў краі, калі суд апраў-даў сямёх біскупаў, вінавачаных у праціўленьні каралеўскай волі. Аднак, гэтым разам народ яшчэ ўстрымаўся ад гвал-тоўных крокаў. Якуб сам быў ужо стары, сыноў ня меў, а дзьвё ягонья дачкі былі ўзгадаваны ў протэстанцкай веры і замужам за протэстантамі. Але неўспадзёўкі ад другое жонкі-каталічкі радзіўся ў Якуба сын, якога ён пастанавіў гадаваць у каталіцкай веры. Англіі і Шкотляндыі пагражала ўстанаўленьне каталіцкае дынастыі. У гэтакіх абставінах торыі згаварыліся з вігамі, каб скінуць з пасаду Стюартаў. Правадыры абедзьвюх партыяў звярнуліся да князя Віль-гэльма III Оранскага, жанатага з старэйшай дачкой Якуба, Марыяй, а па матцы—ўнука Караля I *).

Вільгэльм быў вельмі популярны, як гарачы і адважны баец за волю ў змаганьні з заваявальнымі імкненьнямі Люд-віка XIV. Ад яго жадалі, каб „выратаваў грамадзянскую і рэлігійную волю“ ў Англіі; ён гэтае запрошаньне прыняў і ў 1688 г. высадзіўся на Англійскай зямлі.

Якуб II да самага канца быў перакананы, што торыі, верныя доктрыне аб паходжаньні каралеўскае ўлады ад Бога, ня пойдучь проці яго. Дык-жа вельмі здзівіўся, калі даведася, што ня толькі вігі, але і торыі далучаюцца да Вільгэльма. Пакінуты ўсімі, Якуб II паў духам і ўцёк з Англіі да Людвіка XIV, каб дастаць ад яго помач. А Вільгэльм без-адкладна прыехаў у Лёндан, дзе яго віталі, як збаўцу. Уцёкі Якуба II збавілі ад вялікага клопату Вільгэльма і торыяў, бо далі ім магчымасьць казаць, што кароль, патаёмна пакіда-ючы край, гэтым самым зрокся пасаду. Паўгоду пазьней Якуб падняў пры помачы Французаў паўстаньне ў Ірляндыі, стараючыся здабыць карону для свайго дому; але гэта яму не ўдалося, таксама, як і падобныя-ж спробы наступнікаў яго.

Гаспадарыць пачаў часова Вільгэльм III. Быў скліканы конвэнцыйны парлямэнт (г. зн. скліканы не каралём, а на-родам), які абвёсьціў каралеўскі пасада незанятым і злажыў урачыстую дэкларацыю правоў англійскага народу, якія былі зламаны Якубам II. Карону парлямэнт запрапановаў Віль-гэльму і Марыі, пазбавіўшы спадчынных правоў усіх ката-ліцкіх сваякоў караля. А Вільгэльм III, прыймаючы ў сваім уласным і жончыным імённі карону, дэклараваў, што будзе шанаваць устаноўленыя законы і гаспадарыць згодна з па-

*) § 5 і 7.

жаданьнямі парламэнту (1689). Дэклярацыя правоў сталася на заўсёды абязуючым законам аб правах (bill of rights), які становіць аснову цяперашняга англійскага правадаўства. Галоўнымі прынцыпамі гэтага закону былі: кароль можа выдаваць новыя законы, касаваць даўнейшыя, накладаць падаткі, утрымліваць сталае войска толькі па пастанове, згодзе і дазволу парламэнту; каліж монарх перавысіць налёжныя яму правы, дык ягоныя падданыя гэтым самым звальняюцца ад дадзенае яму прысягі на вэрнасьць. Парламент зрабіўся магутнаю сілаю, з якою ўрад мусіў лічыцца. Пазьней шмат разоў яшчэ абмежавалася ў Англіі воля друку, аднак, прызнаная ў прынцыпе, яна заўсёды перамагала.

II. Дзяржава Вялікая Брытанія. Пасьля барацьбы, якая ішла ў працягу блізка паўвёку, перамагла ў канцы воля. Каралёўская ўлада была прымушана прызнаць правы народу, і Англія сталася констытуцыйнаю монархіяй, першай у новыя часы. Лёгкае ўстроўска, някрывавае рэволюцыя 1688 году мацней падкапала веру ў паходжаньне каралёўскае ўлады ад Бога і што яна важней за ўсе правы народу, чым казнь Караля I ў 1649 г. Шкоты трымаліся разам з Англіяй. Ірляндцы-ж паднялі паўстаньне на карысьць Якуба II, ды без рэзультату. Ім самім гэта толькі пашкодзіла, бо на Брытанскіх астравах толькі для іх адных не загарэлася зара волі. Калі Вільгельм III памёр, не пакідаючы патомства (1702), парламент пасуліў карону другой дачцы Якуба II, Ганьне, мінаючы сына Якуба II. Стараньні Стюартаў асесьці ў Шкоцляндцы мелі толькі той рэзультат, што ў 1707 г. парламенты абодвух краёў паставілі, што Англія і Шкоцляндцы злучаюцца ў адну дзяржаву з супольным парламэнтам і супольнымі законамі пад назовам Вялікае Брытаніі. Пасьля сьмерці Ганны (1714) была заклікана на пасады Гановэрская дынастыя, родная Стюартам*). За панаваньня гэтае дынастыі каралёўская ўлада ўвесь час рабіла уступкі народнаму прадстаўніцтву. Хаця кароль і меў права не зацьвярджаць пастановаў парламэнту і гэтым спосабам рабіць іх няважнымі, аднак, пачынаючы ад Вільгельма III, ніводзін з каралёў не скарыстаў з гэтага права. Кіраваў дзяржаваю парламент.

З новаю гановэрскаю дынастыяй улада на паўвёку дасталася вігам, якіх назначаў на ўсё ўрады Юры I (1714—1727), і якія атрымалі значную большасьць у Палаце Грамадаў. Паўстаньне ў Шкоцляндцы на карысьць Стюартаў (1715) гэтак пашкодзіла торыям у вачох народу, што вельмі мала прадстаўнікоў гэтай партыі было выбрана ў парламент. Пры

*) Гл. вышэй табл.: Дом Стюартаў, Оранскі і Гановэрскі.

абодвух першых каралёх з гановэрскае дынастыі, Нёмцах, чужых усяму англійскаму, перавага парлямэнту ў дзяржаве, якая пачалася ад рэвалюцыі 1685 г., выявілася найярчэй. Каралі гэтыя нічога больш не хацелі ад Англіі, як толькі атрымаць чым больш грошы для сябе і сваіх нямецкіх улюбэнцаў, ды мець падтрыманьне для сваіх справаў у Гановэры, дзе яны былі абсалютнымі ўладарамі. І грошы, і падтрыманьне маглі яны атрымаць толькі пры помачы міністраў, што мелі за сабою большасьць у Ніжняй Палаце, якая што-году вызначала бюджэт. Дык-жа абодвы першыя Юр'і (I і II) давалі сваім міністрам-вігам поўную волю гаспадарыць паводле жаданьня партыяў. Галоўных міністраў разам пачалі называць габінэтам, бо з імі кароль адбываў нарады аб дзяржаўных справах у сваім габінэце. Юры I, аднак, ня ўмеючы саўсім па англійску, ня мог навет прыймаць учасьця ў супольных нарадах міністраў, і з гэтае прычыны злажылася паняцьце габінэту, як установы, зложанае па думцы большасьці Палаты Грамадаў, самастойна гаспадарушае паводле жаданьняў яе да таго часу, пакуль гэтая большасьць падтрымлівае габінэт. Складаўся габінэт з галоўных міністраў, якія адначасна былі прыватнымі партый у парлямэнце. Замала было, аднак, у іх солідарнасьці і, наагул, адзінасьці ў дзейнасьці, якая цяпер праводзіцца галавою міністраў, або „першым міністрам“; апошняга назначае кароль, а ён ужо сам дабірае сабе таварышоў паводле сваё думкі і парлямэнцкіх адносінаў. Гэткім першым галавою парлямэнтарнага габінэту, або „прэзьерам“, пры якім міністры працавалі толькі, як ягоныя памочнікі, згодна з яго наказамі, быў сэр Робэрт Уальполь. Высунуты на гэтае становішча, як чалавэк, маючы агульнае давер'е, Уальполь быў праўдзівым арганізатарам англійскае парлямэнтарна-габінэтнае сыстэмы гаспадараньня. Стварыў ён самую трывалую з усіх англійскіх парлямэнтарных адміністрацыяў, кіруючы дзяржаваю 21 год (1721—1742). Гаспадарыў ён гэтак самастойна, што сьмерць Юр'я I і пераход пасаду да Юр'я II не зрабілі ніякіх важнэйшых зьмэнаў у адміністрацыі дзяржавы. Прыхільнік ладу і ашчаднасьці, маючы вялікія фінансавыя здольнасьці, ён упарадкаваў скарб і запэўніў поўную раўнавагу выдаткаў і даходаў, умела папераджаў эканомічныя крызісы і разумна падтрымліваў гандаль і прамысловасьць. Вораг усякіх рызыкаўных экспэрымэнтаў і шырэйшых рэформаў, ён лічыў, што для Англіі даволі мець мір, сталасьць адносінаў і бясьпэчнасьць, каб яна ўзбагачалася гандлем і прамысловасьцяй. Вораг вайны, Уальполь рупіўся толькі аб тое, каб Англія заўсёды была судзьдзёю і пасрэднікам у звадках і, наагул, у справах паміж іншымі дзяржавамі.

Добрым кіраўніком дзяржавы быў таксама Вільгэльм Піт (старэйшы, 1757—1761). Быў гэта першы англійскі дзяржаўны дзеяч, які больш звараचाў увагі на грамадскую думку за мэжамі парламэнту, чым на самы парламент; рабіў ён гэта дзеля карысці і велічы Англіі, стараючыся разьвіваць і ўзгадоўваць патрыятычнае пачуцьцё ў Англійцаў. Піт, гэтак сама, як і іншыя англійскія дзяржаўныя дзеячы восемнацатага веку, вельмі клапаціўся аб узмацаваньні і усаленні марское і колёніяльна-гандлёвае магутнасьці Англіі. А ўпонак дарогі ў гэтым імкненьні Англіі заўсёды становілася Францыя, конкурэнтка шмат больш небажальная, чым Голяндцыя, бо ставіла сабе такія самыя задачы, як Англія, і конкуравала з ёю на адных і тых самых колёніяльных прасторах. Гэтая конкурэнтцыя ўвесь час выклікала барацьбу іх інтарэсаў і будзіла ў Англіі шчырае жаданьне аслабіць, а калі-б можна было, дык і саўсім здушыць грозную супраціўніцу. З гэтае прычыны у чысьленых войнах Англія ішла рука ў руку з супраціўнікамі Францыі, сама змагалася з ёю на моры, а сваім саюзнікам памагала грашыма, часамі-ж і сама ваявала на сухаземлі, як гэта было ў часы Марльбору *).

12. Колёніяльная магутнасьць Англіі. Хутка пасля таго, як у Ўсходняй Індыі зьявіліся Португальцы (у канцы першае чвэрці XVI в.), патамак Тімура, Бабэр, ізноў заваяваў усю паўночную Індыю і залажыў тут г. зв. Дзяржаву Вялікага Могола, якая з часам зрабілася вельмі слаўнаю і магутнаю, але ад пачатку XVIII веку пачала хутка ўпадаць. Шмат цярэла яна ад нападаў Пэрсаў і развалілася на часткі, валадары якіх, найчасьцёй называныя набабамі, формальна як-быццам падлягалі В. Моголу, фактычна-ж былі саўсім незалежнымі і ўвесь час ваявалі паміж сабою ды з самім Вялікім Моголам. Пачалося, адным словам, бязладзьдзе, якое дало магчымасьць эўрапейскім народам, вёўшым тут гандаль пры помачы сваіх усходня-індзейскіх кампаніяў, пашыраць сваё ўладаньні. Французская кампанія ад часоў Кольбэра мела тут некалькі ўмацаваных пунктаў на ўзбярэжжы (Пондзішэры), так сама, як яшчэ крыху раней за яе здабыла такія пункты англійская кампанія (Мадрас, Бомбэй, Калькута). Абедзьве кампаніі плацілі чынш мясцовым валадаром або В. Моголу і, увесь час конкуруючы між сабою ды з голяндскаю кампаніяй, дагэтуль саўсім ня думалі аб заваяваньнях і панаваньні ў Індыі. Але ў кожную вайну паміж Францыяй і Англіяй гэтым колёніям пагражала небажальнае нападу і заняцьця варожым флётам, бо кожны з су-

*) § 10, 16.

праціўнікаў стараўся руйнаваць гандаль другога. З гэтае прычыны Дюплеі, які ад 1747 г. быў губэрнатарам французскіх валаданьняў у Індыі, пастанавіў раз назаўсёды зьніштожыць там англійскі ўплыў і ўжо дабіўся для Францыі перавагі ў часе вайны аб аўстрыяцкую спадчыну*) У гэтым яму дапамаглі дзьве думкі: 1) што арганізаваныя, узброеныя і па эўрапейску вымуштрованыя тубыльцы, навет у невялікай лічбе, здолеюць перамагаць вялізарныя, але прымітыўныя мясцовыя арміі, і 2) што самі мясцовыя ўладары дадуць грошы на ўтрыманьне такога войска, сіпаяў, у аддзяку за дадзеную ім помач. Францускі ўрад, аднак, ня ўмеў выкарыстаць разумных плянаў Дюплеі і навет узяў яго назад у Францыю (1754) тады, калі ён ужо дабіўся рэзультатаў. За тое Англійцы адразу-ж перанялі і выкарысталі сыстэму Дюплеі.

Як на ўсходзе, гэтак і ў Паўночнай Амэрыцы ў палове XVIII в. перавага Французаў, ці Англійцаў яшчэ не ўстанавілася. Англійскіх колёніяў уздоўж Атлянтыцкага Акеану было і больш, і былі яны гусьцёй засэленыя, ды мелі шырокія правы самаўрадаваньня. Лічба жыхараў у іх увесь час узрастала, толькі былі яны сьціснуты на самым узьбярэжжы. Францускія валаданьні, наадварот, былі шмат мэнш людныя, але займалі вялізарныя прасторы, якія толькі формальна належаў да Францыі, але ня былі яшчэ засэленыя. Ад Канады аж да Місісіпі абыймалі яны англійскія колёніі, не даючы апошнім магчымасьці пашырацца ў глыб краю. З гэтае прычыны ў даліне р. Огію ўвесь час ішла барацьба навет у часе міру. У канцы ж узгарэлася вайна беспасярэдна паміж Францыяй і Англіяй (1755); пры гэтым стварыліся два саюзы: Англія з Прусамі — з аднаго боку, а Францыя з Аўстрыяй — з другога**).

Каб распарушыць і трывожыць французскія сілы на сухаземлі, Піт плаціў шмат грошы Прусам ды адначасна утрымліваў англійскае і гановэрскае войска пад камандаю назначанага прускім каралём (Фрыдрыкам II) за ваяводу кн. Браўшвэйгскага. Галоўную-ж увагу Англіі Піт скіраваў на мора і колёніі; ён загадаў англійскім флётам бязупынна нападаць на французскія ўзьбярэжжы і порты, зьніштажаць там запасы і ўсё матар'ялы, патрэбныя для караблёў. У марскіх бітвах Францыя мела такія няўдачы і страты, што ў канцы ўрад прадаў астачу папсаваных караблёў, і ўся марская вайна далей вялася Францыяй толькі пры помачы прыватных корсарскіх караблёў.

У паўночнай Амэрыцы Англійцы выперлі Французаў з даліны Огію і ў канцы пайшлі на Канаду. Пасьля перамогі

*) § 16.

**) § 16.

пад Квэбэкам (1759) яны ў працягу году занялі ўвесь гэты край. Францускае панаваньне скончылася тут назаўсёды, хаця і асталося французскае насяленьне, якому была забяспечана апека і пашана яго звычайу.

Вялікія страты мелі Французы і ў Усходняй Індыі, хаця тут вайну вяла галоўным чынам усходня-індыйская кампанія. Адзін з яе ўрадоўцаў, Робэрт Кляйв, угрунтаваў будучае панаваньне Англіі ў Індыі. Высланы, каб адамсьціць Бэнгальскаму набабу за напад і зрабаваньне Калькуты і за жорсткасьць яго ў адносінах да Англіяцаў, Кляйв з невялікай дружнай сіпаяў разьбіў набаба і на яго месца пасадыў новага, які згадзіўся аддаць у рукі кампаніі ўсю бэнгальскую фінансавую адміністрацыю. Наагул, мяшаючыся ў справы індыйскіх валадароў і перамагаючы няпрыхільных да Англіі, Англіяцы яшчэ больш умацавалі сваё панаваньне. Адабраўшы ў францускае кампаніі Пондшэры і іншыя валаданьні, яны саўсім выперлі Французаў з Індыі.

Пусьціліся Англіяцы ўсьлед за Голяндцамі і на паўдня Ціхога Акеану і здабылі і там колёніі. Разам з Голяндцамі, яны адкрылі шмат новых зямель (Акеанія і Аўстралія). Рух англіскага марскога гандлю ў 1650 годзе быў яшчэ ў 5 разоў мэншы за голяндзкі, а ў 1750 годзе ўжо значна яго перавышаў. У гэтай справе ў васемнадцатым веку Англія заняла тое становішча, якое ў семнадцатым займала Голяндцыя. Англіійскія мэсты працьвіталі дзякуючы гандлю і прамысловасьці. Гэтаму вялізарнаму разьвіцьцю прамысловасьці ў другой палове восемнадцатага веку шмат дапамаглі: вынаход Уатам (Watt) паравое машыны, паляпшэньне тэхнікі ткацтва, ды разьвіцьцё эксплёатацыі каменнага вугалля. Нязлічонае багацьце каменнага вугалля ў Англіі зрабілася фундамэнтам разьвіцьця прамысловасьці Вялікае Брытаніі і яе нацыянальнага дабрабыту.

Сельская гаспадарка, якая ў часы рэспублікі вызвалілася ад большае часьці фэодальных чыншаў, і ў якой пры Ўальполю пачалі ўводзіць лепшыя спосабы вырабу зямлі, гэтак сама разьвівалася вельмі добра.

§ 14. Прасьвэта.

1. Сьпіноза, Байль, Лёк, Ньютон і англіійскія вольнадумцы. Вольныя парадкі ў XVII і XVIII вякох запанавалі ў двух краёх: Голяндцы і Англіі, і згэтуль новым ветрам павяяла на Эўропу, згэтуль пашырыўся рух, які імкнуўся змяніць дэспатычнае самавольства—свабодай і справядлівасьцяй, барбарства—высока-моральнаю людзкасьцяй, рэлігійны прымус—толэранцыяй і вольнадумствам, дзікія забабоны—

разважным паглядом на прыроду, ды наагул імкнуўся да прасьвячання грамадзянства, да вызваленьня яго ад усялякіх забабонаў. У той самы час, як у Францыі Босюэ ды інш. славілі ў асобе Людвига XIV абсалютную манархію, як адзіную выбраную Богам і наагул найлёпшую форму дзяржаўнасьці, ды падтрымлівалі рэлігійны ўціск, — у Голяндыі вялікі філэзоф Сьпіноза прызнаваў дэмократыю найбольш натуральным дзяржаўным ладам і ў яркіх словах бараніў волю думкі і веры, кажучы, што ўрады павінны пільнаваць учынкаў сваіх падданных, а ня іхніх думак. „Мэтаю дзяржавы, — казаў Сьпіноза, — ня можа быць застрашаньне людзэй ды падчыненьне іх чужой волі, каб з разумных стварэньняў зрабіць жывёлы або машыны; наадварот, іх дух і цэла павінны свабодна разьвіваць сваё здольнасьці, каб карысталіся яны з свайго вольнага розуму, не аднасіліся адны да адных з нэнависьцяй, гнёвам і манюю і не прасьлёдавалі сябе ўзаёмна; галоўнай задачай дзяржавы, па праўдзе, павінна быць — воля“. За галоўную перашкоду для вольнае думкі Сьпіноза лічыў церазмёрную пашану да літары бібліі, адважыўся глядзець на біблію, як на твор людзкіх рук, і стараўся крытыкаю і аб'ясненьнямі даць магчымасьць больш глыбокага разуменьня яе; за гэта гадоў сто яго лічылі бязбожнікам.

Падобная-ж была дзейнасьць загнаннага прасьлёдаваньня ў Нідэрляндах францускага гугенота, вучонага Байля (Bayle), які першы пачаў выдаваць часопіс, і ў ёй популярна, гэтак, каб яго зразумелі ня толькі вучоныя спэцыялісты, але і кожны эдукаваны чалавек, абгаварваліся і вольна разважаліся тэалёгічная, палітычная і філэзофскія пытаньні, ды наагул пытаньні з розных навук. Гэтаю сваёю дзейнасьцяй, ды таксама вялікім „Гісторычна-крытычным слоўнікам“, з якога шмат пакаленьняў чарпала ўсю сваю веда, Байль шмат памог разьвіцьцю ў грамадзянстве нахілу да навуковае думкі і імкненьня да точных дасьледаў, што ўперад было выключным прывілеем вучоных.

У Амстэрдаме Байль пазнаёміўся з англіскім вучоным Джонам Лёкам (Locke), які, як віг, хаваўся там ад тыраніі Стюартаў. Пасьля выгнаньня іх з Англіі Лёк вярнуўся на бацькаўшчыну і сваімі творамі хутка абудзіў вялікую цікавасьць і здзіўленьне. У сваім творы «Аб людзкім розуме» Лёк паставіў сабе задачай дасьледзіць пачаткі і мэжы людзкага пазнаньня; гэтак быў ён пачынальнікам новае філэзофіі, якая найбольш займаецца гэтым пытаньнем. Ня меншы уплыў мелі ягоныя творы аб рэлігіі, узгадаваньні і палітыцы. Ён даводзіў справядлівасьць пазбаўленьня пасаду Якуба II, як некалісь Мільтон — казьні Караля I. У сваіх вывадах аб гэтай справе ён казаў, што дзяржава прадстаўляе саюз вольных людзэй, якія зрабілі ўмову дзеля лепшага забясь-

печаньня свайго жыцця і добра. Значыць, вярхоўнаю ўладаю ёсьць само грамадзянства, народ. Кароль—гэта толькі першы ўрадовец; сваю ўладу ён мае ад народу; вось-жа, калі яé злоўжывае, значыць, ламае свае абавязкі, і яго трэба скінуць.

Такім спосабам, Лёк супроць панавайшае ў той час непадзельна навукі аб паходжаньні каралёўскае ўлады ад Бога, якая вяла да дэспатызму, паставіў сваю тэорыю аб верхаўстве народу.

З няменьшаю энэргіяй бараніў Лёк толеранцыю ў самым шырокім значэньні; нікога, не выключаючы і жыдоў ды панаў, ня трэба пазбаўляць свабоды сумленьня і грамадзянскіх правоў. Сьляпы дэспатызм, з якім кожная рэлігійная група прасьлёдала іншыя, кажучы, што праўда знаходзіцца выключна толькі ў яé, павінен выклікаць саўсім натуральны сумлёў аб тым, ці ў справах веры наагул можа існаваць бязспрэчная праўда, ці не.

Шмат хто з эдукаваных людзей, зьнеахвочаных вечнымі рэлігійнымі спрэчкамі, уважалі, што досіць верыць у Найвышэйшую Істоту, як прычыну ўсяго, што існуе,—і больш нічога ня трэба дзеля праўдзівае пабожнасьці. З таго часу, як у Англіі запанавала воля слова і друку, некаторыя спаміж іх, як Колін, Толян, Шэфтсбэры, Болінброк, адважаліся адкрыта выказаць падобныя думкі. З таё прычыны, што волю думанья яны лічылі бязумоўным правам чалавэцтва, іх называлі вольнадумцамі, а за тое, што, хаця і не прызнавалі хрысьціянскае навукі, але верылі ў Бога, іх называлі дэістамі. Яны даводзілі, што цнота і моральнасьць не залéжаць ад догматаў веры; адзіным кіраўніком думкі павінен быць „здаровы розум“, адзінымі крыніцамі вэды, як казаў і Лёк,—спасьцярога і дасьлёд. Яны нападлі на ўсё, што прычыла розуму, або дасьвэдчаньню, карыстаючыся пры гэтым, як аружжам, то вучонымі вывадамі, то дасьціпным ды войстрым словам. Змагаліся яны проці веры ў чуды і нічога слухаць не хацэлі аб тым, што Бог мяшаецца ў парадак на сьвэце, які Ём самім устаноўлены і кіруецца адвэчнымі законамі.

Вялікае адкрыцьце Ізаака Ньютана (Newton) (1642—1722), прафэсара Кэмбрыджскага унівэрсытэту, дадала яшчэ больш вагі іх словам. Ньютон казаў: „Усё цэлы ўзаёмна прыцягаюцца. Гэтае прыцяганьне не знаходзіцца ў простаў залéжнасьці ад масы іхняга цэла, але ў адваротнай ад квадрату іх аддаленьня. Тая самая сіла, якая прыцягае да зямлі, ўплывае гэтак сама і на ўсё нябэсныя цэлы, усё сьвэтных прасторы, утрымлівае плянэты, комэты і мэсяцы, ды кіруе іхнім рухам“. Гэта адначасна тлумачыла прычыну таго, што адкрыў Копэрнік, а Кéплер сформулаваў у законы.

Нябэсныя і зямныя зьявішчы можна было вывесці з аднаго закону, а, значыць, не аставалася тут месца на цуды. Гэтае важнае адкрыццё, ды, наагул, увесь час узрастаючы ўплыў прыродных навук што-раз то болей пашыралі пагляды вольнадумцаў, хаця на іх і нападала духавэнства.

Цэкі муляроў у Лёндане, называныя вольнамулярскімі, ў 1717 годзе ператварыліся ў саюз вольнадумных і эдукаваных людзей усіх станаў, якія, заводзячы крыху дзіўныя звычаі і абрады, ахвяроўвалі сябе справе пашырэння толеранцыі і людзкасці, імкнучыся да брацтва ўсіх станаў і народаў. Праз кароткі час вольнамулярскія саюзы пашырыліся па ўсёй Эўропе, ды пазакладаліся навет у Усходняй Індыі і Амэрыцы; навет князі і каралі часамі да іх належаі.

2. Вольтэр (1694—1778). Англія з прычыны сваёй мовы і географічнага палажэння ўсё-ж была залішне далёкая ад рэшты Эўропы, каб беспасярэдна і моцна на яе ўплываць. Доля пасрэдніка і тлумача дасталася Францыі, мова якое панавала ў той час у сьвэце.

Англійская літэратура і навука былі ўжо ў поўнай красе, а Французы аб ёй яшчэ нічога ня ведалі. І толькі ў 1727 годзе, дзякуючы бытнасці ў Лёндане аднаго маладога парыжскага пісьмёньніка, даляцелі на сухаземле нейкія ведамасці аб духоўным жыцці Англіяцаў. Гэты пісьмёньнік быў Францішк Аруэ, ведамы больш пад сваім літэратурным прозьвішчам Вольтэр (1694—1775). З прычыны звадкі з адным шляхціцам ён уцёк у Англію, бо яму пагражала Бастылія. Англійскія законы, установы, прасьвэта, рэлігійная толеранцыя, палітычныя свабоды абудзілі ў ім здзіўленьне. Вярнуўшыся ў Францыю, ён у чысленых сваіх творах развіваў пагляды англійскіх дэістаў. Быў ён няміласэрным ворагам догматаў і абрадаў, бачучы ў іх толькі ману і прыкідлівасьць. Хаця характар яго быў не беззаганны, але, наагул, імкненьні яго былі вельмі сьвэтлих, гуманітарных. Вольтэр меў дужа добры стыль, быстры розум, незраўнаную дасціпнасьць і ўсебаковую эдукацыю. Пры ўсім гэтым жыў ён доўга, у добрым здароўі, дык пры вялікай сваёй працавітасці напісаў надзвычайна многа літэратурных твораў: драмаў, повесцяў, навуковых разважаньняў, гістарычных твораў, лятучых лісткаў, памфлётаў; мусіць, няма літэратурных формаў, у якіх бы ён ня пробаваў сваіх сілаў. Зласьліваць і жыццёвы бруд псавалі шмат якія з яго твораў; было гэта, аднак, згодна з духам часу і саўсім ня шкодзіла вялікай папулярнасьці Вольтэра. Навет монархі шукалі прыхільнасьці яго; з каралямі прускім, данскім, швэдзкім і імператрыцаю Кацярынаю ён веў сталую корэспондэнцыю. І ўсё-ж з ягоных твораў больш трывалую вартасьць мае хіба толькі

„Essai sur les moers et l'esprit des nations“, твор аб сусьвѣтнай гісторыі, у якім ён менш займаецца палітычнаю гісторыяй, а найбольш культураю дзяржаваў і народаў.

Вялікую заслугу Вольтэра ў яго публіцыстычнай дзейнасці становіць упорлівае змаганьне з тагачаснай нягоднай судовай процэдурай. Ня толькі літэратурнымі творамі, але і асабістымі заходамі дапамагаў ён несправядліва засуджаным і іхнім сём'ям. Асабліва ведама абарона Вольтэрам нейкага Каляза, кальвінскага купца з Тулюзы, якога вінавацілі ў забіцці сына за тое, што той прыняў каталіцтва, і сказьнілі, ня глэдзячы на адсутнасьць усякіх доказаў. Пасьля многалётніх заходаў Вольтэр дабіўся перагляду справы, пры чым нявіннасьць сказьнёнага была даведзена, і яго сям'і была вярнана чэсьць і сконфіскаваная маёмнасьць.

3. Монтэск'э. Дідро. Русо. Кенэ. Пабываў так сама ў Англіі вядомы ўжо ў тым часе французскі пісьмённік, барон Монтэск'э, прэзыдэнт парламэнту ў Бордо. Пражыўшы там два гады, вынес ён перакананьне, што Вялікая Брытанія ёсьць самы вольны край. Англіійскія законы, якія вытварыліся на працягу гісторыі Англіі, здаліся яму вёрхам дзяржаўнае мудрасьці. Пад уплывам уражэньняў з сваё падарожы ў Англію напісаў Монтэск'э знамяніты твор „Esprit des lois“ (Дух законаў). Галоўнай думкай гэтае працы было тое, што дзяржаўная ўлада ёсьць траякая: законадаўчая, спаўняючая і судовая. Абавязковым варункам вольнага дзяржаўнага ладу ён лічыў разьдзел гэтых трох галін улады, каб кароль, ці хоць сабэ і рэспубліканскі ўрад не гаспадарыў самадумам, а каб быў зьвязаны законамі, якія выдае іншая ўлада, іменная народнае прадстаўніцтва, ды каб судзьдзі судзілі незалежна ад загадаў ураду, кіруючыся толькі сваім сумленьнем. Гэткі дзяржаўны лад быў якраз у Англіі пасля выдаленьня Стюартаў. Констытуцыйна-монархічная форма ўраду зацікавіла тады шырокія кругі інтэлігэнцыі ўва ўсёй Эўропе, а ў XIX в. гэтая форма была праведзена ў жыцьцё ў большасьці эўрапейскіх дзяржаваў.

Пад уплывам Вольтэра і Монтэск'э стварылася цэлая армія пісьмённікаў, якія займаліся філэзофскімі, палітычнымі і грамадзкімі пытаньнямі, разважаючы аб іх ці ў паважнай форме, ці ў бэлэтрыстычнай або сатырычнай. Спаміж іх найвыдатнейшым быў Дідро, чалавек здольны, гарачы, знаходлівы. Зьявілася ў яго нязвычайная яшчэ, як на тыя часы, думка, каб абняць усю людзкую веда ў адным вялізарным слоўніку, названым энцыклёпэдыяй. З гэтаю мэтай згаварыўся ён з вядомым матэматыкам д'Алямбэрам, які напісаў дужа добрую прадмову да энцыклёпэдыі. Блізка ўсё выдатнейшыя тагачасныя вучоныя і пісьмённікі,

у тым ліку і Вольтэр, змесьцілі там сваё творы. Ня гледзячы на вялікія перашкоды з боку духавенства, за 15 гадоў выданьне энцыклэпэдыі было скончана (1751—1766); складаецца яна з 25 вялізных тамоў.

Супрацоўніцтва зблізіла паміж сабою вольнадумных пісьмёньнікаў і стварыла пэўную аднолькавасьць у іхніх паглядах; з гэтага часу сталі іх называць энцыклэпэдыстамі. Панаваў сярод іх дух Вольтэра, у якім злучаліся гуманітарныя і грамадзкія імкненьні з дэструкцыйнымі, а любоў— з ядам нэнавісьці.

Іншым ужо духам праняты быў Жан Жак Русо (1712—1778), Швайцарац, родам з Жэнёвы. У жыцьці яго, так сама, як і ў Вольтэра, было нямала плямаў, але ягоныя імкненьні былі справядлівыя, розум геніяльны, творы-ж яго зрабілі ня меншы за дзейнасьць Вольтэра і эксыплэпэдыстаў, калі йшчэ ня большы, уплыў на ход пазьнейшых палітычных, грамадзкіх і культурных падзьяў Эўропы.

Быў ён праняты вераю ў Бога і ў няўміручасць душы і, выходзячы з гэтага пагляду, імкнуўся да адраджэньня чалавэцтва і паказываў шляхі, якімі трэба йсьці да гэтага. Як Вольтэр апіраўся на розуме, так Русо—на пачуцьці. Асноваю ягонае тэорыі ёсьць думка, што ўсё выходзіць з рук Тварца дасканалым. Чалавек спачатку быў добрым і чэсным, але яго сапсавала цывілізацыя. Паварот да прыроды—гэта адзіны шлях дзеля адраджэньня чалавэцтва. У сваёй пэдагогічнай повесьці „Эміль“ даў Русо дужа добры абраз узгадаваньня, абапёртага на прыродных асновах; галоўную ўвагу зварачаў ён на фізычнае ўзгадаваньне, аб чым, праўда, і перад ім яшчэ гаварылі Лёк і Монтэнь, і радзіў паступова разьвіваць розум у аддалёньні ад вялікіх мэстаў.

У творы „*Contrat social*“ (Грамадзкая ўмова) Русо лічыць, што грамадзянствы і дзяржавы стварыліся дзякуючы дабравольным умовам паміж вольнымі людзьмі, не прызнае констытуцыйнае монархіі, якую гэтак выхваляў Монтэск'е, а стаіць за дэмакратычную рэспубліку, ідэе, значыць, далей, чым Лёк. Што праўда, ягоныя думкі аб „дабраце і чэснасьці“ первабытнага чалавэка, аб „грамадзкай умове“ ды яшчэ некаторыя іншыя ня вытрымліваюць ніякае крытыкі. Але ён ярка выявіў супярэчнасьць паміж натуральнаю, здароваю прастатою і штучнаю, гнілою цывілізацыяй, паказаў ненатуральнасьць і заганы тагдышняга ўзгадаваньня і нягоднасьць дзяржаўнага ладу. Уплыў тэорыі Русо быў дужа вялікі, хаця спачатку толькі павярхоўны. Расьпешчаная арыстократыя захоплівалася паглядамі Русо якраз за тое, што лічыла іх парадоксальнымі. Іншыя з яго думак, аднак, праводзіліся ў жыцьцё; так, прыкл., некаторыя маткі з арыстократыі пачалі самі карміць сваіх дзяцей і апранаць іх скромна; гэта была

такая мода: à la Rousseau.— „Прасьвѣчаныя ўладары“ раптам пачалі клапаціцца аб долі сваіх падданых,—вѣдама, паводле сваіх фантазіяў, ды не зракаючыся свайго абсалютызму у гаспадаранні. Выявіўся ўплыў паглядаў Русо і ў літэратуры, сэючы мляўкі сэнтымэнталізм і нахіл да утопіяў. Часамі-ж уплыў гэты быў шмат глыбейшы і шырэйшы. Вытварыў ён, наагул, крытыку існуючага грамадзкага парадку і жаданьне пераробіць яго.

Асобную групу французскіх пісьмэньнікаў складалі эканомісты. Яны выяўлялі недахвататы дзяржаўнае гаспадаркі і спосабы напавы яе, творачы асобную навуку, названую палітычнаю эканоміяй. Дагэтуль багацьцем краю лічылі масы сабранага ў ім золата і стараліся ўсякімі штучнымі спосабамі і забаронамі прыцягнуць у край як мага больш грошай і як найменш выпусьціць іх заганіцу. Толькі француз Кенэ, прыдворны лэкар Людвіка XV, выявіў цеснату гэнага пагляду і на яго мѣсца паставіў новы, а іменна, што адзінаю крыніцаю багацьця краю ёсьць зямля і яе старанны выраб. Гэтая думка аказалася няточнаю, бо, як крыху пазьней давеў шкот Адам Сьміт, багацьцем краю ёсьць праца, як на ральлі, так і ў варштатах, фабрыках, у гандлю,—ці, наагул, вытворчасць краю. Кенэ і яго вучні, аднак, маюць вялікую заслугу: на аснове навуковых даных яны выявілі, што ад галіты вясковага народу хварэе ўся дзяржава.

Дэвізам Кенэ было: „Pauvres paysans, pauvre gouaite, pauvre roi.“ Эканомісты дамагаліся ня толькі палягчэньня сялянскае долі і скасаваньня падатковых прывілеяў, але таксама і скасаваньня цэхаў, мыта, — адным словам, звальненьня гандлю і прамысловасьці ад усіх сьцясьняючых іх путаў. „Laissez faire, laissez passer“ (дазвольце рабіць, дазвольце йсьці), поўная эканомічная воля — гэтакі быў іх кліч.

4. Бэкарыя. Пэсталёці. Нямэцкая літэратура. Творы французскіх вольнадумцаў знайшлі ўва ўсёй Эўропе магутны водгук і ўсюдых разбудзілі значны рух. Наймацнейшы протэст проці барбарскай судовай процэдуры быў узняўся ў Італіі. Падняў яго Бэкарыя з Мілянэ, знамяніты твор якога „Аб правінах і карах“ зрабіў вялізарны ўплыў на крымінальнае законодаўства ўсяе Эўропы. Бэкарыя дамагаўся для вінавачаных звальненьня пад заклад і парукі заместа вязьніцы, скасаваньня мукаў, яўнасьці суда, мякчэйшых караў, скасаваньня конфіскацыі маэтнасьці, а навет скасаваньня сьмяротнае кары. Законадаўцы, паводле яго думкі, павінны недапускаць да злачынстваў не страшнымі карамі і забаронамі, але прасьвѣтай народу.

Як быццам на кліч італьянскага юрыста адазваўся ў Швайцарыі вялікі змаганьнік за народную прасьвэту, Пэсталёці, пэдагог і прыяцель чалавэцтва. Дагэтуль аб прасьвэце ніжэйшых слаёў грамадзянства клапацілася адно хіба духавэнства і то найбольш дзеля рэлігійнага ўзгадаваньня. Пры гэтым протэстанцкае духавэнства ў гэтай справе йшло далей, чым каталіцкае; яно-ж бо з самага пачатку свайго існаваньня асабліваю ўвагу зьвяртала на навуку чытаньня, каб вэрныя маглі чытаць біблію. Сьлёдам за протэстанцкім, і каталіцкае духавэнства, дзеля конкурэнцыі і дзеля захаваньня чыстасьці вэры, побач з папярэдняй вуснай навукай ватахізму, рытуалу і моралі, ўвяло ў сваё вясковыя школы такжа чытаньне і пісаньне (ў мэстах, асабліва-ж у больш заможных, побач з вышэйшымі школамі ўжо ў сярэднія вякі існавалі й ніжэйшыя). Праўда, і апрача духавэнства ў розныя часы і ў розных мясцох бывалі людзі, якія стараліся зьмэншыць народную цемнату; аднак, іх стараньні былі часовымі, нятрывалымі. Толькі ад часу Пэсталёці сталі глыбэй і шырэй займацца народнай прасьвэтай, а ў XVIII в. справа народных школаў стала адным з абавязкаў урадаў.

У Нямэччыне другая палова XVII в. была пэрыодам найвышэйшага расцьвэту літэратуры; дух гэтае літэратуры быў шырока-гуманітарны і саўсім новачасны. Абаронцам рэлігійнае толэрэнцыі быў Лёсінг, а найлёпшым яе выяўленьнем—ягоная драматычная поэма „Натан Мудры“. Ён не абмэжаваўся аднымі толькі кпінамі і не аплёўваў ядам ненавісьці хрысьціянскае вэры; наадварот, хаця ён і ня бачыў істоты рэлігіі ў догматычных дэталях і абрадах, аднак, вымагаў узаёмнае пашаны да чужое вэры. Яго выступленьні і таму яшчэ мелі асаблівую культурна-грамадзкую вагу, што яго толэрэнцыя абыймала і жыдоў, тады гэтак пагарджаных і прыціснутых*).

Гэрдэр прапавэдаваў брацтва народаў, клічучы дужэйшыя народы шанаваць мову і звычаі нацыянальных мэншасьцяў і лічучы народную творчасць крыніцай праўдзівае поэзіі.

У асобах двух найгеніяльнейшых нямецкіх поэтаў, якімі былі Гётэ і Шылэр, міжнародны гуманізм атрымаў магутнае падтрыманьне.

Жыў тады яшчэ адзін вялікі чалавэк, Іммануэль Кант, тварэц новае філёзофіі, усебаковы вучоны і глыбокі мысьліцель.

*) § 12.

§ 15. Прасьвэчаны абсалютызм у романскіх дзяржавах і скасаваньне езуіцкага ордэру.

1. Помбаль. (1750—1777). У процілежнасьці да Монтэск'э і Русо, Вольтэр і эканомісты ўважалі абсалютызм найлепшаю формаю ўраду, калі толькі монарх будзе чалавэкам „сьвэтным“ або „прасьвэчаным“ у духу свайго часу. Кітайскі цар, які, каб выявіць сваю пашану да зямляробства, штогод адзін раз хадзіў за плугам, быў для іх ідэалам. І здавалася ім у палове восемнацатага веку, што ў Эўропе настаў ужо гэтак жаданы „залаты век“.

Шмат хто з самых магутных монархаў і дзяржаўных дзеячаў лічылі сабе за гонар падтрымліваць прыязны адносіны з правадырамі „Прасьвэты“, прасілі ў іх рады і вельмі стараліся сваім гаспадараньнем здабыць у іх пахвалу. Па прыкладу больш магутных монархаў, і меншых князі, калі не рабілі, дык хоць гаварылі гэтак сама; праўда, здаралася, што словы з учынкамі моцна разыходзіліся. Гэтак, прыкл., адзін князёк, які вёў з Англіяй зыскоўны гандаль рэкрутамі*), напісаў вельмі лібэральны твор: „Думкі аб монархах“ і паслаў яго галавэ „Прасьвэты“, Вольтэру, каб атрымаць ад яго комплімэнт. Але здаралася, што за словамі йшлі і ўчынкi. Асабліва стараліся монархі падабацца парыжскім сяўцом прасьвэты аслабленьнем значэньня духавэнства, зьмяншэньнем яго ўплываў і маемасьці, што прадстаўляла і найлягчэйшую і найбольш прынадную рэформу, калі прыняць пад увагу магчымыя даходы. Ахвяраю гэтакага палажэньня зрабіўся ордэр езуітаў, проці якіх вольнадумцы выступалі з асаблівай нэнависьцяй. Кліч да скасаваньня гэтага ордэру выйшаў якраз з тых краёў, дзе дагэтуль яны пачувалі сябе найсвабодней, а іменна з Португаліі ды Гішпаніі.

Португалія ня шмат успамаглася скінуўшы гішпанскае ярмо. Асталася яна, як і была, краем эканомічна і культурна адсталым. Здавалася навет, што сама прырода хацэла ёй пашкодзіць, бо ў 1755 г. страшное трасэньне зямлі разбурыла да званьня яе сталіцу Лісабон. Але тагдышні португальскі першы міністар, маркіз Помбаль, чалавэк з вялікім розумам і моцнай воляю, якому слабы кароль Язэп I саўсім перадаў усю ўладу, дзякуючы сваёй цьвёрдай і нязморанай дзейнасьці, здалёў за кароткі час ня толькі загаіць раны ад стыхійнага няшчасьця, але і значна падняць край з заняпаду, у якім той знаходзіўся. Завёў ён добрую адміні-

*) § 12.

страцыю, стварыў марскую і сухазёмную аружную сілу, стараўся нанова ажывіць гандаль і прамысловасьць, закладаў школы, абмежыў інквізіцыю і як магá аслабляў уладу духавэнства. Бо ў духавэнстве, асабліва-ж у езуітах бачыў ён галоўнае няшчасьце свайго народу. Перад усім выгнаў ён езуітаў з каралёўскага палацу, пасля з школ і цэркваў. Спробу забойства караля, арганізаваную некалькімі вяльможамі дзеля асабістае помсты, ён выкарыстаў, каб зрабіць езуітам рашучы ўдар. Духаўнікоў гэных вяльможаў абвінавацілі, як іх супольнікаў; два з іх памёрлі ў вастросе, а аднаго, 80-цілётнага старыка, засудзілі задушыць і спаліць. Усіх іншых езуітаў Помбаль загадаў пазьбіраць на караблі і высадзіць на берагах Царкоўнае (папскае) Дзяржавы; маётнасьць іхнюю ён сконфіскаваў на карысьць дзяржавы і парваў усякія адносіны з Апостальскаю Сталіцаю.

2. Выдаленьне езуітаў з Францыі і Гішпаніі. Кароль III (1759—1788). Хаця ўсё ганілі лютасьць Помбаля, але і другія дзяржавы пачалі рабіць паводле яго прыкладу. Як ужо было сказана, езуіты ўмэлі павялічваць сваё багацьці дужа добра вэдзеным гандлем, прычым не перабіралі надта ў спосабах яго. Адзін з іхніх загадчыкаў у Заходняй Індыі абвёсьціў сваё банкруцтва на 3 міліёны франкаў, генэрал жа ордэру (у Рыме) адмовіўся вярнуць страты пацярпёўшым, хаця ўсім было ведама, што той езуіт займаўся гандлем не ад сябе, але ад імя ордэру. Справа пайшла ў суд. Парыжскі парлямэнт, хаця зложаны найбольш з каталікоў, але воража настроеных да езуітаў, запатрабаваў прадстаўленьня статутаў ордэру і прызнаў іх небясьпэчнымі для дзяржавы. Францускі ўрад запатрабаваў, каб статуты былі зьмэнены. але генэрал Рыччы адказаў гэтакімі словамі: „*Sini ut sunt, aut non sint*“ (хай будуць, якія ёсьць, або саўсім хай іх ня будзе). Тады францускія парлямэнты, у згодзе з міністрам Шуазэлем, прысудзілі статуты езуіцкія спаліць, а таварыства іхняе, як нязгоднае з дзяржаўным парадкам, выдаліць з Францыі.

Сьлёдам за Францыяй пайшла Гішпанія. З таго часу, як там пачалі гаспадаравать Бурбоны, гэты нешчасьлівы край, дзякуючы добрым каралём і міністрам, пачаў падыймацца з заняпаду. Гішпанскі кароль Кароль III быў адным з самых энэргічных і разумных монархаў свайго сталецця. Ён акружыў сябе міністрамі, шчыра пранятымі ідэямі прасьветы; адзін з іх, Кампманэс, здабыў вялікую славу сваімі творамі. Справядлівым падзёлам падаткаў і ашчаднасьцяй двара Кароль III шмат памог зямляробству. Каб засяліць спустошаныя прэсторы, ён заклікаў тысячы чужых колёністаў ды навет, ня глédзячы на агульнае нездаваленьне

набожнага насялёння,—гэрэтыкоў. Каб падняць эаномічнае жыцьцё краю ды перамагчы забабонную неахвоту Гішпанцаў да працы, Кароль ІІІ выдаў закон, што заняцьце гандлем і прамысловасьцяй ня робіць ганьбы шляхоцтву, а, наадварот, падымае яго. Каб палёпшыць гандлёвыя адносіны, ён праводзіў гасьцінцы і каналы, скасаваў манаполі ды мыты, і, дзякуючы гэтаму, гандлёвыя абароты ў Гішпаніі узрасьлі ў пяць разоў. Стварыў ён і флёт, які ў часе амэрыканскае вайны за незалежнасьць гэтак уславіўся, што Гішпанія ізноў заняла становішча трэцяе марское дзяржавы. Ня менш клапаціўся ён і аб народную прасьвэту; у адным з сваіх законаў ён называе яе найважнейшым абавязкам дзяржавы. Гэтым вялікім культурным пачынаньнем трэба дзівіцца яшчэ затым, што кароль і яго міністры ня толькі ня бачылі падтрыманья з боку народу, цёмнага і падбураванага духавэнствам, а, наадварот, спатыкалі заядлае праціўленьне. Аглядаючыся на народ, Кароль ІІІ не адважыўся скасаваць інквізіцыю; усё-ж нагэтулькі абмежаваў яе дзейнасьць, што за ўсё трыццаць гадоў ягонага панаванья былі спалены на агні толькі 4 ахвяры.

Калі адзін з міністраў загадаў, каб у Мадрыце чысьцілі вуліцы, дык лёкары заявілі, што гостры смурод ачышчае паветра; калі-ж дзеля грамадзкае бясьпэчнасьці было забаронена насіць шырокаполыя капялюшы і доўгія плашчы, бо пад імі лёгка было хаваць твар і аружжа, узгарэлася адкрытае паўстаньне. Кароль заяўляў, што мае довады, што езуіты былі арганізатарамі паўстанья і падбівалі да яго народ, і пастанавіў зусім іх пазбыцца. Энэргічны міністар Аранда, прыцель энцыклёпэдыстаў, загадаў у адзін дзень заарыштаваць усіх езуітаў у Гішпаніі і колёніях, пасадзіць іх на караблі і адвесьці у Царкоўную Дзяржаву, як падданных папы, а не караля. Аднак, папскі ўрад, паводле рады генэрала езуітаў, загадаў спаткаць караблі гарматнімі стрэламі. Гішпанскія караблі дарэмна падыходзілі да розных портаў, каб выгрузіць езуітаў, аж пакуль французскі міністэр Шуазэль не пашкадаваў езуітаў ды не дазволіў ім пасяліцца на Корсіцы.

3. Скасаваньне езуіцкага ордэру Клемэнсам ХІV (1773). Паводле гішпанскага прыкладу зрабілі кіраванья гішпанскімі князямі дзяржавы Неаполь і Парма, а пасяля гэтак сама Вэнэцыя, Модэна і навет Баварыя. Тады Бурбоны, панаваўшыя ў Гішпаніі, Францыі і Італіі, выступілі супольна перад папай Клемэнсам ХІV (Ганганэлі), чалавёкам пранятым, як і іншыя сучасьнікі яго, ідэямі „прасьвэты“, з дамаганьнем, каб ордэр езуітаў быў скасаваны. Папа сьпіраўся, баючыся, як сам казаў, каб езуіты не атруцілі яго. Каліж і імператрыца Марыя Тэрэса далучылася да гэтага дамаганья,

ён згадзіўся і скасаваў ордэр, за тое, што перашкаджаў спакойнаму жыццю хрысціянскае рэспублікі. Праз некалькі месяцаў Клёмэнс XIV памёр з усімі прыметамі атруцця. Адны казалі, што гэта зрабілі запраўды езуіты; іншыя-ж даводзілі, што папа сам быў вінен у сваёй сьмерці, бо прыймаў зашмат лекаў проці атруты.

4. Канец рэфарматарскіх імкнённяў у Гішпаніі і Португаліі. Хаця загады Помбалья і Караля ІІ адразу даі рэзультаты, але істнавалі яны нядоўга. Слабым бокам прасьвэчанага абсалютызму было тое, што ён хацёў за ўсім наглядаць, усім кіраваць, іграць ролю як быццам угадлівага апякуна, а народу гэткае гаспадараньне здавалася тырыніяй, не лягчэйшай, калі не цяжэйшаю, чым тая, што прыходзіць з агнём і мячом. Дый-ткі загады прасьвэчаных монархаў не заўсёды былі ўдачныя. Так, прыкл., Помбаль, лічучы, што ў краі зашмат вырабляецца віна, а замала — збожжа, загадаў, не падумаўшы, зніштожыць сялянскія вінаграднікі, што былі асноваю добрабыту гішпанскага сялянства. У роўнай мэры зьненавіджаны народам, шляхтаю і духавенствам, Помбаль пасля сьмерці караля Язэпа страціў уладу і ледзьве абараніўся ад абвінавачаньня ўва ўсякіх злачынствах; Португалія-ж хутка дайшла да свайго даўнейшага заняпаду. Калі-б народ мог падняцца, ня робячы сам ніякіх высілкаў, а толькі працаю разумнага ўраду, дык бы гэтак і сталася з Гішпанцамі пры Каралі ІІІ. Але ледзь толькі ён закрыў вочы на заўсёды, як яго наступнік, няўдалы Кароль ІV, вярнуў даўнейшыя парадкі. Кароль і інквізіцыя навыверадкі заціраі сьляды сьвэтлага папярэдняга гаспадараваньня, і гэта ўдалося ім у поўнай мэры.

§ 16. Фрыдрык ІІ, кароль Прускі. Войны: спадчынная аўстрыяцкая і сямілётняя.

1. Моладасьць Фрыдрыка ІІ. Да ліку сьвётлых монархаў XVIII в. трэба аднёсьці і Фрыдрыка ІІ, караля Прускага, называнага Вялікім за яго ваённую славу і заваяваньні. Быў ён узгадаваны прасьвэчаным Французам і спачатку больш цікавіўся літэратураю і музыкай, чым тэю салдатчынай, якую разьвёў яго бацька; за гэта бацька пагарджаў ім, як кніжным модем, і сыстэматычным прасьлёдаваньнем, найгрубейшымі адносінамі да яго (раз узлаваўшыся за малым чым не павесіў яго сваімі рукамі), стараўся дабіцца, каб сын зрокся наступніцтва пасаду. У канцы восем-

надцацiлётні каралёвіч пастанавіў уцячы да свайго дзядзькі, Юр'я III, караля англійскага. Бацька, даведаўшыся аб гэтым, заарыштаваў яго, ягонага супольніка загадаў павесіць, а Фрыдрыка за кару аддаў у крэпасць на цывільную службу пад строгім наглядам; толькі цераз даўгі час кароль адпусьціўся, бачучы, як сын з вялікаю акуратнасьцяй выпайнае ўсё абавязкі малога ўрадоўца ды выяўляе поўную паслухмянасьць. За час сваё канцалярскае працы Фрыдрык II акуратна пазнаёміўся з створанай бацькам адміністрацыяй і навучыўся цаніць карысьць ад яе. Атрымаўшы пазьней каманду над палком, ён гэтак сама старанна пазнаёміўся з асновамі прускае вайсковае службы.

Бацька быў здаволены сынамі і дазволіў яму ў канцы жыць, як наступніку пасаду, акружыць сябе інтэлігентнымі людзьмі, Французамі, або па французску ўздаванымі Нёмцамі, і займацца музыкай і літэратурай. Фрыдрык навет напісаў і ўласныя творы, у якіх выказваў вельмі вольнадумныя пагляды; ганіў ён прагавітасьць на славу, пыху, гультайства, несправядлівасьць і вераломства монархаў. Монарх павінен быць, казаў ён, не валадаром, але першым слугою свайго народу; у сваім творы „Antimachiaveil“ ён строга крытыкуе неморальнага Маккіявэлі*). Пачаўшы сам гаспадаравать, ён аднак, спаліў гэты свой твор; а далейшая дзейнасьць яго, прыкл. разьдзел Польшчы, які быў ім зроблены, наагул ня вельмі згаджалася з добрымі ідэямі гэтага твору.

2. Аўстрыяцкая спадчынная вайна (1740—1748). Каралёвіча, які меў гэткае пагляды і веў гэткае жыцьцё, як Фрыдрык, усё спадзяваліся бачыць у будучыне мірна настроеным каралём-філэзофам. Аднак, калі гэты прыяцель Вольтэра заняў каралёўскі пасада, выявілася нэшта саўсім іншае. Імкнуўся ён перад усім да таго, каб, карыстаючыся створанай бацькам вайсковай сілай, зрабіць з Прусіі магутную дзяржаву. Адпаведныя для гэтага абставіны зляжыліся пасля сьмерці імператара Караля IV. Гэты монарх усё сваё жыцьцё рупіўся аб тое, каб законам, што зваўся прагматычнаю санкцыяй, забясьпечыць у Габсбургскіх краях наступніцтва пасаду сваёй дачцэ, Марыі Тарэсе, і яе мужу, лётарынскаму князю Францішку, ня гледзячы на прэтэнсіі, якія меў баварскі курфюрст ды інш. Рознымі спосабамі яму ўдалося атрымаць абяцанку ад усіх дзяржаваў, у тым ліку ад Францыі і Прусіі, што яны будуць бараніць правы ягонае дачкі. Князь Аўгэн сказаў калісь аб гэтай справе, што армія ў 200.000 чалавэк ляпэй-бы забясьпечыла гэтыя правы, чым стапа пэргамэнту, і на Марыі Тарэсе гэ-

*) § 3.

тыя словы горка спраўдзіліся. Аўстрыя тады была аслабейшы пасля толькі-што нешчасліва скончанае турэцкае вайны, і ворагі маладое каралёвы з усіх бакоў паднялі галовы. Пёршы быў Фрыдрык II, які, прычাপіўшыся да даўнейшых прэтэнсіяў да Сілезіі, увайшоў у гэту аўстрыяцкую правінцыю. Марыя Тарэса з трудом сабрала войска, але дазнаны прускі фэльдмаршалак Швэрын саўсім разбіў гэнае войска пад Мольвіцам (1741).

Францыя гэтак сама пастаралася скарыстаць з выпадкаў, каб загубіць свайго адвечнага ворага—Габсбургаў. Ня гледзячы на прыняцце прагматычнае санкцыі, яна станула на бок Баварыі, ды разам з ёю і з Гішпаніяй зрабіла саюз з прускім каралём, манючыся падзяліць аўстрыйскую монархію, а баварскага курфюрста Караля зрабіў імператарам. Баварскія і францускія войскі ўвайшлі ў Аўстрыю. Для Марыі Тарэсы, якая не дапускала магчымасці гэткага вераломства, гэтыя выпадкі былі быццам ударам пяруна. Яё Нямэцкія краі блізка саўсім не працівіліся ворагам, і яна шукала падтрыманьня у Вэнграў. Вэнгерскія магнаты прынялі маладую каралёву на сойме ў Прэсбургу з вялікаю прыхільнасьцяй і пастанавілі аддаць ёй сваё маётнасьці і сваю кроў. Памагла ёй грашма і Англія праз сваю ненавісьць да Францыі і Гішпаніі. І вось шчасьце патроху стала перахляцца на бок Марыі Тарэсы. Аўстрыйскія войскі выгналі ворагаў ды самі ўвайшлі ў Баварыю; якраз у той момэнт, як Кароль VII каранаванься ў Франкфурце на імператара, яны занялі Мюнхен. Да таго-ж удалося Марыі Тарэсе пазбыцца самага небясьпэчнага ворага, Фрыдрыка II, падпісуючы з ім мір ў Брэславе (1742) і аддаючы яму Сілезію. Аднак, калі Фрыдрык пабачыў, што аўстрыйскія войскі маюць новыя перамогі, а Англія ўсё мацней звязваецца з Аўстрыяй і выслала войска на сухаземле, тады ён занепакоіўся аб сваё здабычы, зламаў толькі што падпісаны мір і ў 1744 г. увайшоў з войскам у Чэхію. Тымчасам якраз памёр Кароль VII, які мала і пабыў імператарам, а ягоны сын хутчэй зрабіў мір з Марыяй Тарэсаю, каб спакойна сядзець на курфюрставым пасадзе. Фрыдрык II, перамогшы і ў гэтай другой сілезскай вайне, прызнаў у канцы выбар на імператара мужа Марыі Тарэсы, Францішка, за што аканчальна атрымаў Сілезію. Гэтак скончылася вайна ў Нямэччыне. За тое ў аўстрыйскій Нідэрляндах яна яшчэ доўга трывала; там Французы пад кіраўніцтвам Морыца Саксонскага мелі некалькі бліскучых перамогаў над Англіяцамі ды іншымі саюзчыкамі Аўстрыі. Лахенскі мір зрабіў канец гэтай васьмілітняй барацьбе. З усіх ваяваўшых толькі адзін прускі кароль меў карысьць ад вайны, бо атрымаў Сілезію; іншыя дзяржавы ўзаёмна паадбіралі адна ад аднае свае здабычы.

3. Сямілетняя або трэцяя Сілезская вайна (1756—1763).

а) Рэзультаты аўстрыйскае спадчыннае вайны і прычыны сямілетняе вайны. Аўстрыйская спадчынная вайна значна змяніла палітычныя адносіны ў Эўропе. Аўстрыя, хоць і страціла праз яе багатую правінцыю, але ўзмоцнілася ўнутры дзякуючы некаторым рэформам, праведзеным Марыяй Тарэсаю і яе міністрам Каўніцам; важнейшыя з гэтых рэформаў адносіліся да войска і фінансаваяе гаспадаркі. У баявым агні паднялася йзноў аўстрыйская армія, і ў ёй з'явіліся новыя таленты ваяводаў, як Кароль кн. Лётарынскі, Даўн, Ляўдон, якія добра працавалі над рэарганізацыяй арміі. Пасьля вайны Аўстрыя разам з Вэнгрыяй, якая пёршы раз умяшалася да аўстрыйскіх войнаў у Нямеччыне, занялі сярэдзіну эўрапейскіх дзяржаваў мацнейшае, чым калі даўней, становішча. З другога боку, Прусія, павялічаная далучэннем гэткае моцнае і багатае правінцыі, як ні адна з тых, што ўпэрад былі ў яе межах, маючы дысцыплінаванае і добра вымуштраванае войска, станула ў рад наймацнейшых дзяржаваў. Гэткае палажэнне дзвёх дзяржаваў Імпэрыі не магло ня выклікаць антагонізму і спрэчак. Не магла Марыя Тарэса згадзіцца з утратай Сілезіі ды спакойна глядзець на рост магутнага конкурэнта ў Імпэрыі; завідлівым вокам прыглядаліся да гэтага й іншыя дзяржавы.

Ужо ў пёршыя гады пасьля Аахенскага міру ў Вэне, Парыжы, Пецярбурзе, Лёндане і Дрэздэне каваліся пры дварах інтрыгі, рабіліся ўмовы, якія мелі на мэце ні больш, ні менш, як тое, каб караля прускага зрабіць ізноў Брандэнбургскім маркграфам. Пры гэтым Сілезія была-б вёрнена Аўстрыі, Усходнюю Прусію мелася атрымаць Расея, Памор'е адыйшло-б да Швэдзіі, а Магдэбург — да Саксоніі. Яшчэ ўпэрад гр. Каўніц падаваў аўстрыйскай радзе думку схаўрусавацца з Францыяй ды адабраць Сілезію. Ад 1753 г. гр. Каўніц, які перад гэтым тры гады быў паслом у Вэрсалі, стаў, як канцлер двара і дзяржавы, кіраваць аўстрыйскаю палітыкай і веў яе, імкнучыся да саюзу з Францыяй. Розныя прыдворныя партыі ў Вэрсалі гэтак сама хацелі парваць зблізка 300-гадоваю французскаю палітыкай, варожай да Аўстрыі.

У тым-жа часе ўсё больш псаваліся французска-англійскія адносіны. Вонкавай прычынай для новае вайны паслужылі гранічныя спрэчкі паміж Англіяй і Францыяй за прасторы ў Паўночнай Амэрыцы (над р. Огіо), якія выклікалі вайну паміж гэтымі дзяржавамі ў колёніях і на моры (1755)*). Каб забяспэчыць сваё валаданьні на сухаземлі (Гановэр) ад нападу Французаў, Юры II ўмовіўся з расейскай імперат-

*) § 13.

рыцай Альжбетай, што расейскае войска ў патрэбе будзе бараніць Гановэр. Фрыдрых II бачыў у гэтым вялікую небяспэку для Прусіі, асабліва затым, што Альжбэта, пачуваючы да яго асабістую злосьць (ён блага гаварыў аб ёй), ужо здаўна схаўрусавалася з Марыяй Тарэсай; дык пачаў і ён з свайго боку згаваравацца з Англіяй і падпісаў з ёю ўмову аб нейтральнасці, якая абавязвала абедзьве дзяржавы да супольнае абароны Гановэру ў прыпадку аружнага нападу ворага, пад якім можна было разумець толькі адну Францыю. Гэтая ўмова, паводле слоў Каўніца, была „фактам, які выратаваў Аўстрыю“, бо была прычынаю аканчальнага збліжэння Францыі з Аўстрыяй. Пры помачы маркізы Помпадур, фаворыткі Людвіка XV, мёўшае магутныя ўплывы на французскую палітыку, у маі 1756 г. быў падпісаны саюз паміж дзвюма дзяржавамі: Аўстрыяй і Францыяй, дагэтуль так варожа настроенымі адна да аднае.

Альжбэта ўжо паслала свае войскі ў Прусію, калі ёй данесьлі з Вены, што экстэрмінацыйная вайна проці прускага караля мае распачацца толькі ў 1757 г.; яна адклікала войскі назад. Праз 1756 і 1757 гады ўлажылася такая групіроўка дзяржаваў. З аднаго боку была Прусія, Англія і некалькі меншых нямецкіх краёў; з другога боку — магутны саюз Аўстрыі, Францыі, Расеі і Швэдзіі. Апроч таго, краі Нямецкае Імпэрыі на аснове пастановы, прынятае ў Ратызбоне, выслалі проці прускага караля, як баніты, карныя войскі, каб адбраць у яго каралёўскую дастойнасць ды бяспраўна занятыя зямлі.

б) **Ход сямілетняе вайны ў Нямецчыне (1754-1763).** Праз некалькі месяцаў пасля пачатку марскае вайны паміж Англіяй і Францыяй узгарэлася трэцяя сілезская вайна, якую называюць **сямілетняй**

Фрыдрых II, даведаўшыся праз шпэгаў аб плянах сваіх супраціўнікаў, не чакаў на пагражаючае яму абвешчаньне вайны, ды адразу-ж уварваўся ў Саксонію, якая цішком згаварвалася з саюзнікамі, і акружыў саксонскае войска ў умацаваным абозе пад Пірнаю, ля Дрэздэна. Калі аўстрыйскі генэрал выступіў на падмогу Пірне, Фрыдрых выйшаў яму на спатканьне і разьбіў яго; пасля гэтага Саксонія пакарылася. Тады Фрыдрых II саўсім спакойна распалажыўся зімаваць у здабытым краі. Саюзнікі-ж увесь час зьбіралі сілы і ў 1757 г. распачалі барацьбу, але кожны асобна. Дый Фрыдрых II стараўся разлучыць іхнія арміі. Пайшоў ён у Чэхію насустрэч Аўстрыякам і там разьбіў Броўна ля Прагі. Але пад Колінам другая аўстрыйская армія, на чале якое стаяў генэрал Даўн, перамагла Фрыдрыка II і прымусіла яго адступіць з Чэхіі. На яго шчасьце Расейцы ў той год абмежаваліся окупацыяй Усходняе Прусіі. Але

францускае войска, якім кіраваў ген. Субізі, разам з імперскім нямецкім войскам апынулася ўжо ў глыбіні Тюрынгіі. Фрыдрык II пайшоў туды пасьпешным маршам, неспадзявана ўдарыў на французскія і нямецкія войскі і пад Росбахам гэтак разбіў іх, што яны рассыпаліся. У гэтым часе Аўстрыякі занялі Сілезію. З уласьцівай яму хуткасьцяй і спраўнасьцяй перайшоў кароль прускі спад Росбаху ў Сілезію і пад Лейтэнам разбіў перавышайшую яго сіламі аўстрыйскую армію.

У 1758 годзе шчодрья субсідыі Пітта і англійскае войска ў Гановэры, ваявода якога, кн. Браўншвэйгскі, разбіў Французаў і прагнаў іх за Рэйн, выратавалі Фрыдрыка II. Але пачыналі надыходзіць Расейцы. Пад Цорндорфам Фрыдрык II з вялікім высылкам перамог расейскую армію, але на другі год ужо ня мог папярэдзіць злучэньня Расейцаў з Аўстрыякамі пад камандаю Ляўдона і з гэтае прычыны меў страшную няўдачу пад Кунэрсдорфам. Толькі дзякуючы нязгодзе і непарадкам у яго супраціўнікаў гэтая няўдача не зрабіла канца ягонаму панаваньню і прускай монархіі. Бо замест таго, каб зараз пасля перамогі пайсьці, злучыўшыся, на Бэрлін і заняць Брандэнбург, саюзнікі йзноў разыйшліся. Таксама і на другі год (1760) Аўстрыякі і Расейцы не маглі згаварыцца аб супольнай дзейнасьці. Гэта-ж толькі і ратавала палажэньне Фрыдрыка II, а за тое трудней яму стала з іншага боку. Іменна, з прычыны ўпадку габінэту Пітта (1760) Англія спыніла выдачу яму субсідый і адклікала свае войскі; страціў ён, значыць, адзінага свайго саюзніка. Ня гледзячы на яшчэ адну вялікую перамогу пад Торгаў, палажэньне Фрыдрыка II рабілася ўжо безнадзейным. Шарэнгі войск яго ўсё больш радзелі. Краі яго бязлюдзелі і руйнаваліся агнём, мячом, рабункамі і выдаткамі на вайну. Дзяржаўная каса была пустая. Здавалася, што ўжо блізкі час, калі Фрыдрык II апыніцца бяз арміі ды без магчымасьці стварэньня яе.

Але вось раптам памірае імператрыца Альжбэта. Гаспадаравець у Расеі стаў Пётра III, фанатычны прыхільнік Фрыдрыка II, які ня толькі зрабіў з ім мір, але і саюз. Праўда, праз паўгода памёр Пётра III, а яго наступніца, Кацярына II, адклікала расейскія войскі, але Фрыдрык II скарыстаў з гэтага і ў бітве пад Сьвідніцаю разбіў Аўстрыякаў (1762).

Усё ваюючыя дзяржавы аканчальна выбіліся з сілаў. У 1763 г. быў зроблены ў Губэртсбургу мір паміж Францыяй і Аўстрыяй — з аднаго боку і Прусыяй — з другога, а ў Парыжы — паміж Францыяй і Гішпаніяй — з аднаго боку і Англіяй — з другога. Тэрыторыяльных зьмэнаў у Эўропе не адбылося.

Англія трыумфавала, а Францыя ў рэзультаце вайны страціла шмат свайго значэння і павагі, што ў пэўнай меры памагло развіцццю ў гэтым краі кірункаў, варожых істнаваўшаму грамадзкаму і палітычнаму ладу. Аднак, у няўдачах у сухазёмнай вайне былі вінаваты найбольш нязвольныя ваяводы, прыдворныя фаворыты, а ня войска, якое яшчэ ня страціла свайго ваеннага духу. За тое схаўрусаваная з Францыяй Аўстрыя, хоць і не атрымала карысці з вайны, але выйшла з яе з гонарам, даўшы довад сваё мілітарнае моцы. Расея-ж у сямілетняй вайне першы раз выступіла, як вялікая эўрапейская дзяржава з магутным уплывам на справы заходняе Эўропы; расейскае войска вызначылася вялікаю вытрываласццю у бітвах. Прусія асталася пры сваіх здабычах з спадчанняе вайны і пачала лічыцца магутнаю мілітарнаю дзяржавай. Фрыдрык II ўславіўся ў сусветнай гісторыі, як першарадны ваенны гэній. Прускае войска, як некалісь швэдзкае, сталася прыкладам для другіх дзяржаваў.

4. Унутранае гаспадараньне Фрыдрыка II (1740-1786). Фрыдрык Вільгельм II (1787—1797). Скончыўшы сямілетнюю вайну, Фрыдрык II здаволіўся здабытаю славаю і ня шукаў больш шчасця на полі бітваў, хаця не пакінуў клапаціцца аб павялічэнні сваё тэрыторыі, довадам чаго зьяўляецца падзел Польшчы.

З ня меншаю энэргіяй, як на вайне, і з ня меншым спрытам, як у дыплематыі, заняўся Фрыдрык II адміністрацыяй краю, які, бязьмерна зруйнаваны вайною, вымагаў стараннае працы. Перад усім памагаў ён адбудоўваць разбураныя мэсты і вёскі ды падтрымліваў зямляўласнікаў і сялян, каб даць ім магчымасць падняць з упадку зямляробства. Гаспадарыў гэтак, як і іншыя „прасьвечаныя монархі“ таго часу: паводле сваё ўласнае думкі. Можна сказаць, што гаспадарыў ён больш абсалютна, чым навет Людовік XIV; міністры толькі спаўнялі яго волю: усё, не выключаючы найменшых драбніц, праходзіла праз яго габінэт, усё рабілася з яго ведама і згоды.

Найпільнейшай дзяржаўнаю справаю лічыў ён вялікае, добра вымуштраванае і заўсёды гатовае да бою войска і напавунёныя дзяржаўнае касы. З гэтаю мэтай расходаваў ён на свой двор вельмі скромныя, як на тыя часы, сумы, робячы ашчаднасці навет на сваіх асабістых выдатках, а ў той-жа час накладваў немагчыма цяжкія падаткі і мыты. І мяйсцовыя, і загранічныя вырабы былі абложаны ўсякімі падаткамі і цяжарамі; дзеля збору падаткаў ужываў Фрыдрык II навет французскіх урадоўцаў, што ўдвая дражніла насяленьне. Гэткаю тактыкай ён сам разьбіваў сваё пляны эаномічнага падняцця краю. Пагляды яго на дабро нася-

лёння, якім ён апекаваўся, часта былі проста дзікія. Так, прыкл., ён працівіўся паляпшэньня дарог, бо, на яго думку, чым даўжэй праездныя людзі прабудуць у якой мясцовасьці, тым больш пакінуць там грошы. Ягоная „прасьвэчанасьць“ запраўды выяўлялася бадай толькі ў аднэй толеранцыі. „У маёй дзяржаве“,—сказаў ён, бяручыся за гаспадараньне, —„кожын можа на свой спосаб дабівацца раю“ (капп jeder nach seiner Façon selig werden). Ад гэтага прынцыпу ён ніколі не адступаўся. Ня толькі ўсё рэлігіі мелі грамадзкія правы і свабоду адпраўляць набажэнства, але ў яго знаходзілі прытулак і апеку і ўсё, уцісканыя ў іншых мясцох за сваю веру і пагляды, у роўнай мэры як францускія атэісты і матэр’ялісты, так і езуіты. Залажыў ён акадэмію навук і запрашаў да свайго двара самых знамянітых францускіх пісьмэньнікаў і мысьліцеляў. Гасьціў у яго навет Вольтэр, але нядоўга, бо не магли ўжыцца разам дзеля зласьлівасьці абодвух; яны цанілі і хвалілі адзін аднаго толькі здалёку. Для нямецкае навукі і літэратуры не рабіў Фрыдрык II нічога, бо і па духу і па мове быў больш Французам, чым Нёмцам. Так, не зразумёў ён магутнага талэнту Лэсінга і ня даў яму навет скромнага становішча бібліотэкара. Завёў ён, праўда, агульнае народнае навучаньне, але шкадаваў на яго грошы. Здаецца, навет, што яму ня гэтак ішло аб прасьвэту народу, як аб тое, каб забяспэчыць існаваньне вэтэранам свайго войска, бо толькі-ж іх адных і назначаў вучыцелямі, ня пытаючыся саўсім аб здольнасьцях. Ужо на трэці дзень свайго панаваньня ён скасаваў мукі, якіх у той час яшчэ ўсюдых ужывалі; аднак, у яго часы не шкадавалі кія для падсудных жаўнёраў, сялян і школьнае моладзі. Загадаў ён так сама ўлажыць вялікі краёвы кодэкс, закончаны ўжо пасля яго сьмерці.

Важнейших рэформаў ён не праводзіў. Так, прыкл., захаваў прыгон сялянства і забарону жаніцьбы паміж шляхтаю і другімі станами. Шляхту выдзяляў ён на кожным кроку; толькі шляхціц мог атрымаць афіцэрскую ступень, а тым мяшчанам, якіх за ваенныя заслугі сам зрабіў афіцэрам, як толькі настаў мір, даў адстаўку. Народ баяўся яго і шанавалі, але ня любіў. Популярнаю і легендарнаю асобаю зрабіла Фрыдрыка II ўжо пруская школа і пруская літэратура.

Пасьля Фрыдрыка II пачаў гаспадарыць ягоны плямёнік, Фрыдрык Вільгэльм II *), чалавэк абмэжаны і

*) Дом Гогэнцолернаў у XVIII веку.

Фрыдрык I (кароль)

Фрыдрык Вільгэльм I

Фрыдрык II

Аўгуст Вільгэльм
Фрыдрык Вільгэльм II
Фрыдрык Вільгэльм III

фанатык-протэстант. Праўда, ён скасаваў цяжэйшыя агрانیчэньні прамысловасьці, гандлю і зямляробства, ды французскіх мытнікаў, гэтак зьненавіджаных народам, але разам з гэтым скасаваў і рэлігійную толеранцыю, якое трымаўся Фрыдрык II. Выдаў вельмі суровыя законы і загады, заводзячы кантроль над думкамі сваіх падданных, і пачаў прасьлёдаваць усё вызнаньні, навет і протэстанцкія, калі яны хоць крыху адхіляліся ад урадовага катахізму; цэнзуру абастрыў да апошніх межаў, пісьмёньнікаў і прафэсароў за вольнадумства караў найменш выгнаньнем з краю.

Такім чынам „прасьвэчаны абсалютызм“ у Прусіі, як і ўсюдых, не пакінуў па сябе трывалага сьлёду.

§ 17. Язэп II і Кацярына II. Ладзёл Польшчы.

1. Рэформы Язэпа II (1780 — 1790). Марыя Тарэса, якой яё дабрадушны, але мала здольны муж, Францішк I, здаў усё гаспадараньне, правяла не адну важную рэформу ў войску, фінансах, судох і школах, у справе прыгону зрабіла пэўныя льготы сялянам, скасавала мукі і процэсы чараўніц, залажыла народную школу і г. д., не зьмяняючы, аднак ні ў чым існуючага ладу, — зусім гэтак сама, як і Фрыдрык II. Вёрная радавым традыцыям Габсбургаў, яна была заядлаю каталічкай і не прызнавала толеранцыі для людзей другога веры.

Саўсім другім чалавэкам быў сын Марыі Тарэсы, Язэп II. Ён быў каранаваны на імператара і гаспадаравуў разам з маткаю, але толькі пасья сьмёрці маткі (1780) пачаў ён гаспадарыць у Габсбургскіх краях зусім самастойна. Гэта быў чалавек з самымі добрымі імкненьнямі і вялікай сілаю духа, праняты духам прасьвэты; ён стараўся грунтоўна рэформаваць сваю дзяржаву.

Пачаў ён ад сябе, заводзячы пры сваім двары поўную прастату і жывучы сам вельмі скромна. Пёршым-жа ягоным урадовым актам быў эдыкт аб толеранцыі, паводле якога дазвалялася протэстантам і каталіком публічна адпраўляць набажэнства. Запекаваўся ён і прасьлёдаванымі жыдамі. Пазакрываў манастыры, якія не маглі пахваліцца якой нэбудзь карыснаю дзейнасьцю, а іхнюю маёмасьць выкарыстаў для закладаньня парахвіяў, школ і дэбрачынных устаноў. Наагул, ён стараўся аддаць царкву пад поўны дзяржаўны кантроль і здабыць магчыма большую незалежнасьць ад Рыму. Надарэмна папа ўжыў дагэтуль яшчэ нячутага спосабу: паехаў сам у Вэну, каб адга-

варыць імператара ад проціцаркоўных рэформаў. Язэп II прыняў яго з вялікай пашанай, рэвізытаваў яго навет у Рыме, але на уступкі не пайшоў.

З ня меншай энэргіяй заняўся Язэп II грамадзкімі справамі. Скасаваў ён прыгон, завёўшы шмат мякчэйшую форму яго: спадчыннае чыншовае права; скасаваў падатковыя прывіліі шляхты і духавенства, устанавіўшы адзін для ўсіх зямельны падатак, ня гледзячы на стан уласніка. Завёў, наагул, роўнасьць перад законам, даў свабоду друку, змякчыў крымінальныя законы, скасаваў, праўда, толькі часова, сьмяротную кару і ўвесь час думаў аб новых паляпшэньнях.

2. Канец панаваньня Язэпа II. У сваёй рэфарматарскай стараннасьці Язэп II паўтараў звычайныя памылкі прасьвэчанага абсалютызму. Ува ўсё ён мяшаўся, усё хацеў сам зрабіць паводле сваё фантазіі і не цярэў опозіцыі. Загадаў ён, прыкл., каб нябожчыкаў хавалі у мяшкох, а не ў трунах, каб гэтак хутчэй адбываўся іх расклад. Маючы чыстыя і шчырыя намеры, думаў ён, што яго загады заўсёды ўдачныя; аднак, часта яго разважаньні былі памылковыя і рэзультаты не адпавядалі ягоным мэтам. Гэтак, прыкл., ён думаў, што падыйме дабрабыт дзяржавы, калі спыніць усякія гандлёвыя зносіны з заграіцаю, забараняючы пад страхам цяжкае кары прывазіць заграічныя тавары,—што было, ведама, эканомічнаю памылкай.

Каб лягчэй і пэўнэй здэійсьніць сваё намеры, надумаў ён з краёў, што ў розныя часы і розным спосабам былі пад уладаю Габсбургаў злучаны між сабой даволі павярхоўна, зрабіць адналітую дзяржаву з абсалютным гаспадараньнем, адзінымі законамі і аднолькавай адміністрацыяй, ды з урадовай нямецкай мовай. Было гэта навіною, бо да таго часу ніхто не клапаціўся аб мову і звычаі насяленьня ў краёх, далучаных да якое-небудзь дзяржавы, і навет у дзяржавах, даволі аднародных этнографічна, шанавалі провінцыяльныя асобнасьці. Дык-жа цэнтралістычныя рэформы сярод народаў з рознымі мовамі, у краёх, злучаных з Аўстрыяй часта толькі дабравольнымі трактатамі, маючых сваё мясцовае самаўрадаваньне, выклікала агульнае абурэньне. Протэставалі ўсё, а найбольш Вэнгры і Бэльгійцы, як найдужэйшыя і маючыя найбольшую нацыянальную сьведамасьць.

Адна рэфарматарская дзейнасьць не здавалая Язэпа II; захацэлася яму здабыць славу заваявальніка. Яшчэ пры Марыі Тарэсе ён распачаў новую вайну з Прусамі. Калі вымерла ў Баварыі дынастыя курфюрстаў (1778), надумаўся ён—быццам з прычыны спадчынных пратэнсіяў—захапіць частку гэтага краю. Фрыдрых II, які завідлівым вокам глядзеў на пашырэньне Аўстрыі коштам нямецкіх зямель, кі-

нуўся на абарону „нямэцкае вольнасьці“ і ўвайшоў з войскам у Чэхію. Марыя Тарэса не хацэла гэтае ваеннае рызыкі, і Язэп II быў прымушаны здаволіцца малою часткаю Баварыі. Праз некалькі гадоў хацёў ён усё-ж дабіцца сваё мэты і суліў новаму курфюрсту за Баварыю—Бэльгію. Яны ўжо былі саўсім умовіліся, калі ўмяшаўся ў гэту справу Фрыдрык II; ён стварыў „нямэцкі саюз“, які прымусіў імператара зрачыся сваіх намэраў (1785). Тады Язэп II ў саюзе з расейскаю імператрыцаю Кацярынаю II распачаў вайну з Турэччынай, манючыся яе падзяліць. Але адразу-ж утварыўся саюз Прусіі, Англіі і Польшчы дзеля абароны Турэччыны. Адначасна узгарэлася паўстаньне ў Брусэлі, імператарскія войскі былі выгнаны, і Бэльгія абвесьціла сваю незалежнасьць. Дый у Вэнгрыі было неспакойна, дзякуючы прускай рабоце.

У гэты мамэнт Язэп II, які ў часе паходу ў Валахію набраўся небяспэчнае хваробы, паміраючы быў прымушаны скасаваць большую частку завэздзеных рэформаў; усё-ж цьвёрда бараніў ён здыкту аб толеранцыі і аб скасаваньні прыгону. Пад уплывам цяжкіх перажываньняў свайго жыцьця загадаў ён, каб над яго магілай быў такі надпіс: „Тут ляжыць монарх, намэры якога былі чыстыя, ды быў ён гэтка нешчасьлівы, што ўсё ягоныя пляны рассыпаліся“. Памёр ён на 49 годзе жыцьця; народ, звольнены ім ад прыгону, шчыра яго шкадаваў.

3. Леопольд II (1790—1792). Пасьля Язэпа II быў імператарам Леопольд II, другі сын Марыі Тарэсы, які ўпэрад быў вялікім князем Тосканскім (Лётарынскі дом адступіў свой радавы край, Лётарынгію, Францыі і за гэта атрымаў Тоскану, дзе быў вольны пасада, бо там вымерла дынастыя Мэдычы). Леопольду II трэба было пэрад усім зрабіць нейкі парадак у-дзяржаўных справах, якія Язэп II пакінуў даволі заблутанымі. Зрабіў ён мір з Турэччынай, ды супакоіў Бэльгію і Вэнграў, вярнуўшы ў іх старыя законы. Улагодзіў і духавэнства, касуючы большасьць царкоўных навінаў, а так сама шляхту, варочаючы ей падатковыя прывілеі і аднаўляючы прыгон сялянства. Такім чынам, ад дзейнасьці Язэпа II не асталося і сьлёду.

4. Кацярына II, расейская імператрыца. Сярод прасьвэчаных монархаў пачэснае месца займае і Кацярына II, „Сэміраміда паўночы“, як яе называлі францускія энцыклэпэдысты, пісаўшыя да яе шумныя оды і хваліўшыяся яе прыхільнасьцяй. Яна ўвесь час перапісавалася з Вольтэрам, а Дідро нейкі час жыў у Пецярбурзе.

Рэформы яе ў большасьці былі толькі на папэры: яны ня былі саўсім выпанены; але сваім радыкалізмам яны за-

хоплівалі дзеячаў прасьветы. Пэўныя рэформы яна ўсё-ж правяла, крыху палепшыўшы суды і адміністрацыю. Старалася яна стварыць мяшчанскі стан, сярэдні паміж паднявольным сялянствам і шляхтаю, даючы яму ўсякія прывілеі і закладаючы новыя мэсты, як прыкл., Одэсу над Чорным морам, у краі, адабраным у Туркаў. Каб падняць зямляробства, яна выпісала нямецкіх колёністаў, апекавалася прамысловасьцяй, гандлем і мораплаўствам. Клапацілася аб прасьвету, заклала школы, загадала выдаваць кніжкі, сама навет бралася за літэратурную працу. Запрашала да сябе вучоных чужазэмнаў. Як прыхільніца толеранцыі, прыймала ў сваю дзяржаву ня толькі французскіх вольнадумцаў, але, ня глэдзячы на нездавалёныя апошніх, такжа нетолерананых у іншых краях езуітаў. Аднак, усё рэформы яе былі выпадковымі і безпляновымі.

Як і Фрыдрык II, найбольш клапацілася Кацярына II аб вонкавай магутнасьці дзяржавы. Як некалісь Пётра I адабраў у Швэдаў для Расеі Балтыцкае мора, так Кацярына адважала Чорнае мора. Яе імперыялістычныя пляны зьвярнуліся і проці Польшчы, у якой тады панавала вялікая разруха; для сваіх намераў яна знайшла добрага памочніка ў асобе Фрыдрыка II.

5. Пёршы падзёл Польшчы. Фрыдрык II і Кацярына II сыстэматычна і спрытна падгатаўлялі ўпадак Польшчы. У патэмнай умове абяцаліся яны адно аднаму зьвязацьці на нішто ўсё высілкі Палякоў, скіраваныя да таго, каб зрабіць канец анархіі ў Польшчы і завесьці спадчынную монархію. Пад ахранаю расейскага войска адбыліся выбары на караля Станіслава Аўгуста Понятоўскага, якога падтрымлівала Кацярына II. Рэлігійная нетолеранцыя гэтак сама памагла загубе Польшчы. Протэстанты і дызуніты (праваслаўныя), асьмеленыя Прусіяй і Расеяй, зажадалі для сябе роўных правоў з каталікамі, а ў гэтым ім катэгорычна было адмоўлена. Гэта дало Кацярыне II повад увясьці ў Польшчу сваё войска ў імя „толеранцыі і гуманітарных пачуцьцяў“. Польшча была прымушана зрабіць з ёю гэткае ўмовы, якія зрабілі з яе провінцыю Расеі. Тады зорганізавалася Барская Конфэдэрацыя (1768) дзеля абароны Рэчыпаспалітае, і узгарэлася страшная вайна.

Нездаволены Расеяй турэцкі султан зрабіў саюз з конфэдэратамі і абвесьціў Кацярыне II вайну. Але Туркам у гэтай вайне не пашанцавала. Расейцы здабылі Крым, уварваліся ў Молдавію і Валахію і зьнішчылі ўвесь турэцкі флёт пад Чэсмаю, у Малой Азіі (1770). Няўдача Туркаў была апошнім ударам для Польшчы. Фрыдрык II запрапаваў Кацярыне II падзяліць польскія зямлі. Да падзелу запрасілі і Аўстрыю. Марыя Тарэса ўперад вагалася, ка-

жучы: „не хачу пляміць свайго гонару ў вачох сучаснікаў і патомных пакалённяў дзеля нейкага кавалка Польшчы“; але яé сын і міністры растлумачылі ёй, што яшчэ горай будзе нічога не атрымаць пры падзеле. Тады тры арміі ўвайшлі ў Польшчу і адабралі ў яé чацьвёртую частку яé прастору.

6. Другі і трэці падзел Польшчы (1793 — 1795). У Польшчы ўсё мацней выяўляліся тэндэнцыі да рэарганізацыі дзяржавы і адраджэння народу. Расея зялёзнаю рукою душыла гэтыя імкненні. У гэтым часе саюзнікі: Кацярыны II і Язэп II — распачалі вайну з Турэччынай. Тады Палякі, заахвачаныя Прусіяй, якая зрабіла з імі цёсны саюз, правялі рад рэформаў. Констытуцыя Трэцяга Мая (1791) была прыхільна сустрэчана ўсёю культурнаю Эўропаю. Кароль Фрыдрык Вільгельм II ўласнаручным лістом вітаў Польшчу з шчасліваю рэформай. Але ня споўніліся надзеі Палякоў на турэцкую вайну. Потёмкін і Суворов разбурылі крэпасці Очаков і Ізмаіл і знішчылі некалькі турэцкіх арміяў. Ужо Кацярына II надумывалася пасадыць свайго ўнука на пасадзе заваяванае Бізантыі і пэўне здзейсніла-бы гэты свой плян, калі-б Англія і Прусія не пагразілі ёй вайною з гэтае прычыны. Тады яна зрабіла з Туркамі мір у Яссах (1792), здаваліваючыся пашырэннем межаў сваё дзяржавы да Днястра і ўзмацаваньнем свайго ранейшага протэктарату над Молдавіяй і Валахіяй, гэтак званымі Наддунайскімі князьствамі, што дала Расеі заўсёды права мяшацца ў турэцкія справы. За тое імператрыца скіравала ўсё сваё вайсковыя сілы на Польшчу, злучыўшыся з Тарговецкаю Конфэдэрацыяй, якая завязалася дзеля павароту даўнейшага дзяржаўнага ладу. Палякі разьлічалі на помач Прусіі, але, на вялікае іх расчараваньне, Фрыдрык Вільгельм II з насмешкай адказаў на гэта, што ён рабіў саюз з Польшчаю, як рэспублікай, а не з Польшчай—монархіяй. Вераломны прускі кароль заявіў Кацярыне II, што ён ня будзе рабіць перашкод яé плянам, калі пры падзеле атрымае сваю долю. Аўстрыя гэтак сама пакінула Палякоў бяз помачы. Надарэмна прыхільнікі констытуцыі 3 мая давалі адпор гэткаму гвалту. Адбыўся другі падзел Польшчы паміж Прусіяй і Расеяй. А калі ў 1794 г. узгарэлася паўстаньне пад кіраўніцтвам Касьцюшкі, быў зроблены трэці, аканчальны падзел Польшчы паміж Расеяй, Прусіяй і Аўстрыяй (1795).

Пасьля трох падзелаў дасталіся з польскіх зямляў: на долю Аўстрыі—паўдзённы захад, Галічына (2.200 кв. міляў), на долю Прусіі—паўночны захад з сталіцаю Варшавай (2600 кв. міль), на долю Расеі—рэшта, агулам каля 8800 кв. міляў.

З Ь М Ё С Т.

У С Т У П.

	Стр.
§ 1. Адкрыцьці	3
§ 2. Гуманізм	7
§ 3. Расцьвёт мастацтва і назукі ў XVI сталёцці . . .	10

Пёршы пэрыод. Рэформацыя і рэлігійныя войны.

§ 4. Рэформацыя ў Нямеччыне	14
§ 5. Рэформацыя ў Швайцарыі, Швэдзіі і Англіі	33
§ 6. Каталіцкі рух у пэрыодзе рэформацыі	45
§ 7. Піліп II, Нідэрлянды і Альжбэта англійская	49
§ 8. Гугеноткія войны і Гэнрых IV французскі	63
§ 9. Трыццацілетняя вайна	69

Другі пэрыод. Разьвіцьце абсалютызму і філёзофскі рацыяналізм.

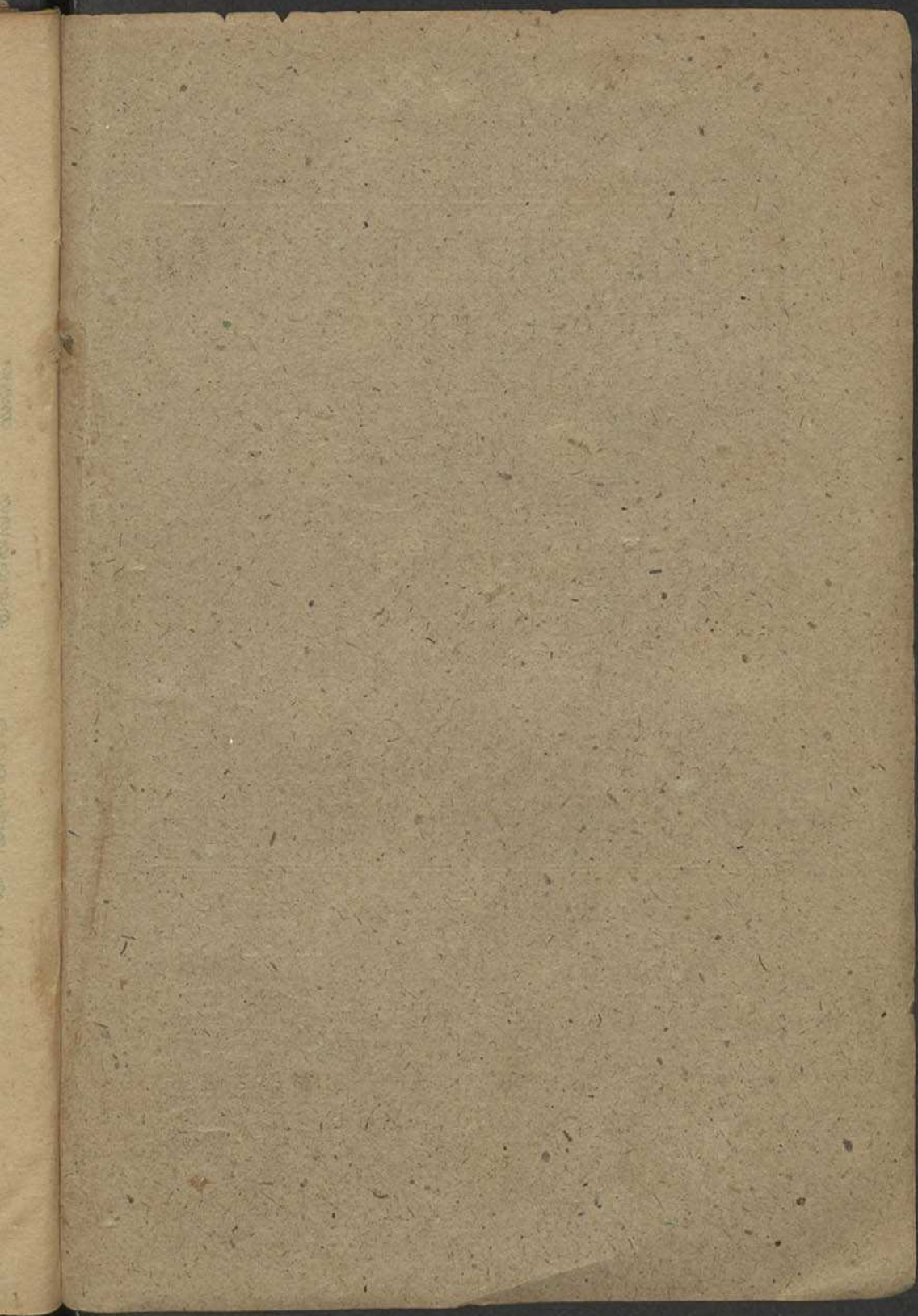
§ 10. Рышэльбэ і Людвік XIV	84
§ 11. Узрост Аўстрыі і Прусіі. Швэдзія і Расея	94
§ 12. Эўрапэйскае грамадзянства ў XVII і XVIII сталёццях	101
§ 13. Англійская рэвалюцыя	107
§ 14. Прасьвэта	125
§ 15. Прасьвэчаны абсалютызм у романскіх дзяржавах і скасаваньне ордэру Езуітаў	133
§ 16. Фрыдрых II, кароль прускі. Войны: спадчынная, аўстрыйская і сямілетняя	136
§ 17. Язэп II і Кацярына II. Падзёл Польшчы.	144

С П И С О К

С О Д Е Р Ж А Н И Е

1	Предисловие	1
2	Глава I. Введение	2
3	Глава II. История вопроса	3
4	Глава III. Теория вопроса	4
5	Глава IV. Практика вопроса	5
6	Глава V. Заключение	6
7	Глава VI. Литература	7
8	Глава VII. Приложение	8
9	Глава VIII. Заключение	9
10	Глава IX. Заключение	10
11	Глава X. Заключение	11
12	Глава XI. Заключение	12
13	Глава XII. Заключение	13
14	Глава XIII. Заключение	14
15	Глава XIV. Заключение	15
16	Глава XV. Заключение	16
17	Глава XVI. Заключение	17
18	Глава XVII. Заключение	18
19	Глава XVIII. Заключение	19
20	Глава XIX. Заключение	20
21	Глава XX. Заключение	21
22	Глава XXI. Заключение	22
23	Глава XXII. Заключение	23
24	Глава XXIII. Заключение	24
25	Глава XXIV. Заключение	25
26	Глава XXV. Заключение	26
27	Глава XXVI. Заключение	27
28	Глава XXVII. Заключение	28
29	Глава XXVIII. Заключение	29
30	Глава XXIX. Заключение	30
31	Глава XXX. Заключение	31

Трав. 1964

00000002737579

БЕЛАРУСКАЯ КНИГАРНЯ

(БЕЛАРУСКАГА ВЫДАВЕЦКАГА Т-ВА)

АДРЭС:

Вільня, Завальная вул., № 7.

ПРАДАЕ УСЯЛЯКІЯ БЕЛА-
РУСКІЯ КНІГІ І ГАЗЭТЫ, А
ТАКСАМА СШЫТКІ І РОЗ-
НЫЯ ІНШЫЯ ШКОЛЬНЫЯ,
ПІСЬМЕННЫЯ І КАНЦЭ-
ЛЯРСКІЯ МАТАР'ЯЛЫ І
ПРЫЛАДЫ.

Прымаюцца вялікія і малыя заказы.

Дзеля таго, што тавар або свайго выданьня,
або даставаны з першага жарала, цэны тан-
нейшыя, як ува ўсіх іншых магазынах.